This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह
दाखल क्र. M.1378 विषय [illegible]
नाव. श्रीब्रह्मसूत्रचतुःसूत्री भाष्यव्याख्यान (मराठी)
लेखक/लिपीकार [illegible]
पृष्ठ 212 काळ इ.स. 1968 पूर्ण/अपूर्ण

॥श्री॥

ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यानं

सविवरण वल्याच्या व्याख्यानासह

तृतीयवर्णक
भाग २ रा

पृष्ठ ५८ ते -२१२

(प्रेस कॉपी)
भाग ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

M 1378
11/12/07

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

M 1378
11/12/07

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

करिता पुत्राचा अवश्यकर्तव्यतेविषयक गर्भाष्टम वर्षे ब्राह्मणाने त्या उपनय-
नाख्य संस्कार करविला पाहिजे कीं जो स्वाध्यायाध्ययनार्थ विहित आहे. अशारीतीं-
नेंजें अनुशासन (=उपदेश) त्यार्थयें 'तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः' असा अनुवाद

॥ विवरण ॥

सांगतो- "अहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति" अशारीतीने-पुत्राने अनुष्ठेयत्वेने स्वीकरण संप्रत्तिकर्म होय. तेंव्
हा पूर्वोक्तानुशासनावरून (येथें) उक्तस्मात् सकल कर्तव्यसंग्रहाच्या अनुपपत्तीमुळे फलपर्यंत पुत्रोत्पाद
नविधीने आक्षिप्त पूर्वी सिद्ध असलेल्याच अनुशासनाच्या अर्थवादत्वाने हें वाक्य अनुवादकारी
असाव. पण हें वाक्य अनुशासन विधायक नसो तथापि नित्य पुत्रोत्पादन विधि सामर्थ्यावरूनच पित्याला
'गर्भाष्टमवर्षे'
उपनयनादि अनुशासन विधि नित्य प्राप्त झाला? त्यावर सांगतात- "~~अध्यात्मक~~" ह्याअर्थी- नित्य=
पुत्रोत्पादन विधींत अधिकारी पित्याच्या आद्य नियमाला अशक्य असल्यामुळे अनुशासनपर्यंत अवस्था-
याची अनुपपत्ति आहे म्हणून कर्तव्योपदेशानेच अनुशासन आहे अनुज्ञापन नाही. म्हणून नित्य-
पुत्रोत्पादन विधीवरून आक्षिप्तत्वानें हें उपनयनादि विधीविनित्यत्व नाही. -असा

॥ विवरण व्याख्यान ॥

समर्प्यमाणाने पुत्राने अनुष्ठेयत्वेने स्वीकरण संप्रत्ति~~कर्म~~कर्म होय असा संबंध. स्वीकरणाच्या प्रकाराला सांगताहेत-
'तोपुन' म्हणजे काय? त्यावर सांगतात- 'तर्थे' अनुशासनद्वारें करून प्राप्त असल्यामुळे 'तस्मात्पुत्रं' हें वाक्य अनु
शासनाला विधायक नसले तरी अनुशासन दुसऱ्या वाक्यावरून प्रतीत होते? असी शंका घेतो- 'पणेहें वाक्य'
उपदेशानें अनुशासन असे वारल्यातील सांगीतले ते दशामुळे? अनुज्ञापनच अनुशासनपणा असणार नाही? त्यावर
सांगतात- 'ह्याअर्थी' उपदेशानेच अनुशासन आहे अनुज्ञापन नाही. या विषयं हेतु ज्या अध्याहारें शंका घेतो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

केल्या जातो. तसेच श्रुतिही आहे — "श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति" [छां. ६.१.१] असें. म्हणून अशारीतीने अनित्य असा आचार्यकरणविधीने नित्य (उपनयनादि) कसें प्रयोजित केले जातें हें सांगितले पाहिजे. पुनः आचार्य मरण पावले

॥ विवरण ॥

पण पित्याचे कर्तव्योपदेशनच अनुशासन आहे, उपनयनादि केले अनुष्ठापन नाही हें कसें कळते? त्यावर सांगतात— 'तसेंच' त्यामुळे नित्यानित्य संयोगविरोध लक्षात आहे असें सांगतात— 'म्हणून अशारीतीने' पण माणवकाचा एक आचार्य मरणादिकांनीं निवृत्त झाले असतां पुनः दुसऱ्या आचार्याला वरून नित्य अध्ययन संपादन करावे? याबद्दल नाही असें सांगतात— 'पुनः आचार्य' माणवकतर स्व- काढून नियोगाने प्रेरित स्वाधिकाराला सिद्ध करण्याकरिता दुसऱ्या आचार्याला संपादन करीत नाही. कारण दुसरे अंगीकृत केले नाही. आचार्य नियोगानेही नाही. कारण अधिकाराचा अभाव असता नियोगा

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'पण पित्याचे' आयुष्याच्या नियमाचा अभाव निर्णायक आहे? अशी ही शंका घेता येणार नाही. कारण "शतायुर्वै पुरुषः" असा आयुष्याचा नियम आहे असा अर्थ. निर्णायक म्हणून असंभव असिद्ध आहे असें सांगतात— 'त्यावर सांगतात तसेंच'. जरी उत्पादनविधि अनित्य असला तरी नित्य अध्ययन सिद्ध होते? अशी शंका घेतो— 'पण माणवकाचे' आचार्यान्तराची प्राप्ति असतां नित्य अध्ययन सिद्ध होईल परंतु ते सिद्ध होत नाही असें सांगतात— 'याबद्दल नाही'. पण आचार्यान्तराच्या आश्रयाला कोणता हेतु आहे? असें म्हणणे असेल तर त्यावर सांगावे की काय माणवकाच्या नियोगावरून आचार्यान्तराची प्राप्ति आहे? किंवा पूर्वाचार्यांच्या नियोगावरून? पहिला पक्ष नाही असें सांगतात 'माणवकेतर' दुसऱ्याला दूषित करितात— 'आचार्य नियोगानेही'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

असतां दुसरे आचार्य कशास प्राप्त होत नाही. कारण अधिकाऱ्याच्या प्रतिसिद्धि केल्या जात नाही व अधिकारान्तराही नाही. अधिकारी स्वाधिकाराच्या सिद्धीकरितां साधनान्तराच्या

॥ विवरण ॥

त्या कर्तव्यतेच्या प्रतिपत्तीच्या अभाव असल्यामुळे अकर्तव्याच्या अनुष्ठानाकरितां साधनांच्या संपादना च्या अयोग आहे असा अर्थ. पण साधनान्तराच्या प्रतिसिद्धीच्या ग्रहणाप्रमाणे अधिकाऱ्याच्या ही प्रति- सिद्धीच्या ग्रहणाने कर्तव्याला माणवक संपादन करील? यावर नाही असें सांगतात- 'कारण अधिकाऱ्याच्या' (मुख्य साधनाच्या)
कारण अवश्य कर्तव्याचे अनुष्ठान असतां प्रत्यवायामुळे त्याच्या अनुष्ठानाकरितां दुसऱ्याच्या अ- भाव असतां प्रतिसिद्धि ग्रहण केल्या जाते. अधिकाऱ्याचा अभाव असतां 'माझें हें' अशा संबंधाच्या अ- (=कोणत्याही कर्त्याच्या)
ज्ञानामुळे नियोग अकर्तव्य असतां कोणाच्या अवश्य अनुष्ठानाकरितां प्रतिसिद्धि ग्रहण केल्या जाईल? पूर्व अभावापूर्वाचार्याच्या नंतर नाही. कारण विधीशी संबंधाच्या नित्यानिवृत्तीमुळे कर्तव्यत्वाच्या अभा- व आहे. प्रतिसिद्धी आचार्याने सुद्धां कर्तव्य नाही. कारण त्याला (= प्रतिसिद्धीला) कर्तव्यसिद्धीच्या उत्तरकाळीन त्व आहे. म्हणून अधिकाऱ्याला प्रतिसिद्धीच्या संबंध नाही. मग स्वतःच प्रतिसिद्धीच्या वाचनेने स्वकालाही स्पष्ट सांगतात- 'अधिकारी स्वाधिकाराच्या सिद्धीकरितां साधनान्तराच्या'.

॥ निरवग व्याख्यान ॥

पण पूर्वाचार्याच्या प्रतिसिद्धि अशा आचार्यान्तराच्या निषेधाच्या निवृत्ति कशी (माणवकाकडून) आचार्यान्तराने संपादन आहे! अशी शंका घेतो- 'पण साधनान्तराच्या' व्याख्यानाचा अध्याहार स्पष्ट सांगतात- 'कारण अवश्य' 'अधिकाऱ्याच्या' = अध्या- पनाच्या अधिकाऱ्याच्या. 'कोणाच्या' - याने सूचित अनुपपत्तीला दाखवितात- 'मुख्य अशा' 'कारणत्वाला' याप्रमाणे कर्तव्यतेची प्रतिपत्ति असतां प्रतिसिद्धीची कल्पना, व प्रतिसिद्धि असतां कर्तव्यताप्रतिपत्ति असा परस्पराश्रय येतो असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

पण आचार्य मृत झाले असतां दुसरे कोणी आचार्य अधिकाऱ्यास सिद्ध होईल तर माणवकाचा स्वीकार करतील. मा-
णवकाच्या आचार्यान्तर करणे व्यापाराने काय उपयोग? नाही कारण पुनः उपनयनाच्या अभाव आहे. व उपनेतृत्व अं-
(उपनेतृत्व अध्यापनाचेच अंग आहे)
गभूत अशा आचार्यव्यापाराच्या अभाव असतां अंगी अध्यापन सिद्धीच्या अयोग आहे. पण दुसऱ्या माणवकांत अंग सि-
द्ध झाले आहे? असे असेल तर त्यानेच (दुसऱ्या माणवकानेच अध्यापनानेंच) अध्यापनाची सिद्धि ही होईल अ-
सल्यामुळे दुसऱ्या माणवकाच्या स्वीकार नाही. किंवा अनुपनीताचा अध्यापन करो असे प्राप्त होईल - कारण अंगांची
सिद्धि झाली आहे. वृत्तीच्या उपचयार्थ दुसऱ्या माणवकाचा संग्रह आहे? असे असेल तर नाही कारण दरिद्री -
माणवकाच्या ग्रहणाच्या प्रसंग येतो. वशल्पान्तर ग्रामवासी माणवकांच्या आचार्यांच्या संपादनाकरितां
ग्रामान्तरी गमन होणार नाही. सर्वत्र तर अध्यापन करणारे श्रोत्रिय दिसत नाहीत. तसेच माणवकाचे

॥ विवरण व्याख्यान ॥

अध्ययनसिद्धी

प्रकारान्तराने नित्य अध्ययन सिद्धीची शंका घेतो - 'पण आचार्य'. काय दुसरे आचार्य माणवकाचे उपनयन करून अ-
ध्यापन करितात? किंवा नाहीच? यांतील पक्ष नाही असे सांगतात - 'नाही कारण' दुसऱ्याचा दूषित करितात. 'उप-
नेतृत्व' पण उपनयनाच्या अभाव असतां ही अध्यापनाची सिद्धि होईल. कारण अन्यत्र उपनयनाच्या निय-
माची सिद्धि झाली आहे? अशी शंका घेतो - 'पण दुसऱ्या'. आपक्षांत त्याच्या नित्य अध्ययनाची सिद्धि
चा समुच्चय किंवा
होत नाही असे सांगतात - 'त्यानेच' तेथेंच दोषान्तर सांगतात - 'अनुपनीताला'? स्वतः करून उपनीत माण-
वकाच्या अध्यापनाचे नियमानेंच सिद्धि झाली तरी दुसऱ्या माणवकाचा स्वीकार करतो? अशी शंका घेतो - 'वृत्तीच्या उपचयार्थ'
अध्यापनानें
माणवकाच्या ग्रहणाने होणार नाही म्हणून अध्यापन होणार नाही असे सांगतात - 'नाही कारण दरिद्री'. आचार्य
वशल्पान्तर
जेथे प्रयुक्त अध्ययन आहे. या मतांत दुसऱ्या दोषांचा समुच्चय सांगतात - '~~[illegible]~~' ग्रामान्तरी गमन नसो?
नंतर १२
त्यावर सांगतात - 'सर्वत्र तर' वेदवचनांच्या पक्षीं वाचकांस ही स्वविधि प्रयुक्त अध्ययन आहे असे सांगतात - 'तसेच माणवकाचे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

भ्रंश असतां साधनान्तराचा प्रतिनिधी करून स्वाधिकाराचा सिद्धकरिता अयुक्त आहे

अशी ही कल्पना बहुदा [युक्त] दिसते. म्हणून हा माणवकाचाच नियोग आहे. [पद्यादि] पण गुणकर्तृ-

॥ विवरण ॥

उपनयनादिकाच्या सिद्ध्यर्थ स्वतःच आचार्याकडे गमन- "सत्यकामो ह वै [जा]बालो... ब्रह्मचर्यं भग-

वति वत्स्याम्युपेयां भगवंतम्" [छां० ४।४।१-३] इत्यादि श्रुतींत श्रुत आहे. उपसंहार करितात-

अशी ही? १४७।३ पण उपगमन व अध्ययनाला स्वविधिप्रयुक्तत्व असतां त्याच्या प्रयुक्ततेने उपनयन व अध्याप-

नाची सिद्धि [होते] होत असल्यामुळे त्याविषयी विधान अनर्थक आहे? नाहीं हा प्रयोजक व्यापारांत विधि

नाहीं. परंतु कर्तृव्यापार अशा उपगमन व अध्ययनांत विधि आहे असें सांगतात- 'म्हणून हा माणवकाचाच'

१४७।१८ पण 'णिजर्थ' संसृष्ट स्वार्थास सांगणारे विधिपद असतां कर्तृव्यापारांत विधीचा संसर्ग वाक्यप्रमाणा-

शी विरुद्ध आहे? अशी शंका घेतात- 'पण गुणकर्तृव्यापार संबद्ध' काय न्यायविरोध सांगितला जातो? किंवा

शब्दविरोध? शब्दविरोध तर नाही. कारण अन्यत्रही तसा संसर्ग दिसतो असें सांगतात—

॥ विवरणव्याख्यान ॥

४४६।१३ उपनयन व अध्यापनविधीच्या अनुपपत्तीने (उपगमन व) अध्ययन स्वविधिप्रयुक्त नाही? अशी शंका घेतात-

'पण उपगमन'. प्रयोजक व्यापाराला अन्यतः प्राप्तत्व असल्यामुळे तेथें विधि घडत नाही असें सांगतात—

'नाहि प्रयोजक व्यापारांत' मग वाक्याला नैरर्थक्याचा प्रसंग येतो? अशी आशंका असतां सांगतात- 'परंतु'

याचा कर्तृव्यापार विधिपरत्व असल्यामुळे नैरर्थक्य नाही असें सांगतात- 'कर्तृव्यापार'. 'कसा' शब्दाने सूचित अनु-

पपत्तीला दाखवितात- 'पण णिजर्थ [संसृष्ट]', 'णिच्' प्रत्ययाचा अर्थ जो प्रयोजककर्तृनिष्ठव्यापार त्याने संयुक्त असा अर्थ

विकल्पाला सहन करीत नसल्यामुळे हा आक्षेप बरोबर नाही असें सांगतात- 'काय न्यायविरोध?'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

व्यापार संबद्ध विधि प्रधानकर्तृस्थ कसा होतो? (सांगतो-) जसे 'एतया ग्रामकामं याजयेत्' असें ग्रामकामाला यागाचें विधान केलें जातें. व प्राप्त गुणकर्तृव्यापाराचा अनुवाद केला जातो. कारण त्याच्या याजनाचा कृत्यर्थत्व आहे. याप्रमाणे येथेंहि कृत्यर्थत्वाने प्राप्त गुणकर्तृव्यापाराचा अनुवाद केला जातो. (व प्रधानकर्त्याच्या उपनयन व अध्ययनाचें विधान केलें जातें)

५६।१० यावर एक प्रतिपक्षी बोलतो— तेथें प्रधानकर्तृव्यापारास सांगणाऱ्या 'यजति' हून दुसऱ्या 'याजयेत्' असे गुणकर्तृव्यापारास सांगणाऱ्या 'णिच्' शब्दान्तराचें ग्रहण असल्यामुळे व

॥ विवरण ॥

'सांगतो जसें' न्यायविरोध होत नाही कारण प्राप्ताच्या अनुवादाने अप्राप्ताचें विधान आहे असें सांगतात— 'ग्रामकामाला' इत्यादि.

पण अध्यापन व याजनांत कर्त्याच्या व प्रयोजकाच्या असे व्यापारद्वय कथन असल्यामुळे एकाच्या अनुवादाने दुसऱ्याचें विधान युक्त आहे. उपनयनांत सर्व धात्वर्थाला प्रयोजक व्यापारत्व असल्यामुळे न सांगितल्या जाणाऱ्या कर्तृव्यापाराचें विधान कसें? अशी शंका घेतो— 'तेथें प्रधानकर्तृ' इत्यादि. पण उपनयनांत माणवकाच्या व्यापाराचा

॥ विवरण व्याख्यान ॥

पण 'याजयेत' येथें व्यापारद्वय (= यजन याजन) कथन असल्यामुळे गुणकर्तृव्यापाराच्या अनुवादाने प्रधानकर्तृव्यापाराच्या विधानाप्रमाणे 'अध्यापयीत' येथेंहि प्रधानकर्तृव्यापाराचा विधि घडतो. तर वैषम्य कसें? अशी आशंका असतां अध्यापन व याजनांत वैषम्य सांगितलें जात नाहीं तर उपनयन व याजनांत सांगितलें जातें असें सांगतो— 'पण अध्यापन व याजनात' 'अध्यापयीत' 'याजयेत' या वाक्यांत असा अर्थ. 'व्यापारद्वय' = अध्ययन अध्यापन व यजन याजन असा अर्थ. पण 'उपनयीत' येथें कर्तृव्यापार कथन नसल्यामुळे जरी विधि नाहीं तरी 'अध्यापयीत' येथें कर्तृव्यापार कथन असल्यामुळे त्याचें विधान घडेल? अशी शंका घेतात 'पण उपनयनांत' विधीचा प्रयोजक व्यापार

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

त्याला विधेयत्व नसल्यामुळे प्रधान कर्तृव्यापाराचे अभिधान युक्त आहे. येथे तर एक 'नयति' माणवकाच्या व्यापाराला सांगेल किंवा आचार्याच्या. माणवकाचे तर 'नयति' मध्ये कर्तृत्व नाही. कारण त्याला कर्मकारकत्व आहे. म्हणून ज्या व्यापाराला सांगितले जात नाही असा तो कसा नियोजित केला जाईल? दुसऱ्याच्या व्यापारांत तर दुसऱ्याला नियोजित करणे शक्य नाही. कारण स्वव्यापारांत गुरूचा नियोग होतो. म्हणून हा माणवकाचा नियोग नाही. म्हणून अशा रीतीने अध्ययनाला आचार्यकरण विधि प्रयुक्तत्व असल्यामुळे येथे अधिकार नियोजने मला विचार करू नये? सांगतो माणवकाचा हा नियोग आहे येथे

विवरण

जेथे नसो. अध्ययनांत तर होईल? तसें नाही कारण दोन्हींत वाक्य साकल्य आहे असें सांगतो — म्हणून अशा रीतीने' त्यावर प्रयोजक व्यापाराला सांगणाऱ्याही 'नयति' धातूनेच सांगितलेला जाणाऱ्याही माणवक व्यापाराला गम्यमानत्व (= ज्ञायमानत्व) असल्यामुळे त्याचेच धातूकडून लक्षणेने ग्रहण करून विधान केले जाते. प्रयोजक व्यापाराचे नव्हे. कारण तो स्वतः प्राप्त आहे असा परिहार करीत आहे — 'सांगतो' पण माणवकाचा व्यापार

॥ विवरणव्याख्यान ॥

विधायकत्व दोन्ही ठिकाणी समान असल्यामुळे दोन्ही ठिकाणी प्रयोजक व्यापार विषयक विधि आहे असें सांगतो — 'तसें नाही' पण 'उपनयीत' येथे 'नयति' धातूने कर्तृव्यापाराला सांगितलेले असल्यामुळे (व्याख्यानांत) त्याच्या विषयक विधि कसा (सांगितला जातो?) अशी शंका असतां सांगतात — 'त्यावर प्रयोजक' पण श्रुतीवरून प्रतीयमान विषयक विधि का असणार नाही? त्यावर सांगतात — 'प्रयोजक व्यापाराचे नव्हे'. 'हें असें कसें' या आशंके नंतर 'कसें' शब्दाने सूचित अनुपपत्तीला सांगतात — 'पण माणवकाचा व्यापार'. माणवकाच्या व्यापारावाचून अनुप-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

आचार्याला किंचित् विधेयत्व नाही हें असें कसें? 'उपनयीत' अशा शब्दाच्या अभिधानावरून व त्यावरून निष्पन्न अर्थ एवढा होतो कीं - आपल्याला आचार्य करण्याकरितां.

॥ विवरण ॥

गम्यमानत्वें कसा प्रतीत होतो? व प्रयोजक व्यापार प्राप्तानुवादक कसा? अशी शंका घेतो 'हें असें कसें' माणवक-व्यापाराच्या गम्यमानत्वाचें उपपादन करण्याकरितां प्रथम आचार्यव्यापाराच्या अविधेयत्वाचें उपपादन करितात.
'उपनयीत' अशा शब्दाच्या अभिधानावरून व त्याच्या अर्थावरून माणवकाला 'उपनयीत (=समीप आणावें)' असें सांगितलें असतां अ-भिधानावरून माणवकाचें आपल्या समीप आगमन (येणें) प्रतीत होतें. स्वतःचें माणवकाच्या समीप गमन नव्हे. अन्यथा 'माणवकं उपगच्छेत्' असें वचन असतें. त्यावरूनही तसेंच प्रतीत होतें. जसें बाळाला अ-क्षरें शिकविणारा लौकिक पुरुष बाळाच्या गुरुजवळ (समीपाळ) जात नाही. परंतु बाळांनाच स्वतः आ-पल्या गुरुजवळ आणतो. पण असें असतांही आचार्य व्यापार प्राप्तानुवाद नाहीं.

॥ विपरण व्याख्यान ॥

पण अर्थाचा अभाव असल्यामुळें अर्थप्राप्ति कशी नाही त्याची प्राप्ति पण नाही. असा अर्थ. प्रयोजक व्यापाराची प्राप्ति ही (व्याख्यानात) कशी? असें विचारतो 'वा प्रयोजक व्यापार' माणवक व्यापाराच्या अप्रतिपत्तीच्या आक्षेपाने असतां प्रयोजक व्या-पाराच्या प्रतिपत्तीचें प्रदर्शन असंगत आहे? अशी आशंका असतां ताबडतोब सांगतात - 'माणवक व्यापाराच्या' पण उपनयीत येथें माणवकाचें सामीप्यच प्रतीत होतें. माणवकाचें समीप आगमन नव्हे? अशी आशंका असतां सांगतात - 'स्वतःच' काय माणवकाचें सामीप्य आचार्याच्या व्यापारामुळें होतें किंवा माणवकाच्या व्यापारामुळें? पहिला पक्ष नाही कारण 'मा-णवकमुपगच्छेत्' - माणवकाप्रत समीप जावें असें वचन असण्याचा प्रसंग येतो. म्हणून माणवकाचें आचार्यसमीप-आगमन येथें सांगितलें जातें असा अर्थ. त्या सांगितलेल्या त्याच्या शंकेचा अनुवाद करितो - 'पण असें असतांही' इत्या-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

कथं ? कारण शुश्रूषादि अंगसहित अध्ययन माणवकाला विहित असतां व (त्याकुळेन) स्वविधि प्रयुक्त अध्ययन असतां कृत्स्नार्थ तेने आचार्य प्रवृत्ति प्राप्त होते. व कृत्स्नार्थ प्रवृत्ति प्राप्त असतां तिच्या अनुवादाने माणवकाच्या व्यापार अशा अध्ययनादिकाचे विधान शक्य होते. असा इतरेतराश्रय प्रसंग येतो. पण 'ग्रामकामं याजयेत्' येथेही समान हा दोष आहे? पण स्वविधि प्रयुक्त यागानंतर सामान्याने कृत्स्नार्थ तेने प्राप्त (असलेल्या) प्रयोजक व्यापाराच्या अनुवादकरून ग्रामकामाचा यागविशेषाचे विधान केले जाते? मग येथेही कृत्स्नादि विधींत सामान्याने प्राप्त प्रयोजक व्यापाराच्या अनुवादाने माणवक व्यापार (अशा) उपनयन व अध्ययनादिकांचे विधान आहे. अथवा माणवक व्यापाराच्या विधि सामर्थ्याने —

४४८।१

~~[illegible]~~ ॥ विवरण व्याख्यान ॥

(असे अन्य व्याख्याता)

णवक व्यापाराची प्रतिपत्ति असतांही असा अर्थ. आचार्य व्यापाराला कृत्स्न येत्वाने प्राप्तत्व असल्यामुळे प्राप्तानुवादता कशी नाही? असा प्रश्न करीतात – 'कसा?' परस्पराश्रय प्रसंगामुळे कृत्स्नार्थ त्वाने प्रतीतीचा संभव नाही असे म्हणतो – 'कारण शुश्रूषादि'. त्यामुळे अध्ययन माणवकाला विहित आहे त्याकुळेन अध्ययन स्वविधि प्रयुक्त आहे असे सांगतात 'व स्वविधि प्रयुक्त' मग कोठेही प्रयोजक व्यापाराच्या अनुवादाने प्रधान कर्तृ व्यापाराचा विधि होणार नाही असे सांगतात – 'पण ग्रामकामं'. दक्षिणादि अंगरहीत कर्तृ व्यापार विधि असता कृत्स्नार्थ त्वाने प्रयोजक व्यापाराची प्राप्ति वगैरे असतां तिच्या अनुवादाने कर्तृ व्यापारांस विधि असा इतरेतराश्रय प्रसंग देत असल्यामुळे ग्रामकाम्याचा यागविधि येथे नाही असा अर्थ. पण अन्यत्र प्रयोजक व्यापाराला कृत्स्नार्थत्व असल्यामुळे येथेही कृत्स्नार्थत्व प्राप्त आहे. म्हणून इतरेतराश्रय प्रसंग नाही असे सांगतो – 'पण स्वविधि प्रयुक्त'. तुल्य उत्तर आहे असे सांगतात – 'मग येथेही'. प्रकारान्तराने परस्पराश्रय प्रसंगाच्या निवारणाचा प्रकार सांगतात – 'अथवा'. अध्यापनविधीचा अभाव असतां अध्ययनाच्या अनुपपत्तीमुळे प्रयोजक व्यापार आर्थिक (सामर्थ्याने प्राप्त) आहे असा अर्थ.

४४८।११

॥ व्याख्यान ॥

कोणाला आपल्या समीप आणून अध्यापन करो. हें तर सर्व कृत्यवित्वाने ब्राह्मणाला दुसरीकडून प्राप्त आहे. यांत विधान करण्यास योग्य कांहीं नाहीं. तेव्हें कोणाला अध्यापन करावे? अशी विशेषाची आकांक्षा असतां 'अष्टवर्षं ब्राह्मणम्' = आठ वर्षांच्या ब्राह्मणाला

॥ विवरण ॥

आरंभ केल्यानंतर प्रयोजक व्यापार प्राप्त होईल. प्रयोजक व्यापाराच्या विधानाने माणवक व्यापार प्राप्त होणार असें आचार्यांच्या सांगितले. तेव्हें माणवक व्यापाराच्या विधानावरून पुढे होणाऱ्या प्रयोजक व्यापाराच्या प्राप्तीचा अनुवाद करून करावयाचे तरी प्राप्त न होणाऱ्या माणवक व्यापाराचें विधान केलें जातें. असें, तें हें सांगतात- 'हें तर सर्व'. पण प्राप्त प्रयोजक व्यापाराचा अनुवाद करून गुणाधिकारादि विशेषणविधिपर वाक्य कां असणार नाहीं? अशी आशंका असतां अधिकारविधिपर तर वाक्य नाहीं कारण जीवनादि नित्य किंवा काम्य अधिकाराचे अश्रवण आहे. म्हणून 'दध्ना जुहोति' इत्यादिकां प्रमाणें गुणविधीत परिशेष राहतो असें सांगतात- 'तेव्हें कोणाला'

॥ विवरण व्याख्यान ॥

पण अध्ययनाच्या अभाव असतां अध्यापनाचाही असंभव आहे त्यामुळें माणवक व्यापार ही अर्थापत्तीने प्राप्त आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'प्रयोजक व्यापाराच्या' कारण माणवकाचाही अध्ययन विधीच्या अभाव असतां फलाच्या अभावामुळे प्रवृत्तीची अनुपपत्ति आहे असा अर्थ. तथापि इतरेतराश्रयाचा परिहार कसा? त्यावर सांगतात- 'तेव्हें माणवक' प्रयोजक व्यापाराच्या अन्यतः प्राप्तीचा अंगीकार करून उपगमन इष्टि विधी वर आक्षेप केला- 'पण प्राप्त'. 'अध्यापन करावे असें जे अष्टवर्ष ब्राह्मणाला', अशा गुणविशेषविधिपर किंवा आचार्यत्व काम किंवा जीवं तराहणारा अशा अधिकारविशेषविधिपर असा अर्थ. 'गुणाधिकारादि' येथील 'आदि' शब्दाने उत्पत्तिविधीचें ग्रहण जाणावे. अधिकारविधिपरत्व तर अयुक्त आहे असें सांगतात -'अधिकारविधि'. अध्यापनाला अन्याय्यत्व आहे असा अर्थ. उत्पत्ति विधीनंतर आचार्यकरणाच्या अन्यतः प्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

५६।२२

अशा विशेषणांचे विधायक, हे होईल. तेथेंतर प्राप्त व्यापारांत एकावाक्यांत अर्थद्वयाचे.

॥ विवरण ॥

~~भ्रांत~~ १२८।१६

भगगुणविधि असो ? त्यावर नाहीअसें सांगतात - 'तत्रैवंतर प्राप्त' ह्याआशय - जेव्हा विशेष्यही पदा-
र्थ (प्रमाणावरून) जाणल्या जातो. तेव्हां नानाविध गुणविशिष्टतेने तो एक विशिष्ट पदार्थ जाणल्या
जातो. म्हणून वाक्यभेद होत नाही. जेव्हांतर विशेष्याच्या अनुवाद करून विशेषणे जाणली जातात. ते-
व्हा विशेषणांना अन्योन्याशी विशिष्टतेने एकत्वापत्तीचा अभाव असल्यामुळे अन्योन्याच्या अनपेक्ष-
तेने प्रत्येकाला प्रमेयत्व असतां प्रमेयांच्या भेदामुळे वाक्यभेदाला प्राप्त होते - असा. पण सर्वत्र विशेष्य
सामान्य ज्ञानाने अनुवाद्य असते? खरें विशेषणेही तशी असतात. परंतु विशेषाकाराने अन्योन्यवि-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

तीच्या अंगीकार केला असल्यामुळे संभव नाही हे स्पष्ट आहे. म्हणून यांच्या येथें विवरणांत निर्देश नाही असे जाणावे.
पण "अरुणया एकहायन्या" इत्यादिकांत अनेक विशेषण विधिपरत्व वाक्याला इष्ट आहे ? अशी आशंका असतां
सांगतात - 'ह्या आशय' स्मरण व्हावे आहे कीं - "प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बह-
वोऽप्येकयत्नतः ॥" [तं. वा. अ. २ पा. २ सू. ९] पण विशेष्याची प्राप्ति असतां जर वाक्याला अनेक विधिपरत्वाचा अ-
भाव आहे तर कोठेंही अनेकांचे विधान शक्य होणार नाही कारण विशेष्याची सर्वत्र प्राप्ति आहे? अशी शंका घेतो - 'पण
सर्वत्र' 'इत्यानुष्ठाति' येथें विशेष्य हा भावा अनुवाद्य अनूद्यमानत्वा प्रमाणे सर्वत्रही विशेष्य सिद्ध आहे. म्हणून
अरुणादिकांतही वाक्यभेद होईल ? असा अर्थ. कारण विशेष्याला सिद्धत्वामुळे प्रमेयत्व नाही एवढेच विवक्षित आहे किंवा
विशेषणांना प्रमेयत्व आहे असे ? असा विकल्प करून पहिल्याचा अंगीकार करितात - 'खरें' दुसऱ्याचा निरास करि-
तात - 'विशेषणेही' मग कशाच्या परवाक्य असते ? असें विचारले असतां सांगतात - 'परंतु विशेषाकाराने' आ-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

(ब्राह्मण व अष्टवर्षाचे) विधान सांगणे शक्य नाही. कारण वाक्यभेद प्रसंग येतो. म्हणून येथें आचार्यांना किंचित् विधेय नाही. पण माणवकालाही किंचित् विधेय नाही? आहे असे आम्ही म्हणतों. कसे? जेव्हांच 'उपनयीत' येथें शब्दावरून किंवा न्यायावरून आ.

विवरण

शिष्टतेने पदार्थ जाणले जातात- असा. म्हणून उत्पत्ति अधिकार व गुणविधि प्रयोजक व्यापारांत संभवत नाहीत असा उपसंहार करितात- 'म्हणून येथें' १४८।२५ च तर्थ कशाच्या माणवकाच्या व्यापाराला धरून लक्षणेने ग्रहण करून विधेयत्व दाखविण्याकरितां (करितां) आक्षेपाला अवतीर्ण करितात 'पण माणवकालाही'. परिहार करितात- 'आहे असे' पण गमनादिकांत कर्त्याच्या व्यापार दिसतो. कर्मकारक ग्रामादिकाचा नाही. तेव्हां माणवकाही 'नयति' ~~कर्मभूत~~ अर्थाच्या कर्मभूत ~~असल्या~~ ज्ञायमान व्यापारक कसा? अशी शंका घेतो- 'कसे?' परिहार करि- ~~तात- 'जेव्हांच उपनयीत'~~ -तात- 'जेव्हांच उपनयीत'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

मान्यकाराने सिद्धत्व असले तरी विशेष्याकाराला असिद्धत्व असल्यामुळे पदार्थांचे अन्योन्याने वैशिष्ट्य वाक्य-प्रमेय आहे असा अर्थ. पण माणवकाच्या व्यापाराला पूर्वी विधेयत्व सांगितले असल्यामुळे 'माणवकाला विधेय नाही' असे येथें कसे म्हटले? अशी आशंका असता सांगितलेल्या त्याचे स्पष्टीकरण करितात. येथे आक्षेपाचे उत्थापन केले जाते असे सांगतात- 'तेथें कशाच्या व्यापाराचे'. ग्रामाप्रमाणे माणवकालाही कर्मत्वाने व्यापाराची अनुपपत्ति असल्यामुळे परिहाराला आधार काय? अशी आशंका असता सांगतात 'परिहार करितात- आहे असे'. त्याच परिहाराला दाखविण्याकरितां आक्षेपाचे उत्थापन करितात- 'पण गमनादिकांत'. 'जेव्हांच उपनयीत' येथें 'असे नाही' इत्यादि परिहार सूचक शब्दांचा अभाव असल्यामुळे आक्षेप ग्रंथच्य शंकेचा निरास करितात- 'परिहार करितात- जेव्हांच' माणवकाच्या व्यापाराव-

॥ व्याख्यान ॥

पलाशाचा आचार्य करणाकरिता उपनयनाने संस्कृत करून कोणाला अध्यापन करो. असे प्रतीत होते, तेव्हांच यागश्रुतींत द्रव्यदेवता प्रतीति प्रमाणे अध्ययनाकरिता उपनयनाने संस्कार्य हि सामान्यरूपाने प्रतीत होतो त्या प्रेक्षावानाला तर निष्प्रयोजन व्यापारांत प्रवृत्त करणे शक्य नसल्यामुळे अध्ययनांत विद्यमान ही अर्थावबोधाची पूर्वी असिद्ध आहे म्हणून त्याचा प्रवृत्ति हेतुत्वाची भासिद्ध आहे त्यामुळे विधि वरून अ-

॥ विवरण ॥

'उपनयनाने संस्कार्य ही' = 'उपनीताहि' (= जवळ येणाराही) असा अर्थ. 'नयीत' अर्थाचे कर्म असा नीयमान माणवकाचा गमनव्यापार सुप्रसिद्ध आहे असा भाव. पण मग माणवकाचे गमन प्रयोजक व्यापारावरूनच सिद्ध होते. त्याचे विधान कसे केले जाते? विधानावाचून त्याची सिद्धि होत नाही म्हणून असे सांगतात— 'त्या प्रेक्षावानाला'. पण विधान असतांही काम्य विधि होईल की खबर नाही असे सांगतात— 'अध्ययनांत'. मग निधि कोणता? परिशेषावरून नित्यविधि आहे हासे सांगतात— 'विधिवरून अवश्य' मग वाक्य कसे प-

॥ विवक्षा व्याख्यान ॥

— त्याचा निषेध केला असतां त्याला संस्कार्यत्व सांगणे निरर्थक आहे? अशी आशंका असतां सांगतात '~~उपनीताने~~' 'उप-गंताहि' ग्रामादि कर्मका स्थाने व्यापारवान अदृष्ट आहे असे सांगितले त्याचा निरास करितात— 'नयतेः अर्थित्व', 'अ-जेव ग्रामोप्रत नेतो' इत्यादिकांत कर्मभूत अजादिकांचे ही व्यापारवत्व स्पष्ट आहे असा अर्थ. माणवकाच्या व्यापाराला अंगीकृत करून त्याच्या विधेयत्वाला आक्षेपित करिता— 'पण मग माणवकाचे'. प्रयोजक तर करीत असतां करील तो. माणवकाची तर फलप्रेप्सु अध्ययनांत प्रवृत्ति नाही असे सांगतात— 'विधानावाचून'. पुढील 'पण नित्यतेन' यात्या-

पूर्वी पर्यंत ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. अधिकार शब्दाचा अर्थ दाखवीत तात्पर्य सांगतो—

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

वश्य कर्तव्यतेला जाणून स्वतःच प्रवृत्त होतो. त्याने "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत" यांत 'अष्टवर्षो ब्राह्मणः उपसर्पेत आचार्यम्" असा अर्थ आहे. त्याप्रमाणे 'ग्रामकामं याजयेत्' यांत 'ग्रामकामो यजेत' असा अर्थ आहे. पण असें असतांही अधिकार लभ्य होतो.

॥ विवरण ॥

रिणामाला प्राप्त होते ? तें सांगतात – 'त्याने' पण नित्यतेने विधेयत्व असलें तरी अधिकार शब्दाचा अर्थ विधि पुरुषसंबंध, किंवा विधिपुरुष संबंधाने निर्दिष्ट, किंवा प्रवृत्तिरूप होत नाहीं ? अशी शंका घेतो – 'पण असें असतांही' हा आशय – पण सामान्याने करणाऱ्या उपगंत्याच्या 'अष्टवर्षं ब्राह्मणम्' अशा विशेषणा चे श्रवण असल्यामुळे हेंच अधिकाराचें निमित्त संपन्न होते ? असें नाही कारण एकैक विशेषणाला आधि

॥ विवरणव्याख्यान ॥

– 'पण नित्यतेने' 'अधिक्रियते अस्मिन्निति अधिकारः' जो असतां अधिक्रियते = प्रेरित होतो तो अधिकार = विधीशी पुरुषाचा संबंध प्रेर्य प्रेरकता होय. 'अधिक्रियते अनेन इति अधिकारः' = ज्याच्या योगाने अधिकृत केला जातो तो अधिकार = विधिपुरुषसंबंधाला निर्दिष्ट. 'अधिकृतिः अधिकारः प्रवृत्तिः' असा विभाग. व्याख्यानाला अपेक्षित हें सर्व सांगता – 'हा आशय' सिद्धान्तीच्या शंकेच्या निरासाने हेतूला दाखविण्याकरितां त्यांच्या शंकेचा अनुवाद करितो – 'पण सामान्याने' 'उपगच्छेत्' असें म्हटले असतां उपगंत्यावांचून उपगमनाची अनुपपत्ति असल्यामुळे उपगंता कोणी प्रतीत होतो. तो कोणत्या प्रकारचा ? अशी शंका असतां 'अष्टवर्षं ब्राह्मणं' असें सांगितलें असल्यामुळे अष्टवर्ष विशिष्ट ब्राह्मण अधिकारी निश्चित होतो. असा अर्थ विवरणाला सम्मत करीत नसल्यामुळे असें नाहीं असें सांगतो – 'असें नाहीं कारण' काय एकैक विशेषण अधिकारास निमित्त आहे ? किंवा मिळून ? पहिला पक्ष नाहीं असें सांगतो – 'एकैक विशेषणाला' ब्राह्मणत्वाला निमित्तत्व असतां शूद्राला ही अधिकार प्रसक्ति होईल. अष्टवर्षाला अधिकार निमित्तत्व असतां ब्र-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याख्यान

नाहीं? (असे नाहीं) येथें अधिकाराला हेतु नित्य निमित्त व्यथा विशिष्ट जाति किंवा जातिविशिष्ट द्रव्य

॥ विवरण ॥

कार निर्दिष्टत्वाची अनुपपत्ति आहे व दोन विशेषणांना परस्पर विशिष्टत्वाचा अभाव आहे, पण एकेक विशेषणा-
चा आख्यातिक क्रियेशी संबंध असल्यासारखी 'अरुणया एकहायन्या' इत्यादिकाप्रमाणे, सामर्थ्यावरून परस्पर
विशिष्टत्वानें त्यांना अधिकार मिळालेला आहे? नाही कारण विधिपुरुष संबंध निर्दिष्टाला अशाद्धत्व प्रसंग येतो
असा परिहार करितात- 'येथें अधिकाराला हेतु' विधिपुरुष संबंधाला किंवा प्रवृत्तीला हेतु असा अर्थ.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

कोणतीही अधिकार येईल म्हणून एकेकाला अधिकार निर्दिष्टत्व नाही असा अर्थ. हुसत्याला दूषित करितो- 'व दोन विशे-
(=व्यापार)
षणांना' अरुणा (क्रिया) पदार्थाला प्राधान्य असल्यामुळे विशेषणांचा त्याच्याशी अन्वय सांगितला पाहिजे
परस्पराशी नव्हे असा अर्थ. पण "अरुणया एकहायन्या पिंगाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाति" येथें प्रथम अरु-
व
णादिकांचा क्रयाशी अन्वय सांगितला असतां केवळ गुणाच्या ~~किंवा~~ द्रव्याच्या क्रयणाशी अन्वयाची अनुप-
पत्ति असतां अरुणादिकांचा परस्परही जसा संबंध आहे, तसा येथें होतो? अशी शंका येते तात- 'पण एकेक'
'सामर्थ्यावरून'- केवळ व्याला किंवा ब्राह्मणाला अधिकार निर्दिष्टत्वाचा असंभव असल्यामुळे त्यांचा अन्योन्य
संबंध आहे असा अर्थ. 'स्वर्गकामः' इत्यादिकांना शास्त्रात अधिकार निर्दिष्टत्व असल्यामुळे न विशेषणांच्या
परस्पर वैशिष्ट्याला अशाद्धत्व असल्यामुळे अधिकार निर्दिष्टत्व नाही असें सांगतो- 'नाही कारण' 'असा'
शब्दाचा 'हा आशय' याच्याशी संबंध. अधिकार उपलब्ध होत नाही असें म्हटलें असतां 'अधिकाराला हेतु आहे' असें स्व-
गारावादी म्हणतो कि कसा असणार नाही? अशी आशंका असतां सिद्धांत्यानें त्यामुळे निषेध नाही असें सांगतात-
'परिहार करितात' अधिकार शब्दाचा अर्थ अन्यपरत्व सांगितले असल्यामुळे येथे न सांगितले आहे असे होईल पक्षांतें उपपन्न होत नाही-
कारण अधिकार शब्दाचा निर्दिष्टार्थत्व असतां निर्दिष्ट हेतु निर्दिष्ट निमित्त आहे असें सांगितले असें होईल? अशी आशंका असतां सांगतात- 'विधि-
पुरुष संबंधाला'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

आहे. पण जाति वय उपादेयांमध्ये (उपादेयामध्यें कर्तृकारकाचें) विशेषण आहे. व.

॥ विवरण ॥

'नित्य' = जीवंत असेपर्यंत पुरुष विशेषाला नियत असलेले असा अर्थ. शाद्रत्व तर सर्वत्र अधिकाराला निमित्त नाही. कारण अशाद्रहो सांग कर्मानुष्ठान सामर्थ्याला अधिकार निमित्तत्व आहे. कारण शक्ताला अधिकार असतो. अथवा क्रियेशी संबंधाविधान द्वाराने विशेष समर्पणांत शाद्र द्रव्याच्या तादृशीची कल्पना असल्यामुळे अधिकार निमित्तत्व शाद्रत्व नाहीसें होत नाही. पण असें असतां ही विशेषाचा अधिकार निमित्तता नाही? अशी शंका घेतो – 'पण जाति वय' हा आक्षेपाधि – उपादेय = साक्षात किंवा परंपरेने विधिविषयतेने अनुष्ठेय वस्तूचे विशेषण. क्रियाकारक [illegible] वस्तूंच्या गुणाचा समुदाय असा अर्थ. त्यांत उपादेय विशेषण – 'दंडी पैषानन्वाह' जोहि-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पण वयोविशेष जातीला नित्यत्व कसें सांगितलें? कारण जीवनाच्या अभाव असतां तें असंभव आहे? यावर सांगतात – 'जीवन्त असलेल्याला'

वैशिष्ट्याची अशाद्रत्वामुळे अधिकार निमित्तत्व नाही. असें सांगितलेल्या याचे निरासकरितात – 'शाद्रत्वतर' शाद्रत्व 'शाद्रत्व' – अपूर्व वर्ण न ब्राह्मण. अधिकाराला निमित्त आहे असा अभिनिवेश असणाऱ्याला प्रत्युत्तर सांगतात – 'अथवा' पण 'जातिवय' येथें जातिवयाला अधिकार निमित्तत्व प्रतिपादित केलें जातें तें इष्ट आहे. कारण विशिष्टाचे अधिकार निमित्तत्व आलेलें इष्ट आहे? अशी आशंका असतां मीमांसकांनीच अधिकार निमित्तत्व प्रतिपादित केलें जातें असें सांगतो – 'पण असें असतांही' पण भावनेला उपादेयत्व कसें? किंवा उपादेयाच्या विशेषणाला अधिकाराच्या निमित्तत्वाचा अभाव कसा? अशी आशंका असतां सांगतो – 'हा आक्षेपाधि' नियोगविषयत्वानें साक्षात अनुष्ठेय धात्वर्थ उपादेय आहे. तसें नियोगाचा सिद्ध करणाऱ्या (परंपरेनें) क्रियेला सिद्ध करणारें कारक हि उपादेय आहे. तसें कारक हि विशेषण ही उपादेय आहे. उपादेय शब्दाच्या अर्थाला संक्षेपानें ७४२।२३ दाखवितो – 'क्रिया' 'त्यांच्या गुणाच्या समुदाय' = कारक विशेषणें. अशा रीतीनें उपादेय शब्दार्थाला दाखवून प्रकृताच्या उदाहरणांतील उपादेयाच्या कारकाच्या विशेषणाला दाखवितो – 'त्यांत उपादेय' = क्रिया कारक व त्यांच्या गुणामध्यें असा अर्थ. विशेषेकरून –

फ 'उपादेय' – [illegible] आहे [illegible] विधीयते, [illegible] प्रधानं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

द्वितीयपणीषा त्रस्लिङः प्रचरन्ति' अशीकर्तृ विशेषणे, 'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यादिकांतें बहुत्वादिक करण विशेषणे, 'इन्द्राय स्वाराज्ञे' इत्यादिकसं प्रदानविशेषणे आहेत. उपादेयविशेषणानंतर अधिकार संबंधा (वाच्या कारकाच्या) ला निर्दिष्ट नाही. कारण त्याचा अनुष्ठ(कार)विशेषणतेने विधिप्रत गुणभूतत्व आहे. अधिकाराच्या नंतर विधीप्रत स्वामित्वाने प्राधान्याने अन्वय आहे. पण येथें माणवकाचा उपादेयत्व कसें कळतें ? सांगतो - प्रयोजक व्यापाराप्रत माणवकाचा कर्मता सांगणारी द्वितीया विभक्ति स्वव्यापाराप्रत कर्तृत्व जाणविते. कारण प्रयोजक व्यापाराचा कर्तृ विषयत्व आहे. तेथें प्राप्त प्रयोजक व्यापाराच्या अनुवादानें कर्मांच्या व्यापारांत विधि-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

वस्त्र 'उष्णीष' शब्दाचा अर्थ आहे. अशा रीतीनें उपादेयविशेषणांचा उदाहरण देऊन त्याच्या अधिकार निर्दिष्टत्वाचा निरास करितो - 'उपादेयविशेषणानंतर' विधि 'अधिकार' शब्दाचा अर्थ आहे. क्रियोद्देश्यत्वामुळे कारकत्व गुणभूत आहे. त्यामुळे त्याच्या विशेषणाचाही गुणभूतत्व आहे असा अर्थ. गुणभूतत्व असो तथापि त्याचा अधिकार निर्दिष्टत्वाचा प्रभावक सारी त्यावर सांगतो - 'अधिकाराच्या नंतर' पण माणवकाचा अनुपादेयत्व असल्यामुळे त्याचे विशेषण जातिवचनाचा अधिकार निर्दिष्टत्व घडेल अशी शंका घेतात - 'पण येथें माणवकाचा' माणवकाचा उपनयनाचे कर्मत्व असल्यामुळे उपादेयत्व नाही असा अर्थ. कर्तृत्वामुळे उपादेयत्व दुर्बर आहे असें सांगतो - 'सांगतो प्रयोजक' उत्तरार्थांस हेतु सांगतो - 'कारण प्रयोजक व्यापाराचा' करणाच्याप्रत प्रयोजक करवितो अशी प्रसिद्धि असल्यामुळे त्याचा (=माणवकाचा) कर्तृत्व आहे असा अर्थ. पण माणवकाचा प्रयोजक व्यापाराच्या कर्मत्वानें कर्तृत्वाचें अभिधान कसें ? कारण 'उपनयीत' याचा लुप्त्या करून प्रयोजक व्यापाराभिधायित्वाचें अंगीकरण आहे ? यावर सांगतो - 'तेथें प्राप्त' 'तेथें' = 'उपनयीत' या वाक्यांत. किंवा कर्मांच्या व्यापाराची प्रतिपत्ति असतां असा अर्थ. प्रयोजक व्यापाराच्या प्रतिपत्तीचा अंगीकार करून त्याचा अन्यतः प्राप्तत्वानें विधिविषयत्वाची अनुपपत्ति असल्यामुळे.

॥ टिप्पणी ॥

हाम: उपसर्जनम् । उपादेयत्वं अनुष्ठीयमानत्वाकारः (अर्थसंग्रहटीका)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥ (प्राभाकरमतात्)

५०१८ अनुपादेयाचे विशेषण अधिकाराला हेतु असतें, अशी स्थिति आहे. खरें आहे ही स्थिति

प्राप्त ॥ विवरण ॥ (तोकरीत असतां करवितो असे)

संबंधभाष्याचा परिणाम केला जातो. शङ्कु माणवक कर्तृत्व निराकरण केले जात नाही. म्हणून उपादेय माण-
१५०१६
वकाविशेषण असा जाति विशिष्ट वयाचा अधिकारानिमित्त नाही असा. मग कोणाचा अधिकार निमि-
त्त आहे? त्यावर सांगतो- 'अनुपादेयाचे विशेषण', विधिप्रयुक्त अनुष्ठेय व त्याच्या विशेषणाहून व्यति-
रिक्त विधिसंबंधी अनुपादेय आहे. जसें जीवन, गृहदाहवान, स्वर्गकाम इत्यादि. अपसिद्धान्ताने परिहार
करण्याकरिता नियोगपक्षाचा अंगीकार करितात- 'खरें आहे' हा भाव - जेथे लिङादि पदाने नियोग

॥ विवरणव्याख्यान ॥

माणवक व्यापारांत विधीचा अन्वय केला जातो. त्यामुळे प्रयोजक व्यापाराच्या कर्मत्वाने कर्तृत्व प्रतीतीचा नि-
रास न झाल्यामुळे माणवकाला उपादेयत्व आहे असा अर्थ. द्वितीयाविभक्ति 'शङ्कु' शब्दाचा अर्थ आहे. तें अनुपादेय
कोणते? अशी आशंका असतां सांगतो- 'विधिप्रयुक्त' तें उदाहरणाने स्पष्ट करितो- 'जसें'. नित्य नैमि-
त्तिक काम्य भेदामुळे उदाहरणाचा भेद आहे असा अर्थ. 'खरें आहे' येथें कर्त्याच्या अन्वय पुरःसर अधिका-
राचा अन्वय आहे असा अंगीकार करून कर्त्याच्या विशेषणालाहि अधिकाराने मित्तत्व सांगितले तें घडत नाही.
कारण श्रेयःसाधन वाक्यार्थ नाही काढून कर्म्यवयाचे अधिकारान्वय पुरःसरत्वाने अंगीकरण आहे? अशी
आशंका असतां सांगतात- 'अपसिद्धान्ताने' आपसिद्धान्ताने असा अर्थ. 'परिहारकरण्याकरिता' येथें 'सां-
गितलेल्या आक्षेपाचा' असा अध्याहार. नियोगवादी (प्राभाकर) मतांत अनुपादेय विशेषणाला अधिकारनिमित्त-
त्व आहे. व भावनावादी (भाट्ट) मतांत तर उपादेय विशेषणाला आहे. असा हा विभाग कशाच्या निबंधनाने आहे?
अशी आशंका असतां सांगतात- 'हा भाव-जेथें' तथापि अधिकाराचा अन्वय कसा? अशी आशंका असतां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

(आज्ञा) वाक्यार्थ तेंव्हे प्रतिपादन केल्या जातो. तेथें पदार्थान्तर संबंधांना वाक्यार्थभूत नियोगाच्या आकांक्षा निर्धारित असल्यामुळे व नियोग कोठें कोणाच्या कर्तात ? अशा रीतीने स्वरूपोपाधित्वाने व अधिकारी विषय सापेक्षत्व असल्यामुळे स्वर्गकामादि नियोगाकांक्षेने अधिकारित्वाने संबंधाला १५०।१८ प्राप्त होते. 'माझा हा नियोग' अशा रीतीने स्वामित्वाने अन्वयित्व = नियोज्यत्व अधिकारित्व होय. तेथें प्रथम 'माझा हा नियोग आहे' असे जाणून नियोगाला कार्यता कळत असल्यामुळे त्याच्या अनुष्ठानाकरि-ता धात्वर्थ विषयांत तो मागाहून कर्तृत्वाने अन्वयाला प्राप्त होतो. नियोगतर साध्यतेनं उच्चारा-प्रथम अन्वयाला प्राप्त होणाऱ्या 'माझा हा नियोग आहे' असें जाणणाऱ्या अधिकाऱ्याच्या नियोगनिर्वृत्ती समर्थ धात्वर्थात कर्त्याच्या अन्वयावाचून अनुपपद्यमान त्याच्या अन्वयाला अर्थापत्तीने प्रतिपादन करितो. — अशा अशा रीतीने अधिकारान्वय पुरःसर कर्त्रन्वय आहे असें प्राभाकर मानतात. तेथें अनुपादेया-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

सांगतात- 'वाक्यार्थो' 'स्वरूपोपाधित्वाने' नियोगाच्या प्रतीतिची निर्धारित्वाने असा अर्थ. समानपदोपात्त (= एका पदाने ग्रहण केलेला) धात्वर्थाच्या विषयत्वाने अन्वय असल्यामुळे भिन्नपदोपात्त होते स्वर्गकामादि अधिकारित्वाने अन्वयाला प्राप्त होतो असा अर्थ. पण नियोज्यान्वय पुरःसर कर्त्रन्वय त्यांच्या ग्रंथांत कोठेंच होत नाही असे शंका असतां सांगतात- 'माझा हा नियोग प्रथम अशा रीतीने' कर्त्याच्या अन्वयाच्या अभाव असतां नियोगाची आणि व्याप्ति असल्यामुळे तो देखील मानणे पाहिजे. त्यावर सांगतात 'तेथें' केव्हां दिसणारे असणे असतां असा अर्थ जाणून अधिकाऱ्याच्या अन्वयाला जाणून असा अर्थ. त्या विषयी प्रमाण काय ? त्यावर सांगतात- 'नियोगतर' नियोगाची कृति साध्यत्वाने प्रतीति होत असल्यामुळे व त्याला आत्मकृति साध्यत्वाचा अभाव असल्यामुळे धात्वर्थाच्या सिद्धिद्वारा कृति साध्यत्व आहे. धात्वर्थांस तर कर्तृत्वाने अन्वयाच्या अभाव असतां त्याची सिद्धि होत नाही अशा रीतीने नियोगाच्या अनुपपत्तीने कर्त्रन्वयाची सिद्धि होते असा अर्थ. पुढे काय ? त्यावर सांगतात- 'तेथें अनुपादेयाचे विशेषण'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अवतरण ॥

आहे. परंतु कर्त्याचा अधिकार आहे या पक्षांतही (भाट्टमतांत) न्यायवेत्ते म्हणतात आहेत.

॥ विवरण ॥

ये विशेषण अधिकाराचा हेतु असो. भावनावादांत तर उपादेयाचें विशेषणही अधिकाराचा हेतु आहे असें

सांगतात – 'परंतु कर्त्याचा' ह्याआशय – लिङादि प्रत्ययांनीं जेव्हां पुरुषप्रवृत्तिरूपभावना वाक्यार्थ तेव्हां

(पदार्थान्वर)

प्रतिपादन केली जाते. तेव्हां संबंधाचा प्रधानाकांक्षानिमित्तत्व असल्यामुळे व क्रियवाही स्वरूपादित्वा-

ने कर्तृकरणकर्मांची अपेक्षा असल्यामुळे व पुरुषार्थ व धात्वर्थाचा आनन्दकरण त्याचे अन्वय असल्यामुळे

परिशेषानरून स्वर्गकामादिक कर्तृत्वानें अन्वयाला प्राप्त होतात. व त्यामुळे कर्तृ विशेषणत्वाने त्याच्या

नियमाकांक्षा असलेली जीवन गृहदाह कामनादिक तेथें प्रथम कर्तृत्वानें अन्वयाला प्राप्त होऊन

कर्त्याचा फलाशीं संबंध असल्यामुळे 'असें हे फलसाधन कर्म आहे' अशा रीतीने कर्मस्वामित्वलक्षण

अधिकारान्वयाला कर्ता मागाहून अनुभवितो कारण कर्मफलभोक्तृत्वच कर्मांत स्वामीचा अन्वय होय.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

स्वामित्वाने अन्वयीचे विशेषण विधिपुरुषसंबंधाला निमित्त आहे असा अर्थ. मग उपादेय माणवकाच्या विशेषणाला अधिकार

निमित्तत्व कसें? त्यावर सांगतात 'भावनावादांत तर' कर्त्रन्वय पुरःसर अधिकारान्वय आहे असें बोलणाऱ्या

न्यायवेत्त्यांच्या आशयाला दाखवितात – 'ह्या आशय' भावनेच्या स्वरूपाला सांगतात – 'पुरुषप्रवृत्ति' कर्म शब्द आ-

ध्याहार आहे. फलित सांगतात – 'व त्यामुळे' तथापि कर्त्याचा स्वामित्वाने अन्वय कसा? त्यावर सांगतात – 'तेथें

प्रथम' पण 'कशा अधिकाराने साधन कर्म आहे' अशा रीतीने फलस्वामित्व कळतें कर्म स्वामित्व नाही? त्यावर

सांगतात – 'कारण कर्मफलभोक्तृत्व' जे फलस्वामित्व आहे तेंच साधनकर्म स्वामित्व होय असा अर्थ. उपसंहारीं

भोक्तृत्व स्वामीचा अन्वय आहे त्यामुळें अधिकारान्वयाला (मागाहून) अनुभवितो असा अन्वय. फलित सांगतात —

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

वल्लाफुळे कर्तृविशेषणांच अन्याच फळभोक्तृतेने कर्मांत त्याच्याच स्वाम्यन्वयाला नियमित करि-
तात. अशी कर्त्याला अधिकार स्थिति आहे. अशारीतीने भवनावाक्यर्थाच्या ग्रहणानेही भणक्र-
ला अधिकाराची सिद्धि होते - असा भाव. अथवा जसें राजसूयांत कर्तृविशेषण राजत्व - अन्य-
अधिकाराने कर्तृविशेषण तेने संपादन करणे अशक्य असल्यामुळे - अधिकारी विशेषणही संपन्न झालें
असें येथेही होते - असा. पण हा परिहार उपपन्न होत नाही. कारण (तुमच्या मतांत) लिङादि प्रत्ययांनी
शब्दार्थत्वाने श्रेयःसाधनाला अभिधीयमानत्व आहे व त्याला प्रथम अधिकारान्वयाची अपेक्षा आहे.
कशी? श्रेयस्कर भावनेला अपेक्षित करितो म्हणून त्याचे साधनही भोक्त्रन्वयी आहे व कोणाचे हे असे.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'कर्तृविशेषणांच'
'वल्लाफुळे' ज्यामुळे प्रथम कर्तृत्वाने अन्वय आहे त्यामुळे असा आहे. कर्त्रन्वय पुरःसर अधिकारान्वय आहे
असें कोणाच्याही पासून सिद्ध होत नाही. कायफळ? त्यावर सांगतात - 'अशारीतीने भावना'. अनुपादेयांच्या
विशेषणाच्या अधिकाराला नियमित आहे असा हा नियम भाष्यकाराने ही सांगणे शक्य नाही. अशा आशयाने वाद-
तात - 'अथवा'. कर्तृविशेषणही राजत्व जसे अधिकाराच्याच विशेषण संपन्न होतें तसेंच येथेही असा सं-
बंध. त्याविषयीं हेतु सांगतात - 'अन्य अधिकाऱ्याकडून'. कर्त्याच्या विशेषणाने केवल राजत्वाला राजा हून
अन्य कडून संपादन करणे अशक्य असल्यामुळे असा संबंध. 'असा' याचा 'आशय' याच्याशी संबंध. अन्य-
न्यायें पक्षांत उपादेय विशेषणाला अधिकार नियमितत्व असेल तरी इष्टसाधन वाक्यभेदाच्या उपादेयविशेषणाला
अधिकार नियमितत्व नाही - असे सांगतो - 'पण हा परिहार'. साधन साधकाला अपेक्षित करितो असे आत्मा ला नाही?
असा आक्षेप घेतात - 'कशी'. साधनाच्या प्रतिपत्तीला श्रेयःप्रतिपत्तिसाकांक्षत्व असल्यामुळे व तिच्याहीमुळे साकां-
क्षत्व असल्यामुळे साधनाचाही भोक्त्याशी अन्वयच प्रथम युक्त आहे असें सांगतो - 'श्रेयस्कर'. केवळ श्रुतिवरून साध-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

य: साधन? 'मोक्षहेतु अभिलषित साधन' अशीही स्वामीच्या अन्वयाची आकांक्षा दिसते. तशी 'कोणाचा हा नियोग? माझाच?' अशीही दिसते. भावनास्वरूप क्रिया, कर्त्याच्या आश्रयाने वळणारी व्यापार (कर्माला) अपेक्षित करिते. पण कृतियोग्यत्व श्रेयःसाधन विधि आहे. कारण "कर्तुरिष्टाभ्युपायो विधिः" (=कर्त्याच्या इष्टाच्या अभ्युपाय विधि) असें मानलेलें आहे. व कृतीत कर्त्याची अपेक्षा करिते. मग नियोगाच्या ठिकाणी येतेने वळत असल्यामुळे कृति निमित्ताने कर्त्याशी अन्वय होईल. पण कृति नियोगाहून गौणत्वेने-यशब्दाने सांगितली जाते. व गौणाकांक्षेने पदार्थान्वय नसतो. परंतु प्रधानाकांक्षेने असतो. व म्हणून प्रधान नियोगाच्या आकांक्षेने प्रथम अधिकारान्वय आहे. मग इष्टसाधनांतही समान आहे कारण कृतीचे गौणत्वेने अभिधान

॥ विवरणव्याख्यान ॥

स्वामीभोक्त्याशी अन्वय आहे असें नाही. परंतु अनुभवावरूनही आहे असें सांगतो- 'स्वकोणाचे' त्याविषयीं दृष्टान्त सांगतो- 'स्वर्गीकोणाच्या' भावनावादांतही अधिकारान्वयाला प्राथम्य कां असणार नाही? त्यावर सांगतो- 'भावनातर' इत्यादि सूर्य मंडळोदयादिकांत व्यभिचार होत असल्यामुळे इष्टसाधनत्व मात्राला लिङर्थाची अनुपपत्ति आहे. म्हणून कृति-योग्य श्रेयः साधनाला लिङर्थत्व म्हटले पाहिजे. व कृतीला कर्त्याची आकांक्षा असल्यामुळे (आमच्या मतांतही) प्रथम कर्त्याच्या अन्वय होतो? अशी आकांक्षा घेतात- 'पण कृतियोग्यत्व' प्रवर्तक विधि शब्दाचा अर्थ आहे. त्याविषयीं वृद्धांची संमति सांगतात- 'कर्तुरिष्टा' 'कर्तुः' अशा विशेषणावरून त्याच्याकडून साध्य इष्टसाधनत्वाचे विधित्व युक्त आहे. असा अर्थ. नियोगाला कृतिसाध्यत्व असतांही प्रथम भोक्त्याशी अन्वया प्रमाणे (श्रेयः) साधनाचाही भोक्त्याशी अन्वय होईल. इतरत्याते येथेंही (नियोगातही) प्रथम कर्त्याशी अन्वयाची प्रसक्ति येते? अशी शंका घेतो- 'मग नियोगाच्याही' यावर दृष्टान्त देणार आहे असें सांगतात- 'पण कृति' त्यामुळे काय? त्यावर सांगतात- 'गौणाकांक्षेने' फक्त सांगतात- 'वळणन' मुख्य उत्तर आहे असें सांगतो- 'मग हे' पण श्रेयाला गौणत्व असतांही त्याच्या आकांक्षेने जसा भोक्त्याच्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

अहः पण श्रेयालाही गौणत्व असल्यामुळे त्याच्या सामर्थ्याने द्रव्य आत्मशाचा अन्वय साधनाच्या कर्माप्रमाणे होईल की
हा दोष येत नाही कारण श्रेयाला साधनत्व स्वरूपोपाधित्व असल्यामुळे त्याच्या नियमाने आत्म्यांत अ-
न्वय होत असल्यामुळे कर्ता भोक्ता साधारण असा साधनाच्या स्वोपाधि श्रेयाच्या अनुसार आत्म्याशी
अन्वयाच्या नियमाची सिद्धि होते. म्हणून वाक्यार्थभूत श्रेयःसाधन विधीकडून "भोक्ता अधिकारी निरूपित सा-
धन" असा प्रथम अधिकारान्वय अपेक्षित केला जातो. मागाहून अधिकारनिरूपित साधनाच्या आश्रय असा
धात्वर्थ विषयांत विधिसामर्थ्याने स्वस्य कर्त्याचा अन्वय करतो - असा.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अन्वय. तसा कृति आकांक्षेने कर्त्याचा अन्वय का होणार नाही? उत्तरद्या आत्म्याचा अन्वय ही होणार नाही?
अशी शंका येते ताल - 'पण श्रेयालाही' ("गौणत्व" = साधनाला वाक्यार्थत्व असल्यामुळे श्रेयाला गौणत्व आहे असा अर्थ)
(साधनत्व)
कृतिव श्रेयाला वैषम्य असल्यामुळे असे नाही असे सांगतो: 'हा दोष येत नाही', स्वरूपोपाधित्वामुळे' = साधनाच्या प्र-
(निर्णीत)
तिपत्तीचे निरूपितत्व असल्यामुळे. असा अर्थ. साधन कळले असतां (तेथे) प्रवर्तकाच्या सिद्धिकरिता कृति सा-
ध्यता अपेक्षित केली जाते. श्रेय तर साधनाच्या प्रतिपत्तीकरिता आहे असे वैषम्य आहे असा अर्थ. पण श्रे-
याप्रमाणे साधनही आत्म्याच्या अन्वयाला आक्षेपित करिते? या शंकेचा निरास करितो - 'कर्ता भोक्ता' श्रेयाशी
कर्त्रन्वयी
संबंधामुळे साधन भोक्त्रन्वयी व कृतियोग्यता संबंधामुळे ~~कर्त्र~~न्वयी होते. म्हणून तर कर्त्रादि अन्वयी नाही.
त्यांत तर स्वतःच्या प्रतिपत्तिनिरूपितत्वाने श्रेयाला अंतरंगत्व असल्यामुळे त्याच्या अनुसार साधनाचा आत्म्याशी
अन्वय आहे असा अर्थ व त्यामुळे उपादेय विशेषण जाति वगैरेंना अधिकारनिरूपितत्व सांगणे युक्त आहे असा -

'असा' शब्दाचा अर्थ.

आमच्या मतांत तर जाति वगैरेंना उपादेयविशेषणत्वाचा अभाव असल्यामुळे अधिकारनिरूपितत्व युक्त आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

५८।१०
पुनः येथें उपनयनांत माणवक जातिवय विशिष्ट उपादेय नाहीं परंतु उपनयनांतच त्या त्याकरितां विधान केलें जातें. कारण संस्कारांत संस्कार्यांच्या उद्देशानें विधान असतें. म्हणून संस्कार्यांचें अवच्छेदकत्व वयजात्यवांच्छिन्न असल्यानें माणवकाच्या संस्कार्यत्वा

॥ विवरण ॥

१५१।२५
असें असतांही तेथें विरोध येत नाहीं असें सांगतात- "पुनः येथें". जेव्हांच उपनयन अध्ययनादि माणवक व्यापाराच्या सामान्यानें अभिलषित साधनत्व लक्षण विधि शब्दानें प्रतिपादन केला जातो. ते-व्हांच सामान्याच्या श्रेयो विशेषाची आकांक्षा असतां परंपरेनें पुरुषार्थ साधन अशा माणवकाच्या उपनयन संस्काराला श्रेयोविशेषाची कल्पना करून त्याच साधनत्व लक्षण विधि माणवक व्यापारांत प्रति-पादित होतो. त्यामुळें संस्कार फलभोक्तृत्वानें विधीस माणवक स्वामित्वानें अन्वयाला प्राप्त होतो. तेथें तरक्षा-रीच्या नियमकारित्ता असल्यानें ब्राह्मण्यादि विशेषण त्यात्याच- भागाहून अभिलषित साधनत्वाचे बाधक-माणवक व्यापारांत करणाच्या अन्वयाला नियोजित करितें. असा ग्रंथाचा अर्थ. पण प्रयोजक व्यापाराच्या विषयत्वानें कर्तृत्वानेंच (त्याचा) अन्वय वाक्यावरून प्रतिपन्न आहे? खरें आहे तेथें विधि संबंध सामर्थ्य-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

असें सांगतात- 'असें असतांही' पण 'ब्राह्मणः उपगच्छेत, सो अधीयीत' अशा कर्तृत्वाच्या प्रतिपत्तीमुळें त्याला अनु पादेयत्व कसें? अशी शंका असतां सांगतात - 'जेव्हांच' 'उपनयन'= उपगमन. पण कर्तृत्वानें अन्वय असतां किंवा विषय शब्द आश्रयपर आहे. प्रकृतिकशी त्यावर सांगतात- 'त्याच्याच' किंवादि प्रतिपाद्यत्व विषय शब्दाचा अर्थ आहे. पण माणवकाला प्रयोजक व्यापारांत विषयत्व असल्यामुळें कर्तृत्व आहे व त्यामुळें जात्यादिकाला कर्तृ विशेषणत्व असल्यामुळें अधिकार नियोजितत्व नाहीं? अशी शंका घेतो- 'पण प्रयोजक व्यापार'. कर्तृत्वानें अन्वयाच्या प्रतिपत्तीचा अंगीकार करितात- 'खरें आहे' मग पूर्वापर विरोध आहे? त्यावर सांगतात 'तेथें विधि संबंध'?

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

विषयीं नित्यानिमित्त होते. म्हणून अशा रितीनें उपनयनाचा अध्ययनार्थत्व अस-

॥ विवरण ॥

ल्यान मोठ्या यांच्या अन्वयाला जाणून करणाऱ्या अन्वयाचा नियम करिता येतो. जाता. पण असें असतांही अध्य-
यनाचा साधिकारत्व सिद्ध नाही! त्यावर सांगतात - 'म्हणून अशा रितीनें' सर्व स्मृतिशास्त्रांत उपनयन
अध्ययनाचे अंग आहे असे प्रसिद्धही आहे. वाजसनेयींच्या शाखेंतही उपनयनाचा प्रस्ताव करून अध्य-
यनाचे विधान आहे. विधिद्वयाच्या सामर्थ्य ही अशा ग्रहणाकरितां प्रमाण दाखविले. येथें ही 'तमध्यापयीत'
असा उपनीताचा तत् शब्दानें परामर्श केला. अंगांगींना एकाधिकारत्व असल्यामुळें 'उपनीत ब्राह्मण'
अध्ययन करो' असें संपन्न होतें. अंगाच्या अधिकाराला निमित्त अशा कोणत्या तरी सर्वत्र अंगींतें अन्वयाच्या

॥ विवरण व्याख्यान ॥

नि

प्रयोजक व्यापाराला आक्षेप असल्यामुळें स्वतंत्र विधिसंबंध वक्तव्य आहे. वरतें असतां विज्ञविद्यांनीं प्रतिपन्न जे.
यः साधनविधीच्या अनुरोधानें श्रोत्याच्या अन्वयाच्या प्रतिपत्तीच्या अंगीकरणामुळें विरोध नाही. असा
अर्थ. पण अध्ययनांत अधिकाराचें निमित्त असल्यामुळें अनध्ययनाचा परिहार होतो अशी शंका होती
'पण असें असतांही?' एकवाक्यत्व असिद्ध आहे असें सांगतात - 'त्यावर सांगतात' अध्ययनार्थत्व
असिद्ध आहे असें मानणाऱ्यास सांगितलेल्या उत्तराचें स्मरण करवितात - 'सर्व स्मृतिशास्त्रांत' - स्मृती वत-
मूलश्रुतींत असा अर्थ. तेथें श्रुती ही साक्षात् प्रमाण आहे असें सांगतात - 'वाजसनेयींच्या' या विधी विधि-
द्वयाची अनुपपत्ती ही प्रमाण आहे असें सांगतात - 'विधिद्वयानें' अध्ययनाचें विधेयत्व व उपनयनाचे गमक असा विधि-
द्वयशब्दाचा अर्थ. अंगांगित्व असो तथापि अध्ययनाला साधिकारत्व कसें? त्यावर सांगतात - 'व अंगांगींना' उपनयना-
च्या अधिकाराचें निमित्ताला अध्ययनाचें अधिकारनिमित्तत्व असतां अध्ययनाचा अध्ययनप्रयोजकत्व होईल अशी आशंका असतां
सांगतात - 'अंगाच्या अधिकाराला'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

त्यामुळें व त्याला साधिकारत्व असल्यामुळे त्याच अधिकाराने अध्ययनविधि साधिकार आहे व अक्षर ग्रहण मात्रानें अधिकाराची सिद्धि होते. अर्थावबोध तर कारणान्तरामुळे होतो

॥ विवरण ॥

-नियमाच्या अभाव असल्यामुळे बसाला अध्ययनांत अधिकार निश्चित झाला आहे. पण नित्याधिकार अध्ययनवि-धीने अर्थावबोधाची भावना करावी? यावर आहे असें सांगतात- 'व अक्षरग्रहणमात्रानें'. पण केवळ अध्ययना पुरुन नित्याध्ययनविधि सिद्ध होत असल्यामुळे आवृत्ति कशाला लभ्य होईल? मग अर्थावबोध फल पक्षांत कशी लभ्य होते? तिच्यातायून फलापर्यंतता (=फलपर्यंतत्त्व) ची अनुपपत्ति आहे तर येथेंही ती समान आहे कारण अक्षर प्राप्तीला फलत्व आहे: पण अदृष्ट्य विधीचें फल आहे असें तुम्ही सांगितले? मग अर्थावबोध पक्षांतही

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अध्ययन विधीच्या नित्याधिकारत्वाचा अंगीकार करून अर्थावबोधांत विधीचें पर्यवसान असल्याची शंका घेता- 'पण नित्याधिकार'. सिद्धीने कल्पित असलेल्या स्वाध्याय प्राप्तीला सोडून व्यवहित व फलत्व असलेल्या अ-र्थावबोधाला भाव्यत्व कल्पना करणे अयुक्त आहे असें सांगतात- 'यावर नाही'. पण आवृत्तीच्या अनुपपत्तीमुळे अर्थावबोध भाव्य आहे अशी शंका घेतो- 'पण केवळ'. अथवा आवृत्तीच्या अनुपपत्तीने अर्थावबोधाला काम्यत्व आहे? अशी शंका घेतो- 'पण केवळ'. आवृत्तीची अनुपपत्ति तर येथेंही तुल्य आहे असें सांगतात- 'मग अर्थावबोध फल'? तंडुलनिष्पत्ति पर्यंत अवहनन प्रमाणे आमच्या पक्षांत आवृत्ति घडते असें म्हणतो- 'तिच्यातायून' त्याची-नो कारण फलाची एकदा अध्ययनापासून सिद्धि होत नसल्यामुळे आमच्या पक्षांतही आवृत्ति ग्रहणीय आहे असें सांगतात- 'तर येथेंही'. अक्षर प्राप्तीच्या फलत्वाविषयीं आक्षेप घेतो- 'पण अदृष्टच' तुमच्या पक्षांतही ही अनुपपत्ति समान आहे असें सांगतात- 'मग अर्थावबोध'. अदृष्ट फलाचाही अंगीकार असल्यामुळे विधीवैयर्थ्य नाही?

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

हें समानआहे. पण अदृष्ट समवायी दृष्टफल अर्थावबोध आहे व त्याचा अक्षर स्वीकरण विचारादि कांची अपेक्षा असल्यामुळे त्याच्याकरिता आवृत्तीची सिद्धि आहे? नाही कारण अन्यस्वीकृत शाखा- न्तरीय वर्णक्रेपदवाक्यापासून ही अर्थावबोध दिसत असल्यामुळे त्याच्याकरिता आवृत्तीची अपेक्षा युक्त नाही. असें जप व स्वाध्यायांचे अर्थ सामर्थ्यावरून ही अक्षर स्वीकरणाकरिता आवृत्तिक सिद्ध होते. १५२।२० अर्थावबोध सामर्थ्यामुळे नाही. तसें अध्ययन शब्द मुख्यवृत्तीने अर्थियमानाच्या प्राप्तिपर्यंत ज्या पाठास गणावा एकदां उच्चारणा हिंतांत गौण आहे. म्हणून आवृत्तीची सिद्धि होते असा अर्थ.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

अशी शंका घेतो- 'पण अदृष्ट' 'अदृष्टसमवायी' अदृष्टविशिष्ट, तथापि आवृत्तीची सिद्धि कशी? त्यावर सांगतो- 'त्याचा' आम्ही फक्त ही अदृष्टाचे अंगीकरण असल्यामुळे अध्याशवाहीवा फलत्व संभवते असें अभिसंधान करून परपक्षांत आवृत्तीचा असंभव सांगतात- 'नाहीकारण' यापैकारणामुळे आपल्या मतांत आवृत्ति युक्त आहे असें सांगतात- 'तसें जप व स्वाध्याय' अध्ययन शब्दाच्या पर्यालोचनेने ही आवृत्तीची सिद्धि आहे असें सांगतात- 'तसें अध्ययन' सकृत् उच्चारणांत ही अध्ययन शब्दाचा प्रयोग दृष्ट आहे अशी आशंका असतां सांगतात- 'एकदां उच्चारणादिकांत' "नास्मादधीतात्प्रमाद्येत" यावाक्यावरून अवाप्तिपर्यंत अध्ययनांत मुख्यत्व कळते असा अर्थ. ४५८।१९ अध्ययनाला स्वनिधिप्रवृत्ति संभवत असतां अध्यापनविधिप्रयुक्तीचा प्रयोग असल्यामुळे स्वविधिप्रयुक्त अध्ययन आहे. तेही अक्षरावाप्तीत पर्यवसित आहे. म्हणून सकळ वेदार्थ वि- चाराला अध्ययन विधिप्रयुक्ततेने त्रैवर्णिकाधिकारत्व नाही. व म्हणून आनंतर्याभिधान पुरवाने अर्थ स्य अपेक्षित अधिकारी विशेषणाचे समर्पणार्थत्व अथशब्दाला युक्त आहे. असा 'अभाअर्थ' येथील अर्थ शब्दाचा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

५८।१६ पण तरी "एवमधीतो वेदो धर्मजिज्ञासायाः हेतुरीतिः अनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्यः" [पू.मी.भा.१।१।१] अशारीतीने वेदम् अधीत्य अन्यानिरपेक्ष धर्म[redacted]जिज्ञासेकरिता हेतु आहे असे मीमांसाभाष्यकार बोलतात. खरें ते तसेच आहे अन्यथा कोण म्हणतो?

॥ विवरण ॥

पणवेदधानन्य अन्यानिरपेक्षतेने विचारहेतुत्व सांगणारे भाष्यकार अध्ययनविधीला विचारहेतुत्व सांगतात? अशी शंका घेतो - 'पण तरी एवं' खरें आहे विचाराला प्रयोजक उत्तर विधींच्या प्रदर्शनद्वारा ने विचाराचा हेतु स्वाध्याय आहे. अध्ययनविधीच्या विधेयताद्वाराने नाही असा परिहार करीतात - 'खरें तें तसेच' पण स्वाध्यायावरून आपातकळलेल्या अनिश्चित उत्तरविधींचे विचाराला कसा प्रयो[जक ?]

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'पणतरी' या व्याख्यानांत कारणान्तरनिरपेक्ष वेदाला धर्मजिज्ञासेत हेतुत्व संभवत असल्यामुळे 'अधीत्य' हे विशेषण व्यर्थ पुष्कळ कारण परत्व 'अथ' शब्दाला नाही असे सांगितले ते यं तर अध्ययनविधि प्रयुक्त विचार जे सांगितले ते
आहे असे स्वकल्पनेशी विरोधाला प्राप्त होते. अशी शंका असतां ताल्पर्य सांगतात - 'पण वेदधानन्य' अध्ययनविधी हे आणि जो स्वाध्याय फलवत्त्वाच्या अर्थावबोध त्याचा विचाराशिवाय असंभव असल्यामुळे तो आक्षेपित केला जातो. म्हणून स्वाध्यायास विचारप्रयोजकत्व शबरस्वामींनी सांगितले म्हणून विरोध नाही. असा अर्थ. पण अध्ययनविधीच्या विधेय प्रवर्तकत्वाचा निरास केला असल्यामुळे त्याचा अंगीकार कसा? अशी आशंका असतां काय स्वाध्याय परंपरेने विचाराला
अंगीकृत अंशाला सांगतात 'विचाराला'
प्रयोजित करितो? किंवा साक्षात्? असा विकल्प करून पहिल्याचा अंगीकार करीतात - 'खरे आहे' दुसऱ्याला दूषित करीतात -
'अध्ययनविधीच्या' अनुपपत्तीचा अभाव असल्यामुळे (त्याला) प्रयोजकत्व नाही असा अर्थ. पण अनिश्चितार्थ उत्तरविधींना जसे स्वविधेयाचे अननुष्ठापकत्व आहे तसें विचाराच्या पूर्वी अनिश्चितार्थ असतांना विचाराचे अनुष्ठापकत्व कसे? अशी शंका घेतो -

'पण स्वाध्यायावरून'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

अधीतवेद (पुरुष) सद् अवश्यकरणीय न केलें असतां प्रत्यवायाला उत्पन्न करणाऱ्या
५७०७९
नित्य नैमित्तिक कर्मांना जाणतो. तीं [illegible] अनंतरच अवश्य विचार करण्यास योग्य आहेत.

॥ विवरण ॥

शिष्य त्यावर सांगतात- 'अधीतवेदस्तर्हि'? आपाततः केलेल्या उत्तरानंतर विधीनां अनुष्ठानांच्या निर्णय-
ज्ञानसापेक्षत्व असल्यामुळें त्यांच्या निर्णयाकरितां त्यांना विचाराचें प्रयोजकत्व आहे असा अर्थ. काम्य
१४३१५
वाक्यविचारालाही आपापल्या प्रमाणें फलकामनाच प्रयोजित करितें. पण अनेक [illegible] कल्पने-
पेक्षा विचाराला अध्ययनविधि प्रयुक्त कल्पना करणें श्रेष्ठ आहे? नाहीं कारण विधेयव तदुपकारी अंगी-
१४३१८
रिक्त विचाराचें अध्ययनविधीला अप्रयोजकत्व अमलमचि सांगितलें आहे व अर्थावबोध फलत्वाच्या

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पण 'अधीतवेद' येथें कर्मांची अवश्यकर्तव्यता मात्र प्रतीत होते. उत्तरविधीला विचाराचें प्रयोजकत्व नाहीं. तसें
कर्मांचें ज्ञान असतां विचाराला वैयर्थ्य आहे? अशी आशंका असतां त्यावर सांगतात- 'आपाततः केल्यानु'? अर्थनिश्चय
झाला असतां वेदविचाराला अनवसर असल्यामुळें संदिग्धार्थविषय विचाराचें प्रयोजकत्व व्हावें पाहिजे. स्वविषय-
याचें अनुष्ठान तर अर्थनिश्चयावांचून अनुपपन्न आहे म्हणून विचार अर्थवान् आहे, असा अर्थ. पण मग काम्य वाक्य-
विचार कसा? कारण त्याच्या अर्थाचा अवश्य अनुष्ठेयत्वाची अप्रतीति आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'का-
म्यवाक्य'? कल्पनागौरव प्रसंगामुळें उत्तरविधि निबंधनें विचार नाहीं? अशी शंका घेतात- 'पण अनेक'? प्रयोजनान्तरा-
१८०१९
च्या अकल्पनामुळें गौरव असल्यानें उत्तरविधि प्रयुक्तत्वच अंगीकृत केलें पाहिजे असें सांगतात- 'नाहीं कारण'? पण विधेय व
तदुपकारी व्यतिरिक्त अर्थावबोध जो अवहननविधिप्रयुक्त आहे तसें येथेंही विचाराला आहे अशी आशंका असतां अवहननाला
दृष्टफलत्व असल्यामुळें त्याच्या उदयापर्यंत अवहननाचें अनुष्ठान आहे. तसें येथें अध्ययनविधीला अर्थावबोध दृष्टफलत्व नाहीं.
असें सांगतात 'व अर्थावबोध'?

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

त्या (विचाराच्या) (तीं)
कारण त्यावाचून त्यांच अनुष्ठान कसें होणार? म्हणून अध्ययनाच्या पूर्वी करत नसल्यामुळे

॥ विवरण ॥

अभावामुळे अवघातांच्या आवृत्ती प्रमाणे फलापेक्षेने नियमाचा विधि नाही असेही सांगितले आहे. व उत्तर विधीच्या विशेषत्व्या उपकारित्वामुळे विचाराची त्याच्याकडून प्रयुक्ति संभवते. प्रतिवाक्यात्या निर्णय ज्ञानभेदामुळेही विधिभेद विरुद्ध नाही. अन्यथा यागादिकांच्या अनुष्ठानालाही अध्ययनविधि प्रयोजक येईल. कारण अध्ययनविधीच्या फलाला स्वर्गादिकांच्या सिद्धिपर्यन्तत्व आहे. पण अध्ययन हे उत्तरविधिप्रयुक्त नव्हे कारण अध्ययनावाचून विचार द्वारा निर्णय न करून अनुष्ठानादिकांची असिद्धि आहे? म्हणून सांगतात- 'म्हणून अध्ययनाच्यापूर्वी'. अध्ययनाच्यापूर्वी उत्तरविधींची अप्रतिपत्ति

॥ विवरणव्याख्यान ॥

मग प्रमाणान्तर उत्तरविधि प्रयोजकत्वसिद्धि होणार नाही? अशी आशंका असतां सांगतात- 'उत्तरविधिच्या'. अनुष्ठानयोग्य धात्वर्थाचा विधिविषयत्व असल्यामुळे व अनुष्ठानाला विचाराधीनत्व असल्यामुळे विचाराला विधिमो पकारकत्व आहे. असा अर्थ. पण एका विचाराला अनेक विधिंकडून प्रयोजकत्व अनुपपन्न आहे? अशी आशंका असतां सांगतात 'प्रतिवाक्याच्या'. विचाराला अध्ययनविधिप्रयुक्तत्व असतां अतिप्रसंगही येतो असें सांगतात- 'अन्यथा' त्याविषयीं हेतु सांगतात- 'कारण अध्ययन'. अर्थावबोधाला स्वरूपाने अपुरुषार्थत्व असल्यामुळे स्वर्गादि फलपर्यन्त साधित्व घेतलें यागादिकांच्या अनुष्ठानावाचून नाही म्हणून अध्ययनविधीने त्याला ही आक्षेप होईल असा अनुमान्य यांतही अतिप्रसंग तुल्य आहे? अशी शंका घेतात- 'पण अध्ययन (ध्याय) नव्हे'. अध्ययनाच्या पूर्वी करता न आल्यामुळे येथे कोणाची अप्रतिपत्ति? अशी शंका असतां सांगतात- 'अध्ययनाच्या पूर्वी उत्तरविधींची अप्रतिपत्ति' मग

(स्वाध्यायोऽध्येतव्यः या)
अध्ययनाच्या पूर्वीच ज्ञान मिळेल त्या अध्ययनविधीलाही अध्ययनाचे प्रयोजकत्व कसे? अशी आशंका असतां सां-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(अध्ययनावाचून)
व्याख्यान

१ अयोग्यत्वामुळे अधीत वेदत्वाच अन्यनिरपेक्ष अर्थावबोधाला हेतु आहे असे सांगितले जाते, तसें ब्रह्मज्ञान न केले असतां प्रत्यवायाला हेतु आहे म्हणून अवश्य कर्तव्य आहे. यांविषयीं प्रमाण नाहीं. म्हणून अधीतवेदाने धर्मजिज्ञासा अवश्य कर्तव्य आहे तशी ब्रह्मजिज्ञासा

४८।२३

॥ विवरण ॥

असल्यामुळे त्यांना अध्ययनाचे प्रयोजकत्व नाहीं असा अर्थ. अध्ययनविधीहि संध्योपासनादि विधी प्रमाणे पित्रादिकांपासून श्रवण झालेला प्रवृत्त करितो. सकल उत्तर विधींचे अध्ययनाच्या पूर्वी श्रवण संभवत नाहीं, हें तर पूर्वी सांगितले. पण मग ब्रह्मज्ञानाचाही त्रैवर्णिकांना अधिकार असलेल्या उत्तरनित्य विधिप्रयुक्त विचार असो? याचर नाहीं असें सांगतात - 'तसें ब्रह्मज्ञान'. धर्म व ब्रह्म विभागाच्या सिद्धी करितां नित्य अग्निहोत्रादि विधींच ब्रह्माचा विचार करवितात असें ही नाहीं. कारण आपातदर्शनानेच ब्रह्म तत्वास्यांना विविक्तभूत वस्तुविषयत्व आहे. 'म्हणून' याने अवान्तर प्रकरणाचा उपसंहार केला आहे.

१५३।१६

॥ विवरणव्याख्यान ॥

सांगतात - 'अध्ययनविधीहि' मग पित्रादि वचनावरून कळणाऱ्या उत्तरविधींनाही अध्ययनाचें प्रवर्तकत्व ये-इल असें आशंका असतां सांगतात - 'सकल उत्तर विधींचे' 'तर पूर्वी' - 'पण अर्थावबोधाची प्रतिपत्ति कशी?' येथे (विवरण पृ. २९। ८ वर) असा अर्थ:- कर्मवाक्यार्थ विचाराला उत्तरविधि प्रयुक्त त्याप्रमाणे ब्रह्मवाक्यार्थ विचाराला तथात्व असो व त्यामुळे त्याच्या विचाराचा पृथगारंभ नाहीं ह्या प्रासंगिक आशंकेचा उत्पादन करितो - 'पण मग' प्रकरणांत प्रत्यवायाचा अभाव असल्यामुळे त्याला उत्तरनित्यविधि प्रयुक्तत्व नाहीं असें सांगतात - 'फल नाहीं असें'. अधर्माहून पृथक् धर्माची सिद्धि व्हावी म्हणून जसा अधर्माचा विचार केला जातो त्याप्रमाणे धर्म व ब्रह्म विभागाच्या सिद्धि करितां अग्निहोत्रादि विधि ब्रह्मविचाराला प्रयोजित करितो अशी आशंका असतां सांगतात - 'धर्म व ब्रह्म' उपसंहार ह्याच्या मर्मपदाला सांगतात - 'म्हणून याने'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

नाही. त्यामुळे अशारीतीने ब्रह्मजिज्ञासेला (=ब्रह्मज्ञानेच्छेला) अधिकारा (=प्रारंभा) करि-
ता अयोग्यत्व असल्यामुळे व (विचारा प्रारंभाला) योग्य अशा ब्रह्मविषयाच्या ज्ञानाला
अनिच्छमानत्व असल्यामुळे जिज्ञासा अनुपपन्न आहे. (म्हणून 'अथ' शब्द अधिकारा-
च्या सिद्धीकरिता आनंतर्यार्थीच आहे.)

॥ विवरण ॥

'त्यामुळे अशारीतीने' याने सर्व प्रकरणाचा उपसंहार केला आहे.

१५३१२२

पण "ओंकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कंठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्मांगलिकावुभौ।"
असें 'अथ' शब्दाला मंगलप्रयोजनत्व असल्यामुळे व शास्त्रारंभी शिष्टाचाराच्या परिपालनाकरिता व विघ्नो-
पशांतीकरिता मंगलाचरण कर्तव्य आहे म्हणून त्या अर्थांत अथ शब्द आहे? असें कां नाहि असें सांगतात-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'मंगलस्य च' येथें अथ शब्दाच्या मंगलार्थत्वाचा निरास केला आहे. तो अनुचिताप्रमाणे आहे कारण अथ शब्दा-
च्या मंगलार्थत्वाचे निर्मूलत्व आहे? अशा आशंकेला असें सांगतात- 'पण ओंकारश्च'. सकल श्रुतींच्या संरक्षणा-
र्पिता विघ्नक्षय व सकल श्रुतीच्या स्थान अशा ब्रह्मदेवाच्या कंठापासून उत्पन्न झाल्यामुळे ओंकार व अथ शब्दांना मं-
गलार्थत्व आहे असा श्लोकाचा अर्थ. पण 'अथ' शब्दाला मंगलार्थत्व असले तरी त्याचा येथें निर्देश केला नाही कारण
त्याला प्रमाण फलरहितत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- 'शास्त्रारंभी'. ग्रंथारंभी मंगलाचरणाला शिष्टाचा-
रानें परिप्राप्तत्व असल्यामुळे त्याला त्याविषयीं प्रामाण्य आहे. त्याविषयीं फलाचा अभाव आहे असें होत नाही
कारण अविवाद शिष्टाचारानें अनुमित स्मृतीला त्याविषयीं फलत्व आहे असा अर्थ. 'अथ' शब्दाला अन्यत्र मंगला-
र्थत्व असतांही या सूत्रांत त्याच्या अर्थाचा प्रयोग नाही असें सांगतात 'मात्र नाही असें सांगतात'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४१७०
मंगलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात् । अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथ-
-शब्दः श्रुत्या मंगलप्रयोजनो भवति ।

॥ व्याख्यान ॥

५८१७
'मंगलस्य च' = मंगलाच्या तर 'वाक्यार्थे' = वाक्यार्थांत 'समन्वया-
भावात्' = समन्वयाच्या अभाव असल्यामुळे व 'हि' = ज्याअर्थी 'अर्थान्तरप्रयुक्त एव'
= दुसऱ्या अर्थांत प्रयुक्तच 'अथशब्दः' = अथशब्द 'श्रुत्या' = श्रवणमात्राने 'मंगलप्रयो-

॥ विवरण ॥

१४३१२८
'मंगलाच्यातर' - मंगल तर ब्रह्मजिज्ञासेच्या वाक्यार्थांत कर्तृकरण कर्मभावाने अन्वयाला प्राप्त होत नाही.
कारण त्याच्या कर्त्रादि अन्यतम भावाविषयीं प्रमाण नाही. व दुसरी कारकें ही विद्यमान आहेत. सामानाधि-
करण्यानेही त्याचा (मंगलाच्या वाक्यार्थांत) अन्वय नाही. कारण ब्रह्मजिज्ञासा मंगल आहे अशा प्रकारा-
परतेने सूत्राचा अर्थवादत्व प्रसंग येतो. पण मंगलाचरण कर्तव्यच आहे यावर सांगतात - 'श्रवणमात्रान्'

॥ विवरण-व्याख्यान ॥

४८९१७०
पण समन्वयाचा अभाव कसा? असें म्हणणे असेल तर काय 'अथ' शब्दाचा व्यधिकरणाने अन्वय आहे किंवा सामानाधि-
करण्याने? पहिला पक्ष नाही असें सांगतात - 'मंगल तर' देवदत्तादि पदार्थांच्या कर्त्रादिभावाने अन्वय प्रमाणे या-
-वाक्यार्थें अन्वय नाही. कारण त्या भावाविषयीं प्रमाणाचा अभाव आहे असा अर्थ. आकांक्षेच्या अभावामुळेही कर्त्रादि-
रूपाने अन्वय नाही असें सांगतात - 'व दुसरी कारकें ही'. 'दुसरी कारकें' शब्दाने मुमुक्षु तर्कादिक ग्रहण केले जातात.
दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितात - 'सामानाधिकरण्यानेही' अर्थवादत्व त्याने तर येत नाही कारण सूत्राचा वाक्यार्थ-
निर्णयाला अपेक्षित न्यायसूचकत्व आहे असा अर्थ. मंगलाचरणाला आवश्यकत्व असल्यामुळे व दुसऱ्या आशीर्नमस्क्रि-
यादिकांचा येथे निर्देश न केल्यामुळे अथशब्दाचा मंगलार्थत्व आहे. वाक्यार्थांत समन्वयाच्या अभावाचा आक्षेप
केला नाही. कारण अन्वयाचा भेद इष्ट आहे अशी शंका घेतो - 'पण मंगलाचरण' वीणा वेणु मृदंगादिकांच्या नाद-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

जनः = मंगल फल 'भवति' होते. त्या अर्थी 'अथ' शब्द आनंतर्यार्थी ग्रहण केल्या जातो ५८।३ प्रारंभार्थी नाही हें म्हटलेले योग्य आहे असा अर्थ. पण 'अथ' शब्दावरून जर प्रारंभ केल्या जाणाऱ्याहून पूर्वप्रकृतही (= हेतुभूत अर्थाहून अर्थान्तरही) कांही नियमाने प्रतीत होते तर त्याच्या (= त्या अर्थान्तराच्या) प्रतिपत्ति करिता 'अथ' शब्द कां ग्रहण केल्या जात नाही?

॥ विवरण ॥

१५४।२ पण प्रकृत अर्थाहून अर्थान्तराच्या विवक्षेनेही 'अथ' शब्द योजिल्या जातो. जसें दुसऱ्या अर्थाला सांगितले असतां दुसऱ्या अर्थाच्या विवक्षेने म्हणतो: 'अथ एवं मन्यसे' (= आतां जर असे मानितो तर) म्हणून त्या अर्थात 'अथ' शब्द आहे? अशी शंका घेतो - १५४।४ "पण अथ शब्दावरून" हेतु फल भावाने आनंतर्याभिधान असतां पूर्वप्रकृत अर्थाहून प्रारंभ केल्या जाणाऱ्याचे अर्थान्तरत्व त्याच्या अंतर्गतत्वाने सिद्ध होते म्हणून त्याला)

॥ विवरणव्याख्यान ॥

जो अन्यार्थत्व असतांही श्रवणमात्राने मंगलार्थत्वाप्रमाणे अन्य विवक्षेने प्रयुक्त अथ शब्दाचा मंगलार्थत्व अविरुद्ध आहे असें सांगतात - 'आणखी सांगतात श्रवण?' पण मंगल व प्रारंभाचा अथ शब्दार्थ त्याचा अभाव असतांही आनंतर्य - अर्थाचा अथशब्दार्थत्व नाही. कारण प्रकृत अर्थाहून अर्थान्तरही त्याचा अर्थ आहे. असें आरंभ केल्या जाणाऱ्याहून येथे सांगितले तें अयुक्त आहे. कारण अर्थान्तराला त्याच्या अर्थत्वाविषयी प्रमाणाचा अभाव आहे? अशी आशंका असतां सांगतो. ४८२।३ 'पण पूर्व प्रकृत अर्थाहून.' प्रकृत धर्म जिज्ञासेहून ब्रह्मजिज्ञासेचा अर्थान्तरत्व असल्यामुळे त्याच्या विवक्षेने 'अथ' शब्दा - चा प्रयोग आहे असा अर्थ. पण आनंतर्याच्या व प्रकृत अर्थाहून अर्थान्तराच्या भेद प्रसिद्ध असल्यामुळे 'हें आनंतर्याहून ४८२।६ पृथक् नाही' असें कसें म्हटले. अशी आशंका असतां सांगतात - 'हेतुफलभावाने' त्यांच्यातील भेद आम्ही निराकरण करीत नाही. परंतु आनंतर्याला सांगितले असतां अर्थान्तराला अर्थ सिद्धत्व असल्यामुळे पृथक् निर्देशाची अपेक्षा.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

५८।२ ५८।५

सांगतो– हे आनंतर्याहून पृथक् नाही. कसें? असे– ते प्रारंभ केलेल्या जागाच्याच नियमाने पूर्ववृत्त असते, जर त्याच्या अनंतर त्याच्याच अपेक्षेने ते आरंभ केले जाते असे. व असतां तो आरंभ केलेल्या जागाच्याच्या हेतुभूत अर्थ पूर्वी सिद्ध असतो. (त्याच्याहून वस्तु अर्थान्तर पृथक् नसते.) अन्यथा ज्या कोण्यातरी पूर्ववृत्ताची अपेक्षा असता याचा अनु-

॥ विवरण ॥

१५।१६

पृथक् वक्तव्य नाही असा परिहार करितात– 'सांगतो हे' पण अर्थान्तरत्वाबाबत संगत आनंतर्य त्याच्या अंतर्गत काय म्हणून ग्रहण केले जात नाही? अशी शंका घेतो– 'कसें'. १५।१८ ते येथे काय नियमाने पूर्ववृत्तत्व हेतुभूत वस्तुविशेष (अयशब्दाने) सुचविल्या जातो किंवा यत्किंचित पूर्ववृत्त वस्तु अपेक्षित केली जाते? त्यांत पहिला कल्प बरोबर नाही कारण आनंतर्याच्या अभिधानावरूनच हेतुत्वाने पूर्ववृत्त वस्तुविशेषाच्या नियमाची आसिद्धि आहे असें सांगतात– 'ते आरंभ केलेल्या जाणाऱ्याने' आतां दुसरा कल्प असेल तर त्याबद्दल सांगतात– 'अन्यथा'. याला

~~सांगतात 'अन्यथा'~~

॥ विवरणव्याख्यान ॥

४८२।८

नाही असा अर्थ. वैपरीत्य का असणार नाही? अशी शंका घेतो– 'पण अर्थान्तरत्व कोठे?' प्रकृत अर्थापासून अर्थान्तर असतांही अर्थान्तराला त्याच्याहून अर्थान्तरत्व संभवत असल्यामुळे 'असें से' या ग्रंथाची असंगति आहे अशी आशंका असतां विकल्पाच्या उत्तरस्थाने व्याख्यान करण्याकरितां विकल्प करितात– 'तर येथे काय' 'तेथे' = लोकांत. कार्यकार्याहून नियत प्राक्क्षण वर्तित्वाने प्रकृत, प्रकृत शब्दाचा अर्थ आहे? किंवा यत्किंचित पूर्वप्रकृत? ४८२।१६ असा विकल्पाचा अर्थ; 'आनंतर्याच्या अभिधानावरूनच' याचाही अर्थ– 'नियत प्राक्क्षणवर्तित्व हे आहे' असे ज्ञान तेव्हां होते. जेव्हां त्याच्या नंतर नियमाने अर्थान्तर उत्पन्न होईल व तसें असतां अव्यय अपेक्षित आनंतर्य 'अथ' ४८२।१८ शब्दाने सांगितले जाईल. व त्यांत अर्थान्तर सामर्थ्यावरूनच सिद्ध होते. म्हणून त्याचे ग्रहण युक्त आहे असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

वादिवे अदृष्टार्थत्वामध्ये एकाद्या प्रसंग येतो. (व आनंतर्य त्याच्याहून पृथक् आहे. त्यांत अंतर्भूत होत नाही) म्हणून (फळाकरिता) हेतुभूत अथ अपेक्षा करण्यास योग्य आहे.

५८।८

॥ विवरण ॥

१५४।१७२

'सत्यं' अथ शब्दाचा. पण आनंतर्य असतांही हेतुत्वेने पूर्वकृत फळ नाही? खरें परंतु अव्यवधान व अव्यभिचारामुळे पुष्कळ कारणाहून फळाचे आनंतर्यच मुख्य असते. अहेतु फळाहून तर आनंतर्य कदाचित् व्यभिचाराला व कदाचित् व्यवधानाला प्राप्त होते. म्हणून ते गौणच आहे. म्हणून मुख्य आनंतर्याच्या अभिधानाने पूर्वकृत पुष्कळ कारण सूचित केले असतां अर्थान्तर भावही त्यांत अंतर्भूत होतो. अर्थान्तराचे अभिधान असतां तर मुख्य आनंतर्य त्यांत अंतर्भूत होत नाही असा उपसंहार करितात - 'म्हणून हेतु इत्यादि'.

१५४।१७६

॥ विवरण व्याख्यान ॥

४८२।२३

'अथ' शब्दाचे आनंतर्यार्थत्व असतांही पुष्कळ कारणाहून आनंतर्य सिद्ध होत नाही? अशी शंका देतो - 'पण सानंतर्य' कारण अपुष्कळ कारणाहून आनंतर्यही अथ शब्दाने प्रतीत होते असा अर्थ. अपुष्कळ कारणाहून आनंतर्यही प्रतीत होते याचा अंगीकार करितात - 'खरें'. पण विवक्षित त्याची सिद्धि होत नाही? त्यावर सांगतात - 'अव्यवधान' सामग्री क्षणाहून उत्तर क्षणीं कार्याला उत्पन्न होण्याचा नियम असल्यामुळे त्याचा कालाने व्यवहितत्व व व्यभिचारित्व नाही. अर्थान्तरांत तर त्याहून वैपरीत्य आहे. म्हणून हेतु फळाच्या आनंतर्याचा मुख्यत्व असल्यामुळे तेच 'अथ' शब्दाने स्वाभाविक प्रतीत होते. कारण गौण मुख्यांत मुख्याविषयी संप्रत्यय (मान्य प्रत्यय) होतो असा न्याय आहे असा अर्थ. प्रकृत पुष्कळ कारणाहून अर्थान्तराच्या आनंतर्यांत अंतर्भावाचा उपक्रम असल्यामुळे त्याचा उपसंहार मुख्य करावा लागेल. तो सफल कारण्यास केला जातो नाही तर काय? अशी आशंका असतां सांगतात - 'म्हणून' = पुष्कळ कारणामुळे आनन्तर्याला अर्थान्तराला मुख्यत्व असल्यामुळे असा अर्थ. अथ शब्दाने आनंतर्याभिधान मुख्याने पुष्कळ कारण संपादित केले.

४८३।१७ ४८३।१८ ४८३।१९

पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनंतर्याव्यतिरेकात् । सतिच्यानंतर्यार्थत्वे

॥ व्याख्यान ॥

तेंच सांगतात- 'पूर्वप्रकृत', 'फलतः' = फलावरून किंवा फलाला 'पूर्वप्रकृतापेक्षा याश्च' = पूर्वप्रकृत हेतुभूत अर्थाची अपेक्षा होत असल्यामुळेच तिच्यानंतर फलाला (कार्याला) अर्थान्तरत्व असतां 'आनंतर्यास' = आनंतर्याहून अर्थान्तराच्या 'अव्यतिरेकात्' = भेद नसल्यामुळे = आनंतर्यामध्ये अर्थान्तराचा अंतर्भाव होत असल्यामुळे असा अर्थ. अथ शब्दाने त्याला सांगणे व्यर्थ असून हेतुफलभावज्ञानाकरिता आनंतर्याला सांगणे अवश्य असल्यामुळे 'अथ' शब्द आनंतर्यार्थी आहे असा अन्वय. स.टी. ४८३।१९ (= याकोणाची)
याकोणाहून अर्थान्तर अथ शब्दाने समर्पण केले जाते याची 'च' शब्दाने व्यावृत्ति केली आहे. 'सतिच आनन्तर्यार्थत्वे' - अथ शब्दाला आनन्तर्यार्थत्व असतांही

॥ विवरण ॥

उत्तरार्धातील भाष्याला अवतीर्ण करितात- 'से हे' 'फलावरून' = जिज्ञासा पदोक्त कर्तव्य विचारावरून. १५४।१८
'हेतुभूत अर्थाची' = साधनचतुष्टयाची. पण जर फल दिसते तर पुष्कल कारणाच्या (अथ शब्दावरून) ज्ञानाने काय उपयोग? नाही कारण फलपर्यंत इच्छेला विचारादि प्रवृत्तींत अधिकारी विशेषणत्वाने नित्यानि-
—त्य वस्तुविवेकादि पुष्कल कारणाच्या ज्ञानाची अपेक्षा आहे असें सांगतात- अथ शब्दाला

॥ विवरण व्याख्यान ॥

जोर असें म्हटले त्यावर आक्षेप घेतो- 'पण जर फल' विचारावरून कार्य दिसते तें पुष्कल कारण फलत असल्यामुळे त्याच्या ४८३।२०
कथितां अथ शब्दाने ग्रहण नाही असा अर्थ. अथवा फलत नसले त्याहि पुष्कल कारणाला जनकत्व संभवत असल्यामुळे त्या- ४८३।२२
च्या प्रतिपत्तिकरितां अथ शब्द नाही अशी शंका घेतो- 'पण जर फल' ? आत्मप्राप्ति अधिकारी विशेषणाच्या प्रतिपत्तिवाचून विचा-
रांत प्रवृत्तिसंभव नसल्यामुळे त्याच्या प्रतिपत्तिकरितां अथ शब्दाने ग्रहण अवश्य आहे. असें सांगतात- 'नाही कारण'?

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यम्। स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम्।

॥ व्याख्यान ॥

'यथा धर्मजिज्ञासा' = ज्याप्रमाणे धर्मजिज्ञासा 'पूर्ववृत्तम्' = पूर्वी सिद्ध झालेल्या 'वेदाध्ययनम्' = वेदाध्ययनाला 'नियमेनापेक्षते' = नियमाने अपेक्षित करिते 'एवं ब्रह्मजिज्ञासापि' = त्याप्रमाणे ब्रह्मजिज्ञासाही 'यत् पूर्ववृत्तम्' = ज्या पूर्ववृत्ताला 'नियमेनापेक्षते' = नियमाने अपेक्षित करिते 'तद्वक्तव्यम्' = त्याला सांगितले पाहिजे 'स्वाध्यायानन्तर्यं तु' = स्वाध्यायाध्ययनाच्या अनंतरत्व तर 'समानम्' = समान आहे - ज्याच्याविषयी आहे

४८।१२

॥ विवरण ॥

१५४।२०

पण धर्मजिज्ञासासूत्रांत पूर्ववृत्त प्रज्ञात आहेच आहे। अशी आशंका असतां सांगतात - 'स्वाध्यायाध्ययनाच्या'. भाष्यार्थाचे विवरण करितात - 'ज्याच्याविषयी नियमाने' विचाराच्या प्रवृत्तीच्या पूर्वी सांगितले

तत्व ४८४।१६

॥ विवरणव्याख्यान ॥

४८४।४

निदिध्यासन 'आदि' शब्दाचा अर्थ आहे. शास्त्रीय अशा नित्यानित्यवस्तुविवेकादिकांची विचारांस अधिकारी विशेषणत्वाने प्रतिपत्ति झाली असतां। विचारादिकांत प्रवृत्तिपर्यंत इच्छा अनुत्पन्न होईल. अन्यथा नाही कारण अनधिकारित्वबुद्धीने प्रवृत्तीचा अनुदय प्राप्त होईल. म्हणून शास्त्रीय विशेषण अथ शब्दाने निर्देश करण्यास योग्य आहे. असा अर्थ. धर्मविचाराला जसें वेदाध्ययन कारण आहे तसें ब्रह्मविचारालाही आहे. म्हणून

४८४।१०

त्याचे आनंतर्य अथ शब्दाचा अर्थ आहे? अशी शंका घेतात - 'पण धर्मजिज्ञासा'. पण (धर्मब्रह्मविचारांस) वेदार्थविचारत्व साम्यामुळे कारण साम्य इष्ट आहे. व त्यामुळे भाष्यव्याख्यानाला असामंजस्य आहे? अशी आशंका असतां वेदाध्ययनाला हेतुत्वमात्र आहे? किंवा पुष्कलकारणत्व? असा विकल्प करून पहिल्यांत पृथक् निर्देशाची अपेक्षा नाही असा अभिप्रायाने सांगतात - 'भाष्यार्थ्य'.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

नियमानें अनंतराचा - विचाराहिकाच्या प्रारंभ होणार नाही. तो तशाप्रकारचा हेतु पूर्वीसिद्ध आहे वा सांगितला पाहिजे. कारण ज्याच्या अनंतर ब्रह्मजिज्ञासा प्रारंभ केली जाते, स्वाध्याया (= वेदा) चे अध्ययनांतर समान - धर्म व ब्रह्मजिज्ञासेत साधारण हेतु आहे व म्हणून 'अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा' अशा वितीने पुनः अथ शब्दाने तन्मात्राची अपेक्षा करणे व्यर्थ होते. अथवा 'समान' - अत्यंत अपेक्षित नाही = स्वस्य च सामर्थ्य उत्पन्न करण्याकरिता व धर्मा जिज्ञासा करण्याकरिता घातक नाही म्हणून समान हेतु - अवश्य निष्पादक नाही. असा अर्थ.

॥ विवरण ॥

पुष्कळ कारणाच्या आनंतर्य सांगितले पाहिजे, वेदाध्ययनानंतर अपुष्कळ कारणत्व असल्यामुळे त्याचे आनंतर्य अथ शब्दार्थ नाही असा अर्थ. दुसऱ्या योजनेस सांगतात - 'अथवा' पुष्कळ कारण नाही असा अर्थ.
त० व० ४८४।२८
'सामर्थ्य उत्पन्न करण्याकरिता' अधिकाराने असा अनुषंग: पण एका अध्ययनविधीने प्रयुक्त स्वाध्याया-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

२८४।१८
दुसऱ्या विकल्पाच्या निराकरणपरत्वाने त्याच भाष्याचे पुनः व्याख्यान करितात असें सांगतात - 'दुसऱ्या योजनेचा'
२८४।२०
पूर्वोत्तर योजनांचे अर्थैकत्व सांगतात 'पुष्कळकारण' वेदाध्ययनानंतर त्याच्या विचाराचा असंभव आहे. त्यानंतर प्रयोजनकत्व नाही, कारण अधीतवेद पुरुष पाठकादी ब्रह्मजिज्ञासेत प्रवृत्त दिसत नाही. म्हणून त्याला पुष्कळकारणत्व नाही असा अर्थ. (अनिष्ट... (द्विवचनत्व मानलें) अथवा आनंतर्याला सांगण्याचे असल्यामुळे व धर्मा-
पण येथे ...
वेदपाठाचे येथें (ब्रह्मविचारांत) हेतुत्व असल्यामुळे त्याच्या [illegible] आनंतर्य अथ शब्दाचा अर्थ नाही त्यामुळे ('... समनन्तरं' इत्यादि) व्याख्यानाशी असंगति आहे! अशी शंका असतां आशय सांगतात - 'पण एका अध्ययन'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नन्विह कर्मावबोधानंतर्यं विशेषः।

॥ व्याख्यान॥

५८।१८

'नन्विह'- पण येथें ब्रह्मविचारांत 'कर्मावबोधानंतर्यं विशेषः'= कर्मावबोधाहून आनंतर्य हा विशेष आहे? तसेंच दुसऱ्या वृत्तींत वर्णन केले आहे- "कर्मणा-

॥ विवरण॥

ध्ययनाला एक मोक्षप्रयोजनत्व वक्तव्य असतां समस्त वेदार्थविचाराला अध्ययनविधिप्रयुक्तत्वाचा अभाव असतांही एकफलप्रयुक्तत्व असल्यामुळे धर्मब्रह्मविचारांना अन्योन्य उपकार्योपकारकभावाने एकफलशेषत्व असल्यामुळे उपकारक धर्मावबोधानंतर्य उपकार्य ब्रह्मावबोधाला सांगितले जाते? अशी शंका घेतो- 'पण येथे' धर्मब्रह्मविचारांत उपकार्योपकारकभावाला दाखविता- 'तसेंच दुसऱ्या वृत्तींत'

॥ विवरणव्याख्यान॥

उपकार्य ब्रह्मावबोधाला उपकारक धर्मावबोधाहून आनंतर्य अथशब्दाने सांगितले जाते असा प्रथम संबंध. त्याविषयीं हेतु सांगतो- [illegible]- 'अध्ययनविधि' येथून 'एकफलप्रयुक्तत्व असल्यामुळे' येथपर्यंतच्या ग्रंथाने- वेदभागाला एकविधिप्रयुक्तत्व असतां नियतपौर्वापर्य राहील परंतु तेंनसतां अशी आशंका असतां सांगतो- 'अध्ययनविधि' एकफलप्रयुक्तत्वाला साधतो- 'त्या अध्ययनविधीने' सकळ स्वाध्यायाध्ययनाला एकविधिप्रयुक्तत्व असल्यामुळे एक पुरुषार्थपर्यवसायित्व असले पाहिजे. मोक्षाहून अन्य आणखी परम पुरुषार्थ तर नाही. म्हणून मोक्षफलत्व असले पाहिजे. अर्थज्ञानावाचून तर मोक्ष संभवत नाही. व अर्थज्ञान तर विचारावाचून नाही. म्हणून विचाराच्या भागाला एकफलत्व आहे असा अर्थ. पण महाभागांना एकफलप्रयुक्तत्व असतांही उपकार्योपकारकता नाही. त्याप्रमाणे येथें ही नाही? अशा शंकेचा निरास तरी करितो- 'धर्मब्रह्मविचारांना' 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादि वाक्यपर्यालोचनेत ब्रह्मविचाराला मोक्षहेतुत्व उपलब्ध होत असल्यामुळे विधेयाला उपकारकत्वाने धर्माला मोक्षोपयोगित्व असले पाहिजे. ज्याप्रमाणे प्रयाजादिकांना दर्शादिकांच्या उपकारकत्व आहे. व त्यामुळे विचारद्वयाला ही पौर्वापर्य युक्त आहे असा अर्थ. कोणत्या प्रकाराने त्यांना उपकार्योपकारकता आहे? त्यावर सांगतो- 'धर्मब्रह्मविचारांत'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ वार्त्तिक ॥

अधिकारपरंपरया शक्तो वा संस्कारतया वा यथाविभागं तादर्थ्यावगमात् निःश्रेयसप्रयोजनत्वाच्च आनंतर्यवचनो ऽथशब्दो ऽधिगतानन्तरमिति।" (= शब्दप्रमाणावरून कर्मांचे अधिकार [= प्रवृत्ति] परंपरेने किंवा संस्कारतेने [= फलपरंपरेने] विभागानुसार तादर्थ्य = [= ब्रह्मज्ञानार्थत्व] कळत असल्यामुळे व मोक्षप्रयोजनत्व असल्यामुळे आनंतर्यवचन असलेला 'अथ' शब्द धर्मज्ञानानंतर आहे असे.)

॥ विवरण ॥

'अधिकार' = प्रवृत्ति, 'संस्कार' = फल. प्रवृत्तिपरंपरेने व फलपरंपरेने असा अर्थ. अथवा संस्कार = कर्मांनी पुरुषसंस्कार सांगितला जातो. 'शक्तत' = असे तर त्याविषयी प्रमाण सांगितले जाते. 'अधिगतानंतरम्' =

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अधिकारशब्दाचा विधिपुरुषसंबंधनिमित्तादिकांतही प्रसिद्धत्व असल्यामुळे विवक्षित अर्थाला सांगतो 'अधिकार' ? संस्कार शब्दाच्या वेगादि परत्वाला व्यावृत्त करितो - 'संस्कार' ? 'अधिकारपरंपरया, शक्ततो वा संस्कारतया वा' असे मत-ऋम उपन्यस्त आहे अशा प्रकारचा निवृत्त करितो - 'प्रवृत्तिपरंपरेने' 'परंपरया' हे पद 'संस्कारतया' येथेही अनुषंगाला (संबंध-धाला) प्राप्त होते असे जाणावे. पूर्वपूर्वांच्या प्राप्तीपासून उत्तरोत्तरांच्या अप्राप्तिप्रमाणे पूर्व क्षुद्रकर्मांच्या अनुष्ठानावाचून उत्तर कर्मांच्या अनुष्ठानाच्या असंभव असल्यामुळे पूर्वपूर्वांचे अनुष्ठान करून उत्तरोत्तरांत स्थिर होतो. असा एकपक्ष - विषय-कामुकांचे ब्रह्मज्ञानांत अवतरण होत नसल्यामुळे (कर्मांचे फल अशा) विषयोपभोगाने कामांची निवृत्ति झाली असतां ब्रह्म ज्ञानांत अवतीर्ण होतो. असे मतांतर आहे. उपभोगाने कामांच्या शमाचा असंभवाची आशंका असतां संस्कार शब्दाच्या दुसऱ्या अर्थाला सांगतो - 'अथवा' पण इत्यादिकार्यात प्रमाणाचा अभाव आहे ? त्यावर सांगतो - 'शक्तः' श्रुतिस्मृती - "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" [बृ. ४.४.२२] "यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत् संस्कारा अष्टौ चात्मगुणाः स ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति" [गौ. धर्म. अ. ८] "अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः। इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञै-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि अधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः ।

॥ व्याख्यान ॥

अन्यांनी देखील स्वकृतींत वर्णन केले आहे # तेथे (स्वकृतींत) 'अथ व अतः' शब्द प्रथमच अध्यायांत प्रथमसूत्रांत (असे) वर्णित आहेत. 'अथेति पूर्वप्रकृतां धर्मजिज्ञासामपेक्ष्यानन्तर्यं ब्रह्मजिज्ञासा प्रारभ्यते। अत इति पूर्वनिर्दिष्टस्यैवार्थस्य हेतुत्वमाचष्टे ब्रह्मजिज्ञासां प्रतीति' (='अथ' असे पूर्वप्रकृत धर्मजिज्ञासेला अपेक्षित करून ब्रह्मजिज्ञासेच्या प्रारंभ करिता आहे. 'अतः' असे पूर्वनिर्दिष्टच अर्थाला ब्रह्मजिज्ञासेप्रत हेतुत्वला सांगतात. असे) यावर सांगतात- न= नाही कारण 'धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि'= धर्मजिज्ञासेच्यापूर्वीही 'अधीतवेदान्तस्य'= वेदान्ताचे अध्ययन केलेल्याला 'ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः'

॥ विवरण ॥

धर्माधि(ग)ज्ञानान्त्या (=धर्मज्ञानान्त्या) अनंतर असा अर्थ. या अर्थाला भाष्यकाराच्या दुसऱ्या अनुमतीला दाखविता- 'अन्यांनी देखील' एकफलत्व तर असो. धर्म व ब्रह्मजिज्ञासेंत उपकार्योपकारक भाव तर नाही १५५।१६ असें सांगतात- 'नहीं कारण' भाष्याचे विवरण करि-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

"मनो मोक्षे निवेशयेत्॥" [मनु ६।३५] इत्यादि शास्त्र प्रमाणें आहेत असा अर्थ. धर्म व ब्रह्मजिज्ञासेंना एकफलत्व असल्या पुढे धर्मजिज्ञासेवाचून ब्रह्मजिज्ञासेच्या असंभव आहे." अशी जी आशंका त्यावर सांगतात 'एकफलत्वेतर' 'ब्रह्म- जिज्ञास्य वेदान्त्य' येथे एकफलत्व निरासित करणार आहेत. त्याच्या अंगीकार करूनही सांगितल्या प्रकाराने उपकार्य- ८८६।१८ पकारकत्वाच्या निरासकरितात असा अर्थ. पण वेदान्ताध्ययनाला ब्रह्मजिज्ञासेंत पुष्कळ कारणत्व असल्यापुढे 'अधीतवेदान्तस्य' हे अनुपपन्न आहे." अशी आशंका असतां केवळ उपकारकत्वाच्या अभिप्रायानेच आहे अशा अभिप्रायाने बोलतात 'भाष्याचे'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

५८।२८

= ब्रह्मविचाराची उपपत्ति होते. वेदान्ताध्ययन केवळ जरी पुष्कळ कारण नाही तरी त्या-त्यावाचून ब्रह्मजिज्ञासा उपपन्न होत नाही. धर्मावबोधनावाचूनही तर उपपन्न होते असा अभिप्राय. कशी? तथैं तर धर्मजिज्ञासेंत तीन वृत्तान्त आलेले आहेत. द्वादश-लक्षणांत (अध्यायांत) प्रतिपादन केलेले न्यायसहस्त्र, त्यांच्या अनुग्रहाने झालेला वा-क्यार्थनिर्णय व वाक्यार्थ अग्निहोत्रादि कर्म. त्यांत जो प्रथम सूत्रांत अथशब्दाच्या ग्रहणानें

॥ विवरण ॥

सात- 'वेदान्ताध्ययन'. पण धर्मजिज्ञासेंत वेदप्रामाण्य, पदपदार्थ, वाक्यार्थ वगैरे अपेक्षित त्या गोष्टी कथिल्या आहेत, त्यावरून ब्रह्माचा विचार करणे शक्य आहे? अशी शंका घेतात- 'कशी?' अनुपकार दाखविण्याकरिता धर्मजिज्ञासेचा विभाग करितात- 'तथैं तर'. तें कोणतें त्यावर सांगतात 'द्वादशलक्षणांत' त्यांत न्यायसहस्त्राचा अनुपकार दाखविण्याकरिता. त्यांचाही विभाग करितात- 'त्यांत जो प्रथमसूत्रांत'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

४८६।१९८

अथवा धर्मजिज्ञासेच्या अनुपकारत्वाला आश्चर्य असल्यामुळे वेदान्ताध्ययनाचे अपुष्कळकारणत्वप्रदर्शन अनुपयोगी आहे अशी आशंका असता सांगतात- 'आश्चर्य'. धर्मजिज्ञासेच्या अनुपकारकत्वविषयीं आक्षेप घेतात- 'पण धर्मजिज्ञासेत', उपकारत्वाविषयीं आक्षेप असतां अनुपकार दाखविला पाहिजे परंतु तो 'तथैं तर' इत्यादिकांनी दाखविला जात नाही त्यावर सांगतात- 'अनुपकार'. जिज्ञासापदाने 'जिज्ञासितव्य' अशा करणव्युत्पत्तीने न्याय-सहस्त्र सांगितले जातात. किंवा जिज्ञासनं जिज्ञासा अशा भावव्युत्पत्तीने (वाक्यार्थ) निर्णय सांगितला जातो. किं-वा 'जिज्ञासितव्य' अशा कर्मव्युत्पत्तीने कर्म विचारणीय आहे असा अर्थ. मीमांसेच्या विभागानंतर अनुपयोग दाखविला पाहिजे अशी आशंका असतां सांगतात 'त्यांत न्याय'. 'त्यांत'- तीन मध्ये पहिले. पण उत्तरमीमांसेस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

सूचित, स्वाध्यायाच्या अर्थावबोधांत उपयोग आहे अशा प्रतिपत्तीला हेतु न्याय व जो औत्पत्तिक सूत्रांत शब्द व अर्थांच्या संबंधाच्या नित्यत्वाने वेदांताच्याही अपौरुषेयत्व कारणाने अनपेक्षत्व नामक प्रामाण्याकरितां कारण सांगितले ते दोन्ही अपेक्षित त्यामुळे

॥ विवरण ॥

अध्ययनविधीला इष्ट अर्थावबोध फलपर्यंततेकरितां अपेक्षित जो न्याय अथ शब्दाने सूचित आहे, व प्रथमपादाने जेवढा वेदप्रामाण्याला अपेक्षित न्याय सूचित आहे तो सर्व येथे अपेक्षित असतो कारण प्रथमपादाला धर्म "अथशब्दाच्या" येथून "प्रागुक्तो" येथपर्यंतच्या व्याख्यानाच्या ब्रह्मजिज्ञासेंत साधारणत्व आहे परंतु त्याच्याहून आनंतर्य धर्मजिज्ञासेहून आनंतर्य नव्हे. असा अर्थ पर्यंत ही "शास्त्रयोनित्वात्" [ब्र.सू.१।१।३] "अतएव च नित्यत्वम्" [ब्र.सू.१।३।२९] इत्यादिकांत वेद-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

प्रथमपादार्थाची अपेक्षा असतां धर्ममीमांसेहून आनंतर्य अथ शब्दाचा अर्थ होईल? अशी आशंका असतां सांगतात- "अध्ययनविधीला" अपूर्वानाशित्वाने स्वाध्यायाचा विनियोग असल्यामुळे अर्थाच्या अविवक्षेने विषयीभूत होत असतां इष्ट समवेत अदृष्टाचा संभव असतां स्वतंत्र अदृष्ट कल्पनेला अन्याय्यत्व असल्यामुळे व अर्थावबोधावर इष्टत्व असल्यामुळे स्वाध्यायाला अविवक्षितार्थत्व नाही. असा 'अथ' शब्दाने सूचित न्याय आहे. औत्पत्तिकाधिकरणांत अपौरुषेयत्वाने प्रयुक्त अप्रामाण्याच्या निरासाने (स्वतः) प्रामाण्याच्या सिद्धीने (अनपेक्षत्व) जो न्याय सांगितला त्या सर्वांची अपेक्षा असली तरी त्याला पुष्कळ कारणत्व नसल्यामुळे 'अथ' शब्दाने त्याच्याहून आनंतर्य समर्पणीय नाही. असा अर्थ. प्रथम पादांतील वेदप्रामाण्याच्या उपयोगी न्यायाच्या अपेक्षेला (मध्यस्थ) आक्षेप करितां- "पर्यंत ही"- उत्तरमीमांसेतही असा अर्थ. ऋग्वेदादि लक्षण शास्त्राची योनि = निःश्वसितप्रमाणे कारण ब्रह्म आहे. शास्त्रप्रमाणान्तराने उपलब्ध होत नाही. त्यामुळेच शास्त्रकारणत्वामुळे ब्रह्म सर्वज्ञ आहे. त्याने (= सर्वज्ञत्व कारणत्वाने) वेदाला अप्रामाण्य नाही.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

येथेंही उपयोगाला प्राप्त होवो. इतर न्यायकलापानंतर ब्रह्मजिज्ञासेंत उपयोग नाहीं.

॥ विवरण ॥

प्रामाण्याला अपेक्षित न्याय सूत्रित आहेतच. तेव्हां प्रथम पादाची अपेक्षा कशी? खरें आहे. तिचा (=अपेक्षेचा) अंगीकार करून हें सांगितलें. म्हणून विरोध नाहीं. पण श्रुतिलिङ्गादि प्रमाणांची येथेंही अपेक्षा असल्यामुळें इतर हीं न्याय पूर्वसूत्रांतीलने अपेक्षित आहेत? याकरितां नहि असें सांगतात- 'इतरन्यायकलापानंतर' इत्यादि. विनियोग, प्रयोग अधिकार विधिलक्षण, कार्याला अपेक्षित तर न्याय तेथें प्रतिपादित आहेत. हा तर अननुष्ठेय भूतवस्तु प्रतिपादनांत उपयोगी पडत नाहीं. कार्यार्थसाम्य असतांही प्रत्येक अध्यायांत अवान्तर प्रमेयभेदानें न्यायभेद अपेक्षित केला जातो. मग अकार्य भूतवस्तु प्रमेयभेद असतां काय सांगावें? असा भाव. श्रुत्यादिकं तर

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असा तृतीय सूत्राचा अर्थ. देवादि प्रपंचाला वेदशब्द प्रभवत्व असल्यामुळें वेदाला नित्यत्व आहे. "तामन्वविंदन्" [ऋ. सं. १०।७१।३] या श्रुतींत नित्य असलेल्या वेदवाणीची उपलब्धि म्हटलें असल्यामुळें तिला नित्यत्व आहे. "समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च" [ब्र. सू. १।३।३०] असा त आदि शब्दाचा अर्थ आहे. येथील वेदप्रामाण्योपयोगी न्यायसूत्रांचा अंगीकार करितात- 'येथें' मग प्रथम पादांतील न्यायांची अपेक्षा नाहीं? त्यावर सांगतात- 'तिचा अंगीकार करून.' पुढील वेदप्रामाण्योपयोगी न्यायाचें सूत्रण करावें म्हणून प्रथम पादाचीम- पेक्षा सांगत आहे म्हणून अविरोध आहे असा अर्थ. प्रथम पादोक्त अर्थमात्राच्या अंगीकारावर आक्षेप घेतो- 'पण श्रुति' वाक्य प्रकरण स्थान समाख्या आदि शब्दाचा अर्थ आहे. अपेक्षेच्या अभिप्रायाला सांगतात- 'मान नाहीं' अनपेक्षत्वाला सांगतात- 'उत्पत्ति' सांगितलेल्या अर्थाला पुढील व्याख्यानें सांगतात- 'कार्यार्थसाम्य असतांही' पण श्रुत्यादिकं तर तेथें तेथें इथें उद्भूत असेल पर ते पूर्वोक्तच असेल. म्हणून पूर्वतंत्राची अपेक्षा आहे? त्यावर सांगतात- 'श्रुत्यादिकं तर'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

५१।६
कारण येथे निरस्त अशेष प्रपंच ब्रह्मात्मैकत्व प्रतिज्ञात आहे. व तेथे याच्या प्रतिपाद-
नांत किंवा याच्या प्रतिपादन सामर्थ्यांत गढलेला कोणी न्याय सांगितला नाही. जो पुन: यांतला
तरी प्रथमतंत्र सिद्ध न्यायांचे उपजीवन आहे. ते सगुण विद्याविषयक आहे. तेथे तर मानसी

॥ विवरण ॥ १५५।२२
लोकप्रसिद्धत्वे ग्रहण केले जातात. पण काय शोधतेने ब्रह्मही तसेंच निर्णीत आहे? यावर नाही असें सांगतात-
'कारणयेथें'. १५५। पण अप्रतिज्ञाताचाही अपेक्षित न्याय अन्यार्थत्वाने तेथें दर्शित आहे? यावर नाही असें सांगतात-
'किंवायाच्या'. पण गुणोपसंहाराने-विधिवा अपेक्षित न्याय-उपजीव्य (येथें आश्रयणीय) आहे? त्यावर सांगतात-
'जो पुनः सा'. पण सगुण विद्याही ज्ञानच आहे? त्यावर सांगतात- 'तेथें तर ~~त्याच्या प्रतिपादनास~~ मानसी'

॥ विवरण व्याख्यान ॥
ज्याप्रमाणे श्रुत्यादिकांचा पूर्वतंत्रांत अन्यादिदृष्ट प्रसिद्ध श्रुत्यादिकांचे ग्रहण आहे त्याप्रमाणे येथें आहे असा अर्थ. पण ब्रह्म निचाराप्रत धर्म
विचाराच्या उपकाराची शंका अवतीर्ण होत नाही. कारण धर्मविचाराहून विलक्षण ब्रह्मात्मविचाराचा आरंभ आहे? अशी अन्य कोणी
शंका घेतो- 'पण काय शोधतेने'. धर्माच्या कर्मांत विचाराची प्रतिज्ञा असल्यामुळे तेथे ब्रह्मात्म विचार नाही असें सांगतात- 'यावर नाही'. कार-ण.
पण अप्रतिज्ञातही अधर्माच्या विचाराप्रमाणे ब्रह्मात्म होतेहे विचार आहे? अशी शंका घेतो- 'पण अप्रतिज्ञाताचाही'. 'अन्यार्थत्वाने'. अधर्मा-
हून पृथक् धर्मस्वरूप प्रतिपादनाकरिता अधर्माच्या निरूपणाप्रमाणे ब्रह्माहून विलक्षण धर्माचे ज्ञान होण्याकरिता ब्रह्माचा विचार आहे असा अर्थ-
अनुपलब्धीच्या विरोधामुळे असें नाही असा परिहार करितात- 'यावर नाही'- 'किंवा', विधि अपेक्षित न्यायाचे ब्रह्मजिज्ञासेंत अनुपजीव्यत्व (अ-
नाश्रयणीयत्व) 'इतर न्याय कर्मांचा येथें जें सांगितले त्यावर आक्षेप घेतो- 'पण गुणोपसंहाराने'. सगुणोपासने विशेष त्याचे
उपजीवन (आश्रयण) असले तरी ज्ञानांत उपयोग नाही असें सांगतात- 'त्यावर सांगतात जे'. उपास्ति व ज्ञानांत एकत्व असल्यामुळे
त्याचे ज्ञानांतही उपजीवन आहे? अशी शंका घेतो- 'पण सगुण'. उपासनेत ज्ञानत्व असिद्ध आहे असें सांगतात 'त्यावर सांगतात तेथे'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

क्रिया उपासना अनित्यफल अशी विषय आहे. ती धर्म विशेषच आहे. म्हणून अशारीरीने तेथील न्यायकलापाचा ब्रह्मविषयांत उपयोग नाही. म्हणून त्याच्या अपेक्षेने 'अथ' शब्द नाही. जे पुनः स्वाध्यायाच्या अर्थावबोधांत उपयोगाविषयीं व अनपेक्षत्वाने स्वतः प्रामाण्यसिद्धी विषयीं न्यायद्वय सांगितले त्याची अपेक्षा असणेही स्वाध्यायप्रमाणेच केवळ (तेवढ्यच) ब्रह्मजिज्ञासेंत कारण नाही. म्हणून त्याच्या अपेक्षेने अथ शब्द नाही.

॥ विवरण ॥

'म्हणून अशारीरीने' हा उपसंहार आहे. पण धर्म ब्रह्मजिज्ञासेच्या आनंतर्य 'अथ' शब्दाचा अर्थ नसो वेद-प्रामाण्य विचाराच्या आनंतर्य होईल? त्यावर नाही असे सांगतात- 'जे पुनः'. वेद प्रमाण आहेत एवढ्याने तर अनेक आयास पडून ब्रह्मविचारांत कोणी प्रवृत्त होत नाही असा अर्थ. मग धर्मनिर्णयद्वाने ब्रह्मास लागि जाणते

॥ विवरणव्याख्यान ॥

विधि अपेक्षित न्यायाला अनाश्रयणीयत्व असतांही प्रथम पादाची की आश्रयणीयत्व असल्यामुळे त्याच्या आनंतर्य 'अथ' शब्दार्थ आहे? अशी शंका घेतो- 'पण धर्म'. निरसनही बोलणे व्याख्यानाशिवाय परिहाराला शंकाबिंदाचा पुनः उत्थान आहे असे जाणावे. प्रमाणाभावामुळे प्रामाण्यविचाराला हेतुत्व कल्पनाने असे सांगतात- 'त्यावर नाही' "जे पुनः" पण वेदाच्या प्रामाण्याचा अभाव असतां त्याच्या अर्थविचाराचा असंभव असल्यामुळे त्याच्या प्रामाण्याला हेतुत्व आहे? अशी शंका असतां कायते पृथक्‌ कारण आहे? किंवा साधारण कारण? पहिला पक्ष नाही कारण निर्णीत वेदप्रामाण्य असलेही धनुकाने ब्रह्मजिज्ञासेंत अवतरण होत नाही. दुसरा पक्षही नाही कारण प्रवृत्तीच्या उपयोगित्वाने पृथक्‌ कारणही सांगितले पाहिजे. अशा आशयाने सांगतात- 'वेदप्रमाण आहेत', व्याप्ति सत्याचा उपयोग नसला तरी त्याच्या पासून उत्पन्न होणाऱ्या वाक्यार्थ निर्णयाचा उपयोग आहे? अशी शंका घेतो- 'मग धर्मनिर्णयद्वाने' न्यायाप्रमाणे ज्ञानाचाही अनुपयोग

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

आतां जो वाक्यार्थ निर्णय तो कोणत्याही रीतीनें ब्रह्मजिज्ञासेस उपयोगी पडत नाहीं. अन्य विषयक ज्ञान तर अन्यत्र प्रवृत्तींत हेतु नाहीं. जसें अनुमानादिकांत (धूमज्ञान अग्निज्ञाना-च्या उपयोगी आहे) तसें कदाचित (अन्यविषयक ज्ञान अन्याच्या) ज्ञानांत उपयोगी हो-
५८।१९६
ईलही. तेंहि येथें नाहीं. कारण धर्म व ब्रह्म त्यांच्या संबंधाला निरूपण करितां येत नाहीं. — म्हणून कर्मांच्या

॥ विवरण ॥

अधिकारावोहेतु आहे. यावर नाहीं असें सांगतात - 'आतां जो' काय उपयोगाला प्राप्त होणारा धर्म निर्णय-ब्रह्मविचाराच्या प्रवृत्तींत्या उपयोगी आहे किंवा ब्रह्म निर्णयाच्या उपयोगी आहे? पहिला कल्प तर नाहीं असें सांगतात - 'अन्यविषयक ज्ञान तर'. मग काय अन्याचें ज्ञान अन्यत्र हेतु नाहीं? त्यावर सांगतात -
१३६।८०
'जसें अनुमानादिकांत' दुसरा कल्पहि नाहीं असें सांगतात - 'तेंहि येथें नाहीं' कार्यकारण संबंध असतां प्रयत्नानें हें ब्रह्मास्ये अनुमान होत असल्यामुळे धर्म निर्णयाची अपेक्षा नाहीं असा याचा विशेषपक्ष शेष राहत असल्यामुळे कर्मांचा उपयोग आहे असें सांगतो - 'म्हणून कर्मांच्या' तो हि कांही पक्षांत संभवत

॥ विवरणव्याख्यान ॥

आहे असें सांगतात - 'त्यावर नाहीं.' अनुपयोग कसा? असें म्हणणें असेल तर मग कोठें उपयोग आहे? असें वि-चारणीय आहे असें सांगतात - 'काय उपयोगाला' भिन्नविषयत्वामुळे धर्मज्ञान ब्रह्मविचारांतील प्रवृत्ति उत्पन्न क-रण्याकरितां समर्थ नाहीं असें सांगतात - 'पहिला पक्ष तर' अग्निसंबंधी धूमाला जसें त्याच्या बोधकत्व आहे तसा धर्म व ब्रह्माचाहि गम्यगमक भाव संबंध स्वस्थ पाहिजे. तो तर नाहीं अशा आशयानें सांगतात - 'दुसरा क-ल्पहि' पण धर्म व ब्रह्माच्या संबंधाचा अभाव असिद्ध आहे कारण त्यांच्यांत कार्यकारणसंबंध आहे. अशी आशंका अ-
४८९।१७ ४८९।१५
सतां सांगतात - 'कार्यकारण' मग परिशिष्ट पक्ष ग्रहण करावा. त्यावर सांगतात - 'तोहि' 'कांहीं पक्षांत' - शुद्ध-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ आख्यान ॥

उपयोग परिशेष राहतो. तसेंच वृत्तिकारांनींही म्हटलें आहे – "कर्मणामधिकारपरंपरया शुद्धितो वा संस्कारतया वा यथाविभागं तादर्थ्यं क्रमात्" असें. येथें हें निरूपण केलें जातें कीं – ही अधिकारपरंपरा कोणती? किंवा तादर्थ्य कसें? जसें तर प्रासादावर आरोहण करण्याची इच्छा करणाऱ्यास क्रमशः प्राप्त होणारी सोपानपरंपरा प्रासादाच्या आरोहणाला हेतु असते. तशी येथें ब्रह्मजिज्ञासेची इच्छा करणाऱ्यास सहस्र संवत्सर

॥ विवरण ॥

नाहीं असा भाव. तेथें अधिकारपरंपरा व ब्रह्मज्ञानांत उपकार संभवत नाहीं असें सांगतात – 'ही अधिकार' पण ही अनुष्ठानपरंपरा आहे ती अशी – संध्योपासनादि प्रारंभ करून पूर्वपूर्व झाल्यानंतर कर्मग्रहणानें उत्तरोत्तर महत्तर कर्मांच्या ग्रहणामुळें सहस्र संवत्सरांत निरतिशय कर्मांत झालेल्या परिशेषामुळें ब्रह्मज्ञानांत अवतीर्ण होतो? यावर नाहीं असें सांगतात 'जशी'. उत्तरोत्तर कर्मांच्या ग्रहणामुळें पूर्वकर्मांच्या परित्यागास परिशेषामुळें ब्रह्मज्ञानांत अवतीर्णत्वविषयीं प्रमाणाभाव आहे असा अर्थ. क्रमपरंपरेनें समस्त कर्मांची

॥ विवरणव्याख्यान ॥

द्वाराहून अतिरिक्त पक्षांत असा अर्थ. 'कोणती' शब्द प्रश्न व आक्षेपांत समान असल्यामुळें आक्षेप करितां सांगतात – 'तेथ' अधिकारपरंपरा उपयोग प्रविवर्यादिकांमध्ये असा अर्थ. 'कोणती' शब्दाचा प्रश्नार्थ लक्षात घेऊन शंका येते – 'पण ही' किंवा ब्रह्मज्ञानोपकारकत्व कसें? त्यावर सांगतो – 'ही अशी' प्रमाण नाहीं म्हणून दृष्टान्त ग्रहणीय नाहीं असें सांगतात – 'यावर नाहीं' 'अशी'. ब्रह्मजिज्ञासा न करणाऱ्यास कांहीं कर्तव्य नाहीं कारण ज्ञानाचा अभाव आहे असें सांगितलें तें अयुक्त आहे कारण 'तमेतं' इत्यादि वाक्यांनी तें प्रधान आहे अशी आशंका असतां सांगतात – 'उत्तरोत्तर'. 'काषाय हतमानस' येथें कामाच्या उपशमास असतां ब्रह्मज्ञानांत अवतीर्ण होतो असें सांगितल्यास अनुपपन्न आहे कारण मोक्षावश्यक सकल विषय रहित होऊन तेथें जाणण्याचा प्रयोग आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतो – 'क्रमपरंपरेनें'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

पर्यंत केलेलीं कर्मे त्याक्रियेच्या हेतुलेनें स्थिर प्रमाणाभावामुळे स्थिर नाहीत. पण कामो-पहतमानस त्याच्या अभिमुख असल्या ब्रह्मजिज्ञासेंत अवतीर्ण होत नाहीं. कर्मानंतर कामांची प्राप्ति झाली असतां त्यांच्या उपशमामुळें ब्रह्मजिज्ञासेंत अवतीर्ण होतो. तथापि कर्मे सार्व-भौमसुखादिकापासून उत्तरोत्तर शतगुणोत्कर्षानें अवस्थित असलेल्या ब्रह्मलोकाच्या प्राप्ति (असल्यामुळे) पर्यंतच्या कामांना अधिकार परंपरेनें प्राप्त करणारी ब्रह्मलोकाच्यावर कामयितव्याच्या अभाव असल्यामुळें व निर्विषय कामाच्या अनुपपत्तीमुळें दग्धेन्धन अग्नीप्रमाणें कामांचा उपशम झाला असतां ब्रह्मजिज्ञासा करितो? मग कर्मानुष्ठानाच्या आनंतर्य हें रहो पाहिजे.

॥ विवरण ॥

फलाची प्राप्ति झाली असतां तेथें कामेच्छेच्या अभावामुळे निवृत्तकाम परमानंदकामनेनें ब्रह्मजिज्ञासेंत अवतीर्ण होतो? अशी शंका घेतो - 'पण कामोपहत' यन्याचें विस्तार करितो - 'तथापि' 'अधिकारपरंपरेनें' फळपरंपरेनें असा अर्थ. परिहार करितात - 'मग कर्मानुष्ठानाच्या'. ब्रह्मविचाराला कर्मानुष्ठानाच्या फळप्राप्तीच्या अनंतर-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

आभासत स्वर्गसाज स्रक्चंदनादिकांना कामोद्दोपकत्व असल्यामुळें व प्रत्येकाला निवर्तकत्व असल्यामुळे उपभोगानें विषयकाम निवृत्त झाला असतां 'एषोऽस्य परम आनंदः' (बृ. ४।३।३२) इत्यादिकानें ब्रह्मतत्त्वें परमानंदत्वानें श्रवण असल्यामुळे तेथें कामाची उपपत्ति आहे असा अर्थ. पण एकदा कामाची प्राप्ति झाली असतां विषयांतरांत कामाचा सद्भाव असतो? अशी आशंका असतां सांगतो - 'कामोपहत' विस्तार - अधिकार शब्दाचे अनेक प्रकारानें व्युत्पत्तिसंभव असल्यामुळे तिचे व्याख्यान करितो - 'अधिकार' पण कर्मानुष्ठानाच्या आनंतर्य अन्य शब्दासीं नाहीं असें (वर 'सहस्रसंवत्सरपर्यंत कर्म' येथें) सांगितलें असल्यामुळे हा परिहार पास आहे अशी आशंका असतां सांगतात - 'परिहार करितात'. अन्यत्र परिहारान्तर दाखवितात - 'ब्रह्मविचाराला' असल्यामुळ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

कर्मावबोधाच्या आनंतर्य नव्हे. किंवा कामाची प्राप्ति कामाच्या उपशमाला हेतु कशी? दृष्टान्त स-मर्थन करून, जसा अग्नि हवीने वर्धमान ही सर्व हवीच्या प्रक्षेप आला असतां सर्व वादग्ध करून स्वतः शमित होतो. याप्रमाणे विषयेन्धन काम विषय असेपर्यंत वर्धमान ही त्यांचा क्षय आला असतां

॥ विवरण ॥

भावित्व असल्यामुळे मनुष्याधिकार शास्त्र असणार नाही असा अर्थ. 'पुनः कर्मे' देखील ब्रह्मज्ञानाला दुसऱ्या प्रकाराने उ-पकार करितात. कामाच्या प्रविलय द्वाराने नव्हे असे सांगतात - 'किंवा कामाची' 'युक्त खरे' याच्यापूर्वील ग्रंथ स्पष्ट आहे. हिरण्यगर्भादिभोगांना प्राप्ति करणे सोमयागाचे असल्यामुळे प्रश्न आले त्या भोगानिच्यांत काम नष्टो उपपत्ति

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पुरुषाला सकल कर्मांचे अनुष्ठान व त्यांच्या फलोपभोगाचा असंभव असल्यामुळे त्याच्या द्वाराने विधीत अधिकार नाही. असा अर्थ. कर्मांना ज्ञानहेतुत्व तर श्रुतिस्मृतीत प्रसिद्ध आहे. कर्मे ही साक्षात ज्ञानहेतु नाहीत कारण त्याविषयी प्रमाण नाही. त्यामुळे कर्मे कामाच्या प्रविलयद्वाराने ज्ञानहेतु मानले पाहिजेत. रसायन मंत्र औषधादिकांनी आयुष्याचे संपादन करूनही मुमुक्षु कर्मांत प्रवृत्त होईल म्हणून शास्त्र मनुष्याधिकारक असे नाही. तसेच कामाची प्राप्ति कामाच्या उपशमाला हेतु कशी? हे असंबद्ध

४८६।१५

आहे अशी आशंका असतां सांगतात - 'पुनः कर्मे' 'दुसऱ्या प्रकाराने' शुद्ध्यादि द्वाराने असा अर्थ. हवीच्या प्रक्षेपाचा असतां अग्नीच्या वृद्धीप्रमाणे कामोपभोगाने कामाच्या वृद्धीमुळे कामाचा क्षय नाही असे सांगितले असतां इंधन विनाशाने अग्नीच्या विनाशाप्रमाणे विषयांच्या विनाशाने कामाचा निरास होतो अशा शंकेचा उच्छेदन करून 'युक्त खरे' येथे हिरण्यगर्भाच्या भोगाचा क्षय झाला असतां दुसरा काम उद्भवत नाही - असे समाधान सांगितले ते अयुक्त आहे. कारण हिरण्यगर्भाच्या पदाकडे विषयांचा अभाव आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात - 'हिरण्यगर्भादिभोगांना'. महाप्रलयांत हिरण्यगर्भादि लोकांचा क्षय होत अ-सल्यामुळे दुसरा काम कसा? अशीही शंका घेतां येणार नाही. कारण त्यावेळी ज्ञानाच्या अभाव असतां पूर्वजन्मातील कर्मसंस्कारामुळे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

क्षीण इंधनाग्नीप्रमाणें स्वतः शमित होतो हें कुठून आहे? पुढें म्हणतात – जर हिरण्यगर्भाचा उपभोग क्षीण होणार नाहीं परंतु कृतकत्वामुळें व परिच्छिन्न विषयत्वामुळें क्षीण होतो. व त्याच्या क्षय असतां पूर्वीप्रमाणें प्राप्त न झालेला व प्राप्त करावयाच्या काम सम्यक् उत्क्रमित असतात. म्हणून ६०/७ विषयांच्या क्षयाहि दोष दर्शनामुळें हिरण्यगर्भाकाही कामाचा उपशम होतो. तेंच म्हटलें आहे – "ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः। ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम्॥" [स्मृति] असे. म्हणून सर्वत्र विषय दोष दर्शन च कामाच्या उच्छेदाला कारण आहे. नित्यत्व-

॥ विवरण ॥

होत असल्यामुळें कामविलयाने ब्रह्मज्ञानांत अवतीर्ण होत नाही. असें सांगतात – 'युक्त स्पष्टं जव' तर सर्वांच्या कामांच्या विक्रयकमा ? त्यावर सांगतात – 'म्हणून विषयांच्या'. 'म्हणून सर्वत्र' असा उपसंहार करितात. पुनः निखिल विषयांच्या प्राप्ति असतां कामाचा उपशम शास्त्रसाम्य योग्यतेने सांगितला जातो ? किंवा अन्वयव्यतिरेक साम्य योजकनी पहिला पक्ष नाही.

१५६।२८ «स्मरति» येथें कामरस शब्दाचा अर्थ आहे. १५६।२५

॥ विवरणव्याख्यान ॥

नानाविध योनींच्या उत्पत्तीने कामाचा संभव आहे, म्हणून ज्ञानाचा भाव असतां विमुक्ति होते काम विलयनाने नाही. असा अर्थ. पण कामाच्या उपमर्दनावाचून ब्रह्मज्ञानाचा असंभव असल्यामुळें त्याचा हेतु सांगितला पाहिजे ? अशी शंका येते. 'काम सर्वांच्या' दुसरा हेतु नसल्यामुळें उपयोगाचा हेतुत्व साध्य योग्य आहे ? किंवा प्रकाश मात्र आहे ? निःसंदेह असल्यामुळें पहिला पक्ष नाही असा अभिप्राय. येऊन दुसऱ्याने उत्तर सांगतात – 'त्यावर सांगतात म्हणून'. पण अशा तर कसणाच्या या व्याख्यानांत कामाच्या प्राप्तीने कामोपशमाचा आगम युक्तत्व नाही हें प्रतिपादन करण्यास योग्य नाही. कारण त्याच्या आगम युक्ततेची अप्रसक्ति आहे ? अशी शंका असतां विकल्पपूर्वक व्याख्यान करितात – 'पुनः निखिल' मग भेद प्रपंचाच्या विलय द्वाराने कर्मकांडाला ब्रह्मजिज्ञासा हेतुत्व असो. तें असें – देहाला आत्मत्व असतां अवांतर भावि स्वर्गसाधन यागादिकांत प्रवृत्ति असणार नाही. कारण देहाचा येथें

४९१।१०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

सुदर्शनही आहे. कारण ‟रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते” [भ.गी. २।५९] अशी
६०।११
स्मृति आहे. अशान्तरलक्षणाचा आगम नाही कीं— हिरण्यगर्भाच्या निरिच्छ विषयांची प्राप्ति-
झाली असतां कामाचा उच्छेद होतो. पण कामाची प्राप्ति झाली असतां स्वस्थ हृदय (असा)
कार्यान्तरांत समर्थ होतो असें हें सर्वांना स्वसंवेद्य आहे. म्हणून सर्व कामाच्या उत्कृष्टत्वाचा
उपशमामुळे आहे. त्याच्या उत्कृष्टत्वाचा उपशम हें सर्व सामर्थ्य हीन पुढे आहे. सामर्थ्य
असतां तर स्वच्छंद उपभोग संभवतो. जर पुन: अल्प निवृत्तकाम होईल तर पुन: त्या
विषयाला आसक्तीनें प्राप्त करणार नाही. म्हणून कर्मांना कामाच्या विनाशाच्या द्वारानें

॥ विवरण ॥

१५६।२६
असें सांगतात- ‘अशान्तरलक्षणाचा’ मग अन्वयव्यतिरेक सामर्थ्य विरुद्ध होतो? अशी (दृष्ट्यापेक्षा प्रमाण)
१५५।१२
शंका येते— ‘पण कामाची’ ‘स्वर्ग’ इत्यादि परिहार ग्रंथ सहाय्य आहे. पण सर्व वैदिक शब्द मिळून देही
स्वत्वादि प्रपंचाच्या अविषय ज्ञानपर आहेत? असा जो तिसरा प्रकार (—प्रवृत्तिप्रकार) सांगितला तो तर

॥ विवरणव्याख्यान ॥

भस्मीभाव होतो. म्हणून ‘स्वर्गकामो यजेत’ हें वाक्य देहान्तर प्राप्ति विषय पर आहे, तसे ‘गोदोहनेन पशुकामः प्र-
णयेत्’ हें वाक्य देखील सामान्य अधिकाराबाहेर गोदोहनाच्या अधिकाराला विशिष्ट करीत अधिकाराच्या भेदा-
च्या विषय करितें. (यावज्जीवं) अग्निहोत्रं जुहुयात्’ हें वाक्य रागनिबंधन प्रवृत्तीच्या विषय पर आहे. अशारी-
तीनें सर्व वेदाला भेदाच्या विषयपरत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतात— पण सर्व वैदिक शब्द’. ‘स्वर्गकामो
यजेत’ इत्यादि वाक्यापासून साध्य साधन संबंध्यादिकांचे ज्ञान होत असल्यामुळे त्याला विषय परत्व नाही. साम-
र्थ्यावरून उपलभ्यमानाला शाब्दत्व असतां कामग्रंथीच्या कादिन्दाला हीं शाब्दत्व येईल, असा अर्थ. पण संस्का-

॥ व्याख्यान ॥

ब्रह्मजिज्ञासायोग्यता प्रापकत्व नाही. म्हणुन कर्मावबोधान्त्या अपेक्षेने ही अथ शब्द नाही.
६०।१८
मग संस्कार द्वाराने कर्मांना पूर्ववृत्तत्व असो? कारण "यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत् संस्कारा अ-
ष्टौ चात्मगुणाः स ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति" [गौ. स्मृ. ८.८], "महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्रा-
ह्मीयं क्रियते तनुः" [मनु २.२८] अशी. "ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः।
यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि" [महाभा. शांतिप. २०४.८] अशीही स्मृति पुढे ६.१२

॥ विवरण ॥

प्रतीतीच्या विरोधामुळेच निरस्त आहे. पण मग अनुष्ठीयमान कर्में करुन संस्कारद्वारे ब्रह्मज्ञानाला कारण
असेल म्हणून धर्मज्ञानानंतर ब्रह्मजिज्ञासा आहे? अशी शंका घेतो - 'मग संस्कार द्वाराने'
(दुसरा ~~...~~ बोलतो -) पण "सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति" [छां. २.२३] १५८।१६ अशारीतीने स्वतंत्र
फलार्थ साधन कर्मांना प्रोक्षणादिकाप्रमाणे संस्कारकर्मतेने गुणकर्मताकशी? स्मृति सामर्थ्य वरुन.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

ह्याद्वाराने कर्माचे ज्ञान हेतुत्व सिद्धान्ताने सांगीतले असल्यामुळे 'मग संस्कार द्वाराने' या शंकेला उद्भव होऊं शकत
नाही? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतो - 'पण मग' म्हणजे जन्मांतरांत अनुष्ठित कर्मांनाच संस्कारद्वारा ज्ञानहेतुत्व आहे
त्यामुळे धर्मानुष्ठानान्तर्यासाठी 'अथ' शब्द आहे असा पूर्वपक्षाचा अभिप्राय.
कर्मांना संस्कार द्वाराने ज्ञानांगत्व सांगितले त्यावर (दुसरा) आक्षेप घेतो - 'पण सर्वे' 'एते सर्वे' हे सर्व आ-
श्रमी. "पुण्यलोकाः" = पुण्यलोक ज्यांना आहेत असे, स्वतंत्र फळ साधन ह्या पूर्वोक्त आश्रमी [?]कांना संस्कारकर्मत्व
नाही. कारण प्रोक्षणादि संस्कारकर्मांना स्वतंत्र फलसंबंध दिसत नाही. स्वतंत्र फल साधनत्व [?]असल्यामुळे (पूर्वपक्षी)
संस्कारकर्मत्व नाही असा अर्थ. पण संस्कारकर्मत्वा प्रामाणिकत्व असल्यामुळे निष्फलत्वाचा उपपत्ति नाही. अशी शंका घेतो 'स्मृति साम-

卐 'यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत् संस्कारा' इत्यादि गौतमस्मृतौ

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

।। विवरण ।।

अस्से म्हणणे असंबद्ध नाही. कारण श्रुतीचा विरोध येतो. पण संस्कार म्हणजे गुणाधान किंवा मलापकर्ष. त्यांत "धर्मेण पापमपनुदति" [ ] "योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये" [भ. गी. ५।११] असा आल्यांत मलापकर्षसंस्कार सिद्ध होतो. किंवा विधीच्या अनुपपत्तीने आत्म्यांत अपूर्व गुणाधान करवते. म्हणून श्रुतीवरून कळते (या संस्कारानंतर) असे केवळ संस्कार कर्मत्व आहे. "इदमनेनाङ्गं संस्क्रियते" [ ] अशीही श्रुति आहे. फलाङ्ग द्रव्य

विवरणव्याख्यान

'श्रीवस्त्रन'? "यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत् संस्काराः" इत्यादि स्मृतिचा आमचा अर्थ आहे. श्रुतिविरोध असता स्मृतीला अप्रामाण्य असल्यामुळे तिच्या बळावर कर्मांना संस्कारकर्मत्व नाही? अशी ही शंका येत नाही. कारण स्मृतीहून अनुमित श्रुतीने संस्कार कर्मत्वाची उपपत्ति होते. व दोन श्रुतींत तर प्राबल्य दौर्बल्याचा निर्णय कळत नाही. असा शंकाकाराचा अभिप्राय. प्रत्यक्ष श्रुतीशी विरोध असतां संस्कारत्वाला ग्रहण करविणाऱ्या श्रुतीच्या अनुमानाचाच उदय होत नाही. कारण (दुसरा) स्मृतीला लिङ्ग दर्शन व्याप्तिस्मरणादि द्वाराने श्रुतीच्या अनुमानाचे जनकत्व आहे असे सांगतात - 'नाही कारण श्रुतीच्या'? प्रत्यक्ष श्रुतीत (पूर्वपक्षी) संस्कारत्वाविषयी प्रमाण आहे? अशी शंका घेतो - 'पण संस्कार'? "धर्मेण पापमपनुदति" इत्यादि श्रुतीला संस्कारराहित्य कसे? अशी शंका असतां तें दाखविण्याकरिता संस्काराचे द्वैविध्य सांगतो - 'संस्कार म्हणजे'? त्यांत कर्मांच्या मलापकर्षाच्या हेतुत्वाविषयी प्रमाण सांगतो - 'त्यांत धर्मेण'? त्यांच्या गुणाधानाविषयी प्रमाण सांगतो - 'किंवा (वा) विधीच्या'? नित्यकर्म विधि विधिशब्दाचा अर्थ आहे. किंवा "विविदिषन्ति यज्ञेन" इत्यादि विधि. दुसऱ्या श्रुतीचे उदाहरण देतो 'इदमनेन'? याकर्माने हे अंग संस्कृत केले जाते - फलासिद्धच्या योग्य केले जाते असा अर्थ. संस्कारकर्मत्व असता प्रोक्षणादिकाप्रमाणे त्याला स्वतंत्र फलसाधनत्व नाही? अशी आशंका घेऊन उत्तर सांगतो - 'फलाङ्ग द्रव्य'? प्रोक्षणादिकांना दर्शपूर्णमासांग व्रीहि संस्कारत्व असल्यामुळे "संस्कारकर्मणः फलश्रुतिरर्थवादः" [पू. मी. ४।३।१] असा न्यायवरून स्वतंत्र फलसाधनत्व ग्रहण केले जात नाही. येथे तर (क) फलाङ्ग द्रव्य (संस्कार) संस्कारत्वाच्या अभावामुळे स्वतंत्र फलसाधन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

"विवरण"

तेने
संस्काराने नित्यकर्मांची इतिकर्तव्यता सांगितली जात नाही. कीं ज्याने स्वतंत्रफलाचा विरोध येईल. परंतु द्रव्या-
र्जनविध्युपपादने उपकार मात्र सांगितला जातो. (दुसरा) खरें पापक्षय व अपूर्वलक्षण संस्कार यांसून श्रुतीनें
अभ्युदयफल कल्पलें असतां स्मृतिसामर्थ्यावरून श्लेषणता अवधारण करणें शक्य नाही. (पूर्वपक्षी-) सांगतो—
नेहमी नैमित्तिक कर्मानुष्ठानानें संस्कृत आत्म्याला जेव्हां श्रवणमनननिदिध्यासना अभ्यासादि ज्ञानसाधनें संपन्न
होतात. तेव्हांही संस्कार कर्मे संस्कारविशेषणामुळे आत्मज्ञानाला अवतीर्ण करितात. जेव्हां तर संस्कारी कारणांचा विरह

।। विवरणव्याख्यान ।।

च अविरुद्ध आहे. असा अर्थ. मग त्यांना आत्मज्ञानें शेषत्वसी अशी आशंका असतां सांगतो—परंतु द्रव्यार्जन विध्युपपादने? अ-
न्यायवाही अन्यायत्व दिसत असल्यामुळे विरोध नाही असा अर्थ. असें ब्राह्मणादिकांना प्रतिग्रहादिकांनीं सांगितले जाणारे
द्रव्यार्जन कर्तव्य आहे किंवा पुरुषार्थ आहे? असा संदेह असल्यास धनावाचून कर्माची अनुपपत्ति असल्यामुळे व तेथें अधिकार
विशेषाचे श्रवण असल्यामुळे त्याला कर्तव्यत्वच आहे. असें तात्पर्य करून सिद्धान्त केला आहे. (प्र.मी. भावार्थ) कीं त्याला पुरु-
षार्थत्वच आहे. कारण क्रत्वंगज्ञापक प्रकरणादिकांचा अभाव आहे. पक्षान्तरी तर अन्यायें संदिग्ध द्रव्यानेंही उपपत्ति होते.
व धनाचा व्रीहणादि अन्यकाम्याचा संभवही आहे. असा अधिसंधी संस्कार कर्माचा अंगीकार करितो – 'खरें'. मग
द्रव्यसंस्काराला स्वरूपानें अफलत्व असल्यामुळे ज्ञान शेषत्व आहे? त्यावर (दुसरा) सांगतो- 'पापक्षय'. 'धर्मेण'
पाप क्षय
व अपूर्व गुणाधानरूप लक्षण ज्याचें असा संस्कार त्यापासून असा अर्थ. 'धर्मेण' इत्यादिकानें संस्कार कर्म तन्निमित्तक असल्या-
मुळे त्यांना ज्ञानविधिशेषत्वानें निषिद्ध म्हणता येत नाही. कारण श्रुति व स्मृति यांच्यात विरोध असतां दौर्बल्यामुळे
स्मृतीचा बाध होतो असा अर्थ. श्रुतीच्या अविरोधानें प्रामाण्य संमत असतां बाधाचा कल्पना अयुक्त आहे. असें सांगतो-
'सांगतो' श्रुतीने अभ्युदयफलत्व व स्मृतीने ज्ञानार्थत्व सांगितले असतां अविरोध कसा? त्यावर सांगतो- 'नित्यनै-
ज्ञानसाधनें.
मित्तिक कर्मानुष्ठानानें'? श्रवणमनननिदिध्यासनरूप त्यांना अभ्यास आदि आहे ज्यांना असा, कर्मांच्या आत्मज्ञान द्वारा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

असतो तेव्हा अभ्युदयफल होते अशी व्यवस्था उपपन्न होत असल्यामुळे श्रुतीत व स्मृतीत परस्पर विरोध नाही.
पण " यस्यैते (अष्ट) चत्वारिंशत्संस्कारा: " येथील " सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति " असे सालोक्य वगैरे
वरून हिरण्यगर्भाची प्राप्ति संस्कारकर्मांचे फल असून परब्रह्माची प्राप्ति नव्हे कारण संस्कार सापेक्ष वरून
कर्मांना पुरुषसंस्कार द्वारा मोक्षफलता येईल, सांगतो - संस्कार शब्दानंतर दोन्ही प्रकारचे संस्कार प्रमाणे कर्मांना

" विवरण व्याख्यान "

मुख्यार्थ तो स्मृत्यर्थ असिद्ध आहे अशी शंका घेतो - ' पत्नयस्यैते ', १ गर्भाधान २ पुंसवन ३ सीमन्तोन्नयन ४
जातकर्म ५ नामकरण ६ अन्नप्राशन ७ चौल ८ उपनयन ९ ते १२ चार (महानाम्नीव्रत, महाव्रत, उपनिषद्व्रत, गोदान-
व्रत) वेदव्रते १३ समावर्तन १४ विवाह, पंच महायज्ञ (=ब्रह्म देव भूत पितृ मनुष्य) अष्टका, पार्वण (पार्वण-
स्थालीपाक) श्राद्ध (मासिक श्राद्ध) श्रावणी, आग्रहायणी (प्रोष्ठपदी) चैत्री, आश्वयुजी ह्या सात पाकसंस्था.
अग्न्याधेय, अग्निहोत्र, दर्शपूर्णमास, चातुर्मास्य, आग्रयणेष्टि, निरूढ पशुबन्ध, सौत्रामणि, अशा सात हविर्यज्ञ
संस्था, अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, वाजपेय, अतिरात्र, आप्तोर्याम, अशा सात सोमसंस्था. असे
हे ४० संस्कार. व दया, क्षान्ति, अनसूया, शौच, अनायास, मांगल्य, अकार्पण्य, अस्पृहा हे आठ आत्मगुण ४८
यांनी युक्ताला ब्रह्मदेवाचे (सायुज्य) (सालोक्य) समानलोकता प्राप्त होते असा अक्षरार्थ. पण अशा
प्रकारच्या अधिकाऱ्याला श्रवणादि मात्र अपेक्षित असतां हिरण्यगर्भाची प्राप्ति फल होते इतर्यां परब्रह्म प्राप्ति होते असा
विभाग आहे? अशी आशंका असतां प्रमाणरहितत्वामुळे असे नाही असे (दुसरा) (पूर्वपक्ष) सांगतात - परब्रह्माची प्राप्ति नव्हे ' येथे
संस्कार शब्दाच्या अनुपपत्तीने कर्मांना ज्ञानशेषत्व आहे असे सांगतात ' सांगतो '. ज्ञानशेषत्वाचा अभाव असतां सं-
स्कार शब्दाची कोणती अनुपपत्ति आहे अशी आशंका असतां संस्कारशब्दाचे प्रमेय दाखवितो - ' संस्कारशब्दानंतर '
द्विविध संस्कारांना तृप्तिसाधन भोजनांग दधीच्या अंशासारखे आहे. जसे ब्राह्मणादिकांनी स्वर्गसाधन दर्शपूर्णमासांग-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

(मोक्ष) (ज्ञानाची)
स्वतंत्र फल साधनांगभूत द्रव्यांची शेषता प्रतिपादन केली. तेथें सर्व कर्मांच्या संस्कारतेने अर्थ पणामुळें परिशेषप्रा-
प्तीने तत्त्वज्ञानशेषतेने त्यांना मोक्ष फलता कल्पिली जाते. कारण "ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च" असे पद
ग्रहण केले आहे. तेंच भगवान् सांगतात— "स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः" [भ.गी. १८-४५]
असा उपक्रम करून "सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे" [भ.गी. १८-५०] व असें सांगून "बुद्ध्या वि-
शुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च" [भ.गी. १८।५१] "ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः [५२ उत्तरार्ध] "ततो
मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्" [५५] असे बोलणार. नित्य कर्मांनी संस्कृताचा – सिद्धि शब्दाभिधेय विशुद्ध अन्तःकर-
णाचा ध्यानयोगादि सहकारी प्रति असतां तत्त्वज्ञानोत्पत्तिद्वारानें मोक्षालाही दाखविलें आहे. "स्वे स्वे कर्मणि" असे नित्य कर्मे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

कर्मांचे शेषत्व आहे. तेथें संस्कार शब्द प्रसिद्ध आहे असा अर्थ कवि सांगतात – 'तेथें सर्व कर्मांच्या' पण त्यांना हिरण्यगर्भो-
पासना प्राप्त संभवत असल्यामुळें अनुपपत्तीने तत्त्वज्ञानशेषत्व कसे? अशी आशंका असतां सांगतात – 'कारण ब्रह्मणः'
सायुज्य = समुच्चभाव = एकत्व. हिरण्यगर्भाचें ऐक्यतर संभवत नाहीं. कारण पूर्वरूप कधींही नष्ट असतां अन्याला
अन्यात्मकत्वाचा असंभव आहे. स्वरूप विघ्नाने अविद्येची निवृत्ति झाली असतां ब्रह्मैक्य सायुज्य श्रवणादिकांच्या अभाव
असतां उपासनाद्वारा सालोक्य, असा विभाग आहे. कर्मांचे संस्कार द्वारा पुरुषार्थत्व भगवंतांनीही सांगितले आहे असें सां-
गतो. 'तेंच भगवान्'. पण "स्वे स्वे कर्मणि" येथे कर्मांने संसिद्धि शब्दवाच्य मोक्ष साक्षात् साध्य प्रतीत होतो ज्ञानद्वाराने
नव्हे? अशी आशंका असतां संसिद्धि शब्दाच्या अर्थाला सांगतो – 'असा उपक्रम' 'सिद्धि शब्दाभिधेय विशुद्ध अन्तःकरणाची'
(ये अभिधेय)
संसिद्धि शब्दाभिधेय विशुद्ध अन्तःकरण आहे. त्याचा असामर्थ्य तथापि कर्मांना ज्ञानद्वारा मोक्षार्थत्व कसे? अशी आशं-
का असतां सांगतो – 'ध्यानयोगादि'. ध्यानच योग तो ध्यानयोग (निदिध्यास) योग शब्दाभिधेय ऐक्य साधनत्वामुळें त्याला यो-
गत्व आहे असें जाणावे. श्रवणमनन आदि शब्दाचा अर्थ आहे. कर्मांना ज्ञानांतर्गत फल असल्यामुळें सिद्धिरूपलक्षण असें अशी आशंका
असतां सांगतो. 'स्वे स्वे कर्मणि'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

सांगितली जातात. 'संसिद्धि' शब्दाने आत्मैकत्व ब्रह्मज्ञान योग्यतापत्ति सांगितली जाते. कारण परमसिद्धी- लापुढे सांगितले आहे व "योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये" [भ.गी.५।११] असेही सांगितले आहे. तसें "महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः" [मनु.२।२८] "ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः" [म.भा. शांति. २०४।८] "कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते" अशाही स्मृति आहेतच. म्हणून संस्कार शब्द सामर्थ्यामुळे व दुसऱ्या स्मृतिमुळेही नित्यकर्मे मलापकर्ष गुणाधानलक्षण द्विविध संस्कार द्वाराने आत्मज्ञानयोग्यतेला प्राप्त करून तत्वज्ञान जनकत्वाने मोक्षांत ज्ञानाशीं सह समुच्चयाला प्राप्त होतात. जशी व्रीहिप्रोक्षणादि संस्कारकर्मे दर्शपूर्णमासांच्या स्वरूपोत्पत्ति हेतुत्वाने स्वर्गांत समुच्चयाला प्राप्त होतात.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

नित्यकर्मांना फलान्तर हेतुत्व नाही. अपत्व असतांही संयोग पृथक्त्वाला पुढे सांगितले असल्यामुळे संसिद्धि हेतुत्व अविरुद्ध आहे असा अर्थ. पुरुषार्थी इच्छा करणारांकडून संसिद्धि हेतु कर्मांचे कोणत्या कारणामुळे अनुष्ठान केलें जाते ? अशी आशंका असता सांगतो- 'संसिद्धिमधून' चित्त आत्म शब्दाचा अर्थ आहे. ते सत्यवाक्य सांगतो- 'ब्रह्मज्ञानयोग्यतापत्ति'. "ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्" [भ.गी.१८।५५] इत्यादी स्मृतीने पुढे मोक्षाचे कथन असल्यामुळे पूर्वीच सिद्धि शब्दाने शुद्धीचे अभिधान आहे असा अर्थ. वाक्यांतराच्या आवरणामुळेही असें आहे असें सांगतो- 'योगिनः' सूत्रान्तराच्या पर्यालोचनेने हें असें च ग्रहण करण्यास योग्य आहे असें सांगतो- 'तसें' 'महायज्ञ' शब्दाने पंचमहायज्ञ सांगितले जातात. दर्शपूर्णमासादि यज्ञ शब्दाचा अर्थ आहे. 'ब्राह्मी'- ब्रह्माभिव्यक्तीयोग्य. सूक्ष्म शरीर तनु शब्दाचा अर्थ आहे. रागादिलक्षण कषाय 'पक्व' परिणतलक्षण असतां. उक्तार्थाचा उपसंहार करितो- 'म्हणून' म्हणून शब्दाने पराम्रष्ट केलेल्या अर्थाला सांगतो- 'संस्कार'

पण कर्मांना ब्रह्मज्ञान गौणत्व असतां अधिकृताधिकारत्व प्रसंग येतो अशी (मध्यस्थ) शंका

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

पण मग प्रोक्षणादिकांप्रमाणे एकाधिकारत्वामुळे गुणकर्मत्व नित्यकर्मांना प्राप्त झाले. (स्वतंत्रफलसाधनत्व
नव्हे.) नाही कारण ब्रह्मज्ञानाचा अविषयत्व असल्यामुळे संस्क्रियमाण आत्म्याला विधेय कर्मगुणकर्मत्वाचा अभाव आहे.
मग त्यांना संस्कारकर्मता नाही? कारण विहितांग द्रव्य संस्कारकर्मांतहि त्याची प्रसिद्धि आहे? नाही कारण अविहित भोजनांग
दध्यादि संस्कारांचा संस्कारकर्मत्वाची प्रसिद्धि आहे. पण मग विध्युद्देशीकरणातेने विहित नित्यकर्मांना करणाचा विरोधि
दध्यादि संस्काराप्रमाणे आत्मज्ञानाची इतिकर्तव्यता प्राप्त झाली? हा दोष नाही कारण "अग्निं चित्वा सौत्रामण्या
यजेत" "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत" अशा रीतीने ~~सौत्रामणी बृहस्पतिसवांना~~ अन्यप्रकरणातेने स्व-
तंत्र विध्यंतराने विहित सौत्रामणी बृहस्पतिसवांना अग्निचयन वाजपेयांच्या अंगत्वाने इतिकर्तव्यता दिसते.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

घेतात- 'पणमग' दर्शपूर्णमासाच्या अधिकाराकडून प्रोक्षणादिकांच्या अनुष्ठेयत्वाप्रमाणे ब्रह्मज्ञानाच्या अधिकाराने नित्या-
दिकांच्या अनुष्ठेयत्वामुळे त्यांना स्वतंत्र फलसाधनत्व नाही. असा अर्थ. विधेय अंग द्रव्य संस्कारकर्मांना अ-
विकृताधिकारत्व असल्यामुळे व नित्यादिकांना तसे नसल्यामुळे असे नाही असे सांगतो- 'नहि कारण' मग सं-
स्कारकर्मत्वाच्या अनुपपत्तीने त्यांना विधेयत्व स्वीकारले पाहिजे? अशी शंका घेतात- 'मग त्यांना' 'कारण ... ग'
सांगतात- 'विहितां' विहित म्हणजे अंगभूत द्रव्य असते ते यांच्या आश्रयाचा हेतु कर्मांना संस्कारकर्मत्व प्रसिद्ध आहे असा
अर्थ. नियमाच्या असिद्धीने परिहार करितो- 'नहि अविहित' कारण कर्मांना फलसाधनत्व श्रुति विरोधामुळे ज्ञानांगत्व
अयुक्त आहे? अशी शंका घेतात- 'पणमग' 'विध्युद्देशी' विधि-यत्न उद्देशी तिकडे ते जाते त्यांत तो विध्युद्देश
त्यांत असा अर्थ. करणाला अंगत्व असता वस्तु विरोध आहे? किंवा प्रमाणविरोध? पहिला पक्ष नाही असे सांगतो-
'हा दोष' अन्यप्रकरणातेने स्वतंत्र विध्यन्तराने विहित ही सौत्रामणी बृहस्पतिसवांना "अग्निं चित्वा सौत्रामण्या
यजेत" "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत" अशा रीतीने वाक्यांच्या अग्निचयन व वाजपेयांच्या अंगत्वाने

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

" विवरण "

तेथें करण व इतिकर्तव्य तेंच्या विधिवाक्य प्रमाण भेदामुळे सौत्रादण्यादिकांना उभयत्व आहे असें जाण

णे असेल तर खरें अर्थ विरोधाचा अभाव असतां नित्यविधि सामर्थ्याकरून व संस्कार स्मृति अनुदित श्रुति सामर्थ्या

वरून करणतेने व संस्कार तेने स्वतंत्र फळ शपता व आत्मज्ञानेतिकर्तव्यता असें उभयपरत्व येथेंही कल्पितक-

रावे. अन्यार्थ द्रव्य संस्कार मात्रत्वामुळे इतिकर्तव्यता आहे असेंही नाही. कारण आधानांत दिसत नाही. पण संस्कृता

ची

कीग उद्देश्यत्व असल्यामुळे तेथें अंगता नाही. असें असेल तर येथेंही संस्कृतविद्युध्यान्तःकरणविसक्ताविवि-

१५८|२८

दिषूला उद्देशित करून ज्ञान साधनांचे विधान असल्यामुळे अविरोध घडतो. त्यानंतर अल्पसाने कमें फळ आशा.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

इतिकर्तव्यता दिसत असल्यामुळे अशी योजना. पूर्वपक्षाच्या अनुवाद करितो- "तेथें करण". "उभयार्थत्व" = करण व इति

कर्तव्यतात्व. त्यानंतर प्रमाणभेदामुळे उभयार्थत्व आहे याला अंगीकार करितो- "खरें". मग उभयार्थत्वाही प्रमाण

येथें अभाव असल्यामुळे नित्यकर्मांना ज्ञानांगत्व नाही यावर सांगतो- "अर्थ विरोधाचा अभाव असतां". "अर्थ

विरोध" = श्रुत्यर्थ विरोध. नित्यविधि सामर्थ्यावरून करणतेने स्वतंत्र फळ शपता व संस्कार स्मृति अनुदित श्रुति साम-

र्थ्यावरून संस्कार कर्मतेने आत्मज्ञानाची इतिकर्तव्यता अशी योजना. कर्मांना इतिकर्तव्यतात्व अंगीकार करून

विरोध नाहीसा केला. वस्तुतः तर तसें नाही असें सांगतो- "अन्यार्थ द्रव्य संस्कार". दर्शपूर्णमासादिकांकरिता

अग्नि संस्कारत्व असतांही आधानाला अंगत्व नाही त्याप्रमाणे येथेंही सदर्भाने अंगत्व नाही असा अर्थ. दृष्टान्त

दूसरा

विषम आहे अशी (शंका) शंका घेतो- "पण संस्कृतांचा" ब्रीहींना अंगत्व असल्यामुळे त्यांच्या संस्कारालाही अंगत्व

आहे. अग्नीला तर उद्देश्यत्व असल्यामुळे अंगत्व नाही. त्यामुळे त्याच्या संस्कारालाही अनंगता आहे असा अर्थ समा

धान करितो "येथेंही". पण संस्कृतांप्रमाणे संस्कृत अंतःकरण असा त्याने श्रवणादिक अनुष्ठेय आहेत तर

८८८|२५

चत्वारिंशत् संस्कारांच्या उदयाच्या पूर्वी श्रवणादिकांचे अनुष्ठान प्राप्त झाले त्यावर सांगतो- "तोवर प्रत्यक्षाचें"

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

"विवरण"

चित्ताच्या विशुद्धीवा व प्रत्यक् प्रवणतेचा जाणारा जन्मान्तरीय अनुष्ठित कर्मांचे अनुमान करून ज्ञानाच्या अंतरंग साधनांत प्रवृत्त होईल. म्हणून ज्याप्रमाणे स्वतंत्र विध्यंतर विहित द्रव्यार्जनादि सहकारी कारण असल्यामुळे संपत्तिभेदामुळे क्रतु किंवा भोगांत शेषत्व असते. त्याप्रमाणे नित्य कर्मांनाही सहकारी भेदामुळे आत्मज्ञान व अभ्युदयांत शेषत्व विरुद्ध नाही. जो कोणी सर्व संकरवादी सूक्ष्म वेदान्तार्थ दूषित करतो विज्ञाने वेदान्तार्थदूषक नित्य कर्मे संस्कारार्थ नाहीत असें म्हणतो तो शास्त्रार्थ विभागज्ञान शून्यत्वामुळे उपेक्षणीय आहे.

"विवरण व्याख्यान"

४९७१२

कर्मे साक्षात् ज्ञानाला उत्पन्न करीत नाहीत. परंतु विशुद्धि व प्रत्यक् प्रवणद्वाराच. तेतर जन्मान्तरीय कर्मांनीही संभवते. व त्यामुळे सकल कर्म परित्याग पूर्वक श्रवणादिकांत प्रवृत्ति युक्त आहे. असा अर्थ. विषयांचे नैराश्य विशुद्धि शब्दाचा अर्थ आहे. सांगितलेल्या अर्थाच्या दृष्टान्तासहित उपसंहार करितो- 'म्हणून'. स्वतंत्रविधि म्हणजे अंगविधि. त्याने विहित अशा द्रव्यार्जनाला क्रतूत आम्हि इत्यादि बुद्धि असतां त्याचे शेषत्व आहे. रागादि प्राबल्य असतां भोगशेषत्व आहे. नित्य कर्मांनाही श्रवणादि सहकारी संपत्ति असतां आत्मज्ञानार्थत्व आहे. इतरत्र अभ्युदयार्थत्व आहे. असा अर्थ. कर्मांचे सांगितलेले संस्कारार्थत्व सहन न करणारा शंका घेतो- 'जो कोणी' "येन केन च यजेतापि" "यदेव दोहन" इत्यादिकांनी संस्कारार्थत्व खंडित असल्यामुळे निषेधक असी अशी आशंका असतां सांगतो- 'सूक्ष्मवेदान्तार्थ', "वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते" [तै. सं. १।५।२।१] "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः" [ई. २] इत्यादि वाक्यावरून नित्य कर्मांना आवश्यकत्व प्रतीत होत असल्यामुळे संस्कार द्वारा अन्यार्थ कल्पन युक्त नाही. असा अर्थ. विरक्त व अविरक्त विषयत्वाने शास्त्र व्यवस्थेची उपपत्ति होत असल्यामुळे वेदान्तावर दूषण कसे? अशी आशंका असतां अप्रतिपत्तीला स्वाभाविकत्व असल्यामुळे विरोध नाही असें सांगतो- 'वेदान्तार्थदूषक' पूर्वोत्तर पक्षज्ञानाची शास्त्र व्यवस्था असल्यामुळे व्यवस्थाकांताइकत्व असल्यामुळे आली त्याच्या दोषाला दूषित करीत नाही असें सांगतो 'तो शास्त्रार्थ'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

१५९।८ अथवा उत्पत्तिविधिविहितं सर्वत्र कर्म- संयोगभेदात् जीवनकामनादि दुस्त्यज अधिकारविधिप्रमाणं फलानुभवकाम

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'कुर्वन्नेवेह' इत्यादिकांनी अविरक्तविषयत्व असून संस्कारवाक्यांना विरक्तविषयत्व आहे; अशा विभागाला परमहंस प्रवृत्ति जाणत नाही. म्हणून तो उपेक्षणीय आहे असा अर्थ.

४९७।२२ संस्कार द्वारान कर्मांना विज्ञासा हेतुत्व सांगून "तमेतम्" इत्यादि वाक्यांत (व्याख्यानांत) उदाहरण दिले आहे. त्यानें संस्कारकर्म तर प्रतीति होत नाही! अशी असंगतीची आशंका असतां तात्पर्य सांगतो- 'अथवा'. सर्वत्र कर्म दुस्त्यज अधिकार विधीचा विषय होतात असा संबंध. दुस्त्यज अधिकार विधीवाक्य सांगतो- 'फलानुभवकाम'. अधिकार विधीला उत्पत्तिविधि पूर्वकत्व असल्यामुळे व येथे त्याची उपलब्धि होत नसल्यामुळे दुसरा अधिकार विधि कशाही? अशी आशंका असतां सांगतो- 'उत्पत्तिविधिविहितं'. उत्पत्तिविधि शब्दाने "आग्नेयोऽष्टाकपालः" "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादि वाक्ये ग्रहण करावीत. पण "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्" "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि वाक्यांनी कर्मांच्या अन्यत्र विनियोग असल्यामुळे फलानुभवांत विनियोग कसा? त्यावर सांगतो- 'संयोगभेदात्'. एकाच विनियुक्ताच्या अन्यत्र विनियोग संयोगभेद होय. तो "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" [पू. मी. ४।३।५] असा पूर्वमीमांसेत सांगितला आहे. अग्निहोत्रांत 'दध्ना जुहोति' "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" असें श्रुत होते. तेथें संशय आहे कीं- काय दधीला कामसाधनत्व आहे किंवा क्रत्वंगत्वही आहे? तेथें 'दध्नेन्द्रियकामस्य' असे फलसंबंधाचे श्रवण असल्यामुळे व अधिकारविधि वाक्याची त्या वाक्याशी एकवाक्यता असल्यामुळे कामसाधनत्वच आहे असा पूर्वपक्ष असतां सिद्धान्त होतो आहे कीं- दोन साकांक्षांतच एकवाक्यत्व असतें. येथें तर दोघांना निराकांक्षत्व असल्यामुळे एकवाक्यत्व नाही. "दध्ना जुहोति" याचाही प्रसिद्ध होमाच्या अनुवादानें तेथें दधिगुणविधायकत्व असल्यामुळे येथें साकांक्षत्व नाही. व म्हणून "दध्ना जुहोति" अशा श्रवणामुळे नित्यत्व आहेच 'दध्नेन्द्रियकामस्य' अशा श्रुतीमुळे काम्यत्वही आहे असा अर्थ. त्याविषयी दृष्टान्त सांगतो- 'जीवनकामनादि दुस्त्यज'. "यावज्जीव

४०।११ ॥ व्याख्यान ॥

आहे. व " ~~तमेतं~~ ... विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन " [बृ. ४।४।२२] अशी

॥ विवरण ॥

७५।१८

यज्ञादिकांचे अनुष्ठान करो अशारितीने — दुसऱ्या अधिकार विद्येचे विधेय होतील असे सांगतो "तमेतं ... विविदिषन्ति" इत्यादिकांनी. कशी? आत्मतत्त्वाचा अपरोक्षानुभव तर पुरुषार्थत्वामुळे इष्य मानतात स्वर्गादिकाप्रमाणे भावना साध्य नसतो. शाब्दज्ञानंतर उत्पन्न झाले असतां त्याच्या कामनेच्या अयोग असल्यामुळे व उत्पन्न झाले नसतां विषय कळत नसल्यामुळेच तेथें कामनेच्या अयोग असतो म्हणून शब्दावरून केवळ असता अपरोक्षज्ञानाची इच्छा केली जाते हे युक्त आहे. येते प्रम-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

"दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" असे आवश्यकत्वाने विहित कर्म जसे "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" या वाक्याने काम्योपायत्वा प्राप्त होते. त्याप्रमाणे येथेंहि असा अर्थ. पण "तमेतं ... विविदिषन्ति" येथे यज्ञादिकांच्या विविदिषेत विनियोग प्रतीत होतो अनुभवांत नाही? इष्यमाणत्वामुळे अनुभवाशी यज्ञादिकांचा संबंध असतां ही ब्रह्मानुभवाची शब्दावरूनच उत्पत्ति संभवत असल्यामुळे त्याच्याकरितां यज्ञादिक अनुष्ठेय नाहीत? अशी (दुसरा) शंका घेतात - कशी? जरी इच्छेत विनियोग प्रतीत होतो तरी तिला अपुरुषार्थत्व असल्यामुळे तेथे विनियोगाची अनुपपत्ति आहे म्हणून अनुभवांत विनियोग सांगितला पाहिजे. शाब्द अनुभवाच्या तर अपुरुषार्थत्वामुळे त्याच्याशी यज्ञादिकांच्या संबंधाची अनुपपत्ति आहे म्हणून व अनुभव पदाभिधेय अप्रतिबद्ध अपरोक्ष प्रत्ययाच्या श्रवणमात्रावरून असंभव असल्यामुळे त्याच्याकरितां यज्ञादिकांचे अनुष्ठान उचित आहे. अशा आशयाने सांगतो 'आत्मतत्त्वाच्या?' भावना साध्य? — वेदन भावनासाध्य असा अर्थ. केवळ अपुरुषार्थत्वामुळे शाब्दज्ञानाच्या असाध्यत्व नाही. परंतु असंभवामुळेही आहे असे सांगतो - 'शाब्दज्ञानं'. शब्दापासून अपरोक्षप्रत्यय उत्पन्न होत असल्यामुळे यज्ञादिकांना तदर्थत्व नाही? अशी आशंका असतां सांगतो. 'बले' अनादिभावना प्रतिबंधाच्या सामर्थ्यामुळे कळाला प्रथम अपरोक्ष प्रत्ययजनकत्व नाही. परंतु प्रतिबंध निवृत्तीच्या अपेक्षेने आहे, असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

ज्ञानतरीन साध्य आहे असें पूर्वी दाखविले. तेथें इच्छेच्या गौणतेने आरण्यकाने सांगितलेल्या भावनाकरणतेने कल्पित असलेल्या यज्ञादिकांचा साध्याशीच अन्वय होत असल्यामुळे शमादिक आत्मानुभव साधले कल्पतात. त्यामुळे "आत्मानुभवकाम यज्ञादिकांचे अनुष्ठान करो" असा विधि परिणत होतो. त्यांचा इच्छामात्राशी तर संबंध नाही. कारणतेला असाध्य मानला आहे. 'विविदिषन्ति' असा वर्तमानतेचा विरोध नाही. कारण लेटाच्या परिग्रहाने

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'पूर्वी' = "प्रसिद्धप्रकाररहित साक्षात् अनुभवफलाच्या उद्देशाने वेदान्तांतच निर्दिष्ट आहे" [प्रथमवल्ली पृ. ६१६] यांत्या व्याख्यानरसप्रश्नी असा अर्थ. अपरोक्षानुभवाचा साध्यत्वाने अन्वय असल्यातसे भवनाकरणत्वाने अन्वित यज्ञादिकांचा त्याच्याकरणत्वाने संबंध कसा? त्यावर सांगतो. 'तेथें इच्छेच्या' 'तेथें' = अपरोक्षज्ञानाला साध्यत्व असतां. 'इच्छेच्या गौणतेने (छेक) निर्दिष्ट साध्याशी यज्ञादिकांचा अन्वय आहे असें योजना. 'इच्छेच्या गौणतेने' = विशेषणतेने किंवा इष्यमाणतेने. 'विविदिषन्ति' येथें आरण्यातील भावना प्रतीत होते. तिचा तर साध्य करण व इतिकर्तव्यता यांची आकांक्षा असतां इष्यमाण वेदन (अनुभव) साध्यत्वाने संबंधाला प्राप्त होते. व यज्ञादिक करणत्वाने व शमादिक इतिकर्तव्यतात्वाने. तेथें साध्याच्या सिद्धि द्वाराने करणाला आजन्य करणत्व आहे. यज्ञादिकांचा वेदनानुभवाशी करणत्वाने संबंध आहे असा अर्थ. पण यज्ञादिकांना इच्छासाधकत्व न तो असणार नाही? त्यावर सांगतो. 'त्यांचा इच्छामात्राशी'. 'आधेन आत्याची इच्छा बुद्धि' येथें अध्याय इष्यमाण गमनकरणत्व प्रमाणे यज्ञादिकांना इष्यमाण वेदनाचे करणत्व आहे. कारण इच्छेचा विषयसौंदर्य केवलत्व आहे असा अर्थ. पण विविदिषन्ति येथें वर्तमान निर्दिष्टता असल्यामुळे भावना प्रतीत होत नाही की जिने यज्ञादिकांचा वेदनाकरणत्वाने अन्वय होईल? त्यावर सांगतो – 'विविदिषन्ति असा' "अग्निहोत्रं जुहोति" येथें वर्तमाननिर्दिष्टत्व असतांही अपूर्वार्थत्वामुळे लेट परिग्रहाने जसें त्याला विधिपरत्व आहे. तसें 'विविदिषन्ति' यालाही अपूर्वार्थत्वामुळे आहे असा अर्थ. पण कर्मांच्या अनुभवाच्या करणत्वाने संबंध कसा? कारण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विवरण

येथे विधीन करतो. दुसऱ्या नित्यकाम्याधिकार विधींचा विशेषही नाही. कारण कर्माच्या अनेक अधिकार-
विधींशी संबंध करतो. पण 'कुंडपायीनां अयनांत' "मासमग्निहोत्रं जुहोति" असे अग्निहोत्राचा प्रकरणान्तरत्व असल्यामुळे प्रसिद्ध अग्निहोत्राहून जसें कर्मान्तरत्व आहे तसें विविदिषावाक्यातही प्रकरणान्तरत्व असल्यामुळे
प्रसिद्ध अग्निहोत्रादिकांच्या येथे विनियोग कल्पना करणें शक्य नाही. म्हणून दुसऱ्या कर्मांच्याच येथें उत्पत्तिव अधि-
कारविधीकडून मिळून विधान केले जाते? हे युक्त नाही. कारण कुंडपायीनांच्या अयनांत अग्निहोत्र शब्दाचा अ-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

नित्यकाम्याधिकार विध्यन्तराच्या विरोधी येतो ते वाक्य सांगतो- 'दुसऱ्या नित्य' नित्यत्वाने विहितही अग्निहोत्राचा जसे संयोगभेदामुळे
काम्यत्व आहे. तसें येथेही आहे असे सांगतो 'कारण कर्म': संग्रह विवरण रूपत्वामुळे याचा 'अन्य' याच्याशी संबंध नाही. नित्याधिकारविधीने विहित कर्मांचा संयोगभेदाने तत्तत्फलवांत विनियोग आहे असे कोणी म्हणेल त्यावर
(दुसरे) आक्षेप घेतात- 'पण कुंडपायीनां'. 'विविदिषन्ति' येथे यज्ञादि शब्दांनी प्रसिद्ध अग्निहोत्रादिकांना परामर्श करता येत नाही. कारण कर्मप्रकरणाहून याचा भिन्नत्व आहे. जसे "मासमग्निहोत्रं जुहोति" येथें अग्निहोत्र
शब्दाचा व्यवहितत्वामुळे प्रसिद्ध अग्निहोत्र शब्दाने घेता येत नाही. त्याप्रमाणे येथेंही असा अर्थ. पण कर्मान्तराचा सांगणाऱ्या
उत्पत्तिविधीच्या अभाव असल्यामुळे येथे कर्मान्तराच्या अधिकारविधि करतो? असा आक्षेप असता तरीही कल्पना करावा असें
सांगतात 'म्हणून दुसऱ्या कर्मांच्य' वैयाख्याने उत्तर सांगतो- 'हे युक्त नाही'. "मासमग्निहोत्रं जुहोति" येथें जसे कर्मान्त-
राचे विधान केले जाते. प्रसिद्ध अग्निहोत्राचे नाही. असे बोलणारा विचारण्यास योग्य आहे की- 'काय अग्निहोत्र शब्दा-
वरून त्याचा (कर्मान्तराचा) परामर्श आहे? किंवा आरण्यावरून? पहिला पक्ष बरोबर नाही असें सांगतात
'कारण कुंडपायीनांच्या' अग्निहोत्र शब्दाचा प्रदेशांतर विहित अग्निहोत्र परामर्श करण्याची अनुपपत्ति असल्यामुळे
कर्मान्तराचे विधान केले जाते असा संबंध. द्वितीयपक्षीं हेतु सांगतो ———

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

लौकिकाचे अविधानत्व असल्यामुळे आख्यातांच्या परतंत्रतेने त्याने सांगितलेल्या अर्थाचा संसर्गाचा त्याचा स्वातंत्र्याने प्रदेशान्तराविषयीत अग्निहोत्राच्या परामर्शकत्वाची अनुपपत्ति आहे म्हणून "न सामान्यवाचि" "जुहोति" या आख्याताची स्वसन्निहित कारकादिकांनी निरूपित कर्मान्तराची सोडून व्यवहित अग्निहोत्राच्या परामर्षा १६०।७
त्याचा प्रयोग आहे म्हणून कर्मान्तर म्हणजे मासगुणविशिष्टाचे विधान केले जाते असें सांगितले. येथें स्व अध्ययन (लोकी
(प्रसिद्ध यज्ञादिकांच्या)
यज्ञ, दान, तप, अनाशक शब्दांनी लौकिकांच्या अविधानतेने स्वातंत्र्यामुळे प्रदेशान्तरविहित अध्ययनादिकांच्या परामर्शाची उपपत्ति आहे म्हणून त्याच कर्मांचे संयोगभेदाने विधान केले जाते. असे उपपन्न होते.
१६०।८
पण असे असतांही दृष्टप्रमाणसामग्रीजन्यत्वामुळे ब्रह्मज्ञान अदृष्टाची अपेक्षा करीत नाही. कारणप्रमाण

॥ विवरणव्याख्यान ॥

"आम्नातपरतंत्रतेने" परतंत्रतेस हेतू सांगतो - "अलौकिकविध्यभिधानत्व" (अलौकिकत्वाचे हेतु मासगुण जाणावा) प्रमाणान्तराने प्रसिद्ध अर्थाच्या अनभिधायित्वामुळे असा अर्थ. उत्पत्तिवाक्याचा उल्लेख करीत "सामान्यवाचि" कारकमात्रान्वयि क्रियामात्राला सांगणाऱ्या "जुहोति" चे विशेषावाचून पर्यवसान होत नसल्यामुळे स्वप्रकरणगत कारकविशेषविशिष्ट कर्मान्तराच्या परित्यागाने प्रसिद्ध अग्निहोत्राच्या परामर्शाचा असंभव असल्यामुळे अग्निहोत्र शब्दाची तेथेंच कोणत्यातरी रीतीने वृत्ति होत असल्यामुळे मासगुणविशिष्ट कर्मान्तराचे विधान आहे असा अर्थ. त्याहून वेगळ्या उदाहरणाला सांगतो - "येथें तर" "अनाशन" - हितमित पवित्र भोजन.

केवळ व्यतिरेकाच्या (त्याच्यावाचून सिद्ध न होण्याच्या) अभाव असल्यामुळे यज्ञादिकाचा ज्ञानहेतुत्वाचा अभाव आहे?
दुसरा
अशा शंकाधर्ती - "पण असें असतांही" उत्पन्न अधिकार विद्येने विहितांच्या अन्वय व्यतिरेकगतीचे संभव असला तरी असा अर्थ. प्रमाणपद प्रदीप्तिपर आहे. दृष्ट जी प्रमितिसामग्री तिच्यापासून उत्पत्ति असल्यामुळे असा अर्थ. हेतूच्या असिद्धीचा मान
(दुसरा)
णाऱ्याचे निराकरण करितो - "कारणप्रमाणकारण". अदृष्ट व्यतिरिक्त दृष्ट प्रमासामग्री असतां अदृष्टाच्या अभावाच्या अपे-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विवरण

कारण असतां यज्ञादिकांच्या अभावामुळें ज्ञानोदयाच्या अदर्शनाचा अभाव आहे. असें नाहीं कारण दृष्टकारणकल्प-

नेंत केवळ व्यतिरेकाला अन्वयव्यतिरेक प्रमाणांत अंतर्भूतत्व असल्यामुळे त्याचा (केवळव्यतिरेकाचा) असा युक्त आहे.

येथें (अदृष्टकारणकल्पनेंत) तर सुखाला दृष्ट कारण संपत्ति (अदृष्टला) केवळव्यतिरेकाचा अभाव असतांही विधानावरूनच

अदृष्ट सापेक्षत्वाप्रमाणे सम्यक्ज्ञानांतही विधानावरूनच अदृष्टसापेक्षत्व उत्पन्न होतें. पण कर्मांच्या विज्ञानांतील विनि-

योग द्वारामुळें विज्ञान फलांमध्यें विनियोग कल्पिला जातो । सांगतां- जसें स्वर्गादिकांच्या उद्देशानें विहित या-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

शंकाने ज्ञानोत्पत्तीच्या अभावाची अनुपपत्ति असल्यामुळें असा प्रश्न- विकल्पावाचून कांहीं उरत नसल्यामुळें हे आपल्याला दूर करता

नाही असें सांगतो- 'असें नाहीं'. काय सर्वत्र कारणत्व अन्वयव्यतिरेकाधीन आहे असा आग्रह धरून व्यतिरेकाच्या अभावामुळें अदृष्टाचें

सम्यग्ज्ञानहेतुत्व निरसित केलें जातें? किंवा दुसऱ्या रीतीनें ही कारणत्वाच्या सिद्धीचा अंगीकार करून? पहिल्या पक्षीं व्यतिरे-

काला प्रयोजकत्व युक्त आहे असें सांगतो 'दृष्टकारणकल्पनेंत'. अन्वयव्यतिरेक सिद्धत्व दृष्टशब्दाचा अर्थ आहे. दुस-

(=अदृष्टाचें)

-या पक्षीं तर येथें ज्ञानाचें हेतुत्व विरुद्ध नाहीं असें सांगतो 'येथें तर'. येथें तर याचा 'सम्यक्ज्ञानांतही' याच्याशीं संबंध.

विषयेन्द्रियसंयोगादि दृष्ट कारणाचा संभव असतां अदृष्टाच्या अपराधानें सुखाच्या अनुत्पत्तीचें अदर्शन असलें तरी अदृ-

ष्टाचें हेतुत्व "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा" [बृ. ३।२।१३] "धर्मात् सुखम्" [ ] अशा शास्त्राच्या अनुरोधा-

तसें ही ब्रह्म

नें मानलें जातें. त्याचप्रमाणें व्यतिरेकाचा अभाव असतां अदृष्टाचा ज्ञानहेतुत्व अविरुद्ध आहे असा अर्थ. दुसऱ्या रीतीनें कर्मांच्या ज्ञानहेतुत्वाविषयीं आक्षेप

घेतात- 'पण कर्मांच्या'. कर्मांना साक्षात् ज्ञानहेतुत्व नाहीं कारण त्यांना अप्रमाणत्व आहे. म्हणून परंपरेनें त्यांचें हेतुत्व सांगितलें पाहिजे

येथें कोणते परंपरेनें तर वदिलें हेतु नाहीं. म्हणून कर्मांच्या ज्ञानाच्या फलांत विनियोग आहे असा अर्थ. पण शुद्धिद्वारा दूषित सांगि-

तलें असल्यामुळें ज्ञानाभाव असिद्ध आहे? अशी ही शंका येतां येणार नाहीं. कारण तसें असतां विकल्पांच्या बाधेचा प्रसंग

होतो. असा अभिसंधि. विनियोगाकरितां ज्ञानाचा अभाव असिद्ध आहे असें सांगतो- 'सांगतां जसें' अपाम्गुर-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

गादि कर्मांच्या त्या फलांच्या उपासिकार्थी विधिसामर्थ्यावरून च मध्यवर्ति अपूर्व कल्पिले जाणार. त्याप्रमाणे येथेही अंतःकरणशुद्धिरूपी संस्कारादि द्वाराची कल्पना करावी. पुनः साक्षात् श्रुत ज्ञानसाधनत्वाची अनुपपत्ति असता त्याच्या फलसाधनत्वाच्या कल्पनेपेक्षा श्रेष्ठ परंपरेने ही त्याच्या साधनत्वाची कल्पना आहे. "कारण विभक्तीचे काष्ठांनी पचन करितो" असे परंपरेनेही साधनांत दर्शन आहे. फलसाधनत्वापेक्षा तर तिचा अयोग आहे. यावत्पर्यंत यज्ञादि साध्य मोक्ष आहे असे श्रुतिही नाही. आत्मान्तर (ज्ञानाचे) ज्ञानकर्मे तीच त्याचे साध्य करता यज्ञादि दानांचे साध्य नाही. पुनः प्रमाणान्तराच्या विरोधपरिहार करून च श्रुतपरित्यागाने अश्रुत कल्पना युक्त आहे. "नान्यः पन्था विद्यते

॥ विवरण व्याख्यान ॥

तथापि कर्माणि फलसाधनत्वाच्या असंभव असल्यामुळे त्याच्या उपपादना करिता भवान्तर अपूर्व कल्पने प्रमाणे कर्मांना साक्षात् ज्ञानहेतुत्वाचा असंभव असल्यामुळे शुद्धि उत्पादन द्वारा ज्ञानहेतुत्व आहे. असा अर्थ. जे जे करण त्याने श्रुत आहे त्याची अनुपपत्ति असतां त्याच्या फलकारणत्वाची कल्पना उचित आहे? किंवा परंपरेने ही (त्याच्या) कारणत्वाची? अशी शंका असतां दुसरा पक्ष च युक्त आहे असे सांगतो - 'पुनः साक्षात्'. मुख्यार्थ अतिक्रमाचा उभयत्र तुल्यत्व असल्यामुळे दुसऱ्याचाच समीचीनत्व कसे? त्यावर सांगतो - 'करणविभक्तीच्या' काष्ठांना ज्वालोत्पादन द्वारा पाकहेतुत्व असतांही 'काष्ठांनी पचन करितो' अशा रीतीने करणविभक्तीचे दर्शन असल्यामुळे, शुद्धि द्वारा ज्ञानसाधनत्व पक्षांत ही करणविभक्तीचा विरोध नाही असा अर्थ. इतर असर [illegible] इव असे सांगतो - 'फलसाधनत्वापक्षे तर', 'विविदिषन्ति' अशा रीतीने इष्यमाण ज्ञाना प्रत 'यज्ञेन' अशी जी करणविभक्ति आहे तो फलसाधनत्व पक्षांत कुठेच होईल असा अर्थ. मोक्षवाचक पदाचा अभाव असल्यामुळे ही कर्मांचा त्याच्या साधनत्वाने अन्वय नाही असे सांगतो - 'यावत्पर्यंत'. पण 'तमेवं' येथे आत्मा निर्दिष्ट असून तद्भाव मोक्ष आहे; तेव्हा त्याचे अग्रहण कसे? अशी शंका असतां सांगतो - 'आत्मान्तर' 'त्याचे साध्य' त्यांचे प्रकाश्य असा अर्थ. प्रमाणान्तर शब्दाचे विरोधाच्या प्रसंगामुळे ही कर्मांचा मोक्षकारणत्वाने अन्वय नाही असे सांगतो - 'पुनः प्रमाणान्तराच्या'. आमच्या मतांत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ०व्याख्यान ॥

व "येन केनचन यजेतापि दर्वीहोमेनानुपहतमना एव भवति" [ ] अशीह

॥ विवरण ॥

[बे.३१८] "न कर्मणा न प्रजया" [नारायण १२] इत्यादिकांनी कर्मांच्या मोक्षसाधनत्वाचा निषेध तर आहे. न. पुनः परंपरेने साधनत्व कल्पना प्रमाणान्तराविरहित अनुमरेल असे सांगतो - "येन केनचन" इत्यादि. अंतःकरण शुद्धिपरवाक्यजातच्या उपलक्षणार्थ हे वचन आहे.

पण विशुद्धि द्वारानें कर्मांना ज्ञानहेतुत्व असतां संस्कार व विविदिषा यांपैकी कोणता विवक्षित आहे? सांगतो - श्रवण मनन ध्यान अभ्यासादि सहकारीकारणसंपत्ति असता यज्ञसंस्कार विज्ञानाला साधतो. तिचा अभाव असतां उत्पन्न झाल्यास साधतो. विविदिषा असतां तर विज्ञानाला कर्मफलत्व असल्यामुळे फलपर्यंत साधनांना संपादन करून ही कर्मे वि-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

कर्मांच्या पापनिवर्तकत्वाला श्रुत्यन्तरानें सिद्धत्व असल्यामुळे 'साधनत्व' येथे ही परंपरेने साधनत्वकल्पना युक्त आहे असे सांगतो - 'पुनः परंपरेने ही'. "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" [भ.गी. ३।२०] "हिरण्मया अमृतत्वं भजन्ते" [ऋ.सं. ४।५।३।२] इत्यादि वचनांच्या अनुरोधाने कर्मांचा मोक्षात अन्वय कां असणार नाही? अशी आशंका असतां सांगतो - 'अंतःकरणशुद्धि' स्मृति श्रुति स्मृतींच्या पर्यालोचनेने कर्मांना अंतःकरणशुद्धि द्वारा हेतुत्व प्रतीत असल्यामुळे इतर वाक्ये दुसऱ्या अर्थांत [प्रस्तावकत्वादिकांत] जाणली पाहिजेत असा अर्थ.

संस्कार द्वारानें किंवा विविदिषा द्वारानें कर्मांना ज्ञानहेतुत्व आहे असा मतभेद प्रदर्शित केला, तो उपपन्न होत नाही? (दुसरा) अशी (शंका) असल्यास उत्तर - 'पण विशुद्धि' दोन्हीपक्षांत विशुद्धि द्वारा ज्ञानहेतुत्व असले तरी अंतर्गत भेद आहे असे सांगतो - 'सांगतो' कर्मांना संस्कारार्थत्व असतां सहकारी संपत्ति असली ज्ञानहेतुत्व आहे. इतरथा पुण्यलोकफलत्व आहे. मतांतरांत तर कर्मे श्रवणादिकाला संपादन करून ही ज्ञानाला उपकारक होतात. कारण ज्ञानोद्देशाने कर्मांचे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

श्रुति आहे. सूत्रकारही पुढें सांगणार आहेत - म्हणून आश्रमकर्माची अपेक्षा आहे
असें ("विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि [ब्र.सू. ३।४।३२] या सूत्रांत) "सर्वापेक्षा च यज्ञादि श्रु-

॥ विवरण ॥

ज्ञानाला उत्पन्न करितात. असा विशेष आहे. येथें कोणी वेदान्तांतही सर्वसंकरवादी भेदाभेद वाद्यांपैकी तेथे अजड-
वचनें विविदिषा वाक्यावरून कर्मांना मोक्षसाधनत्व कल्पित करितो. तो तर न्यायागमाविरोधानें शून्यपणामुळें उ-
पेक्षित केला जातो - अश्वानें जाण्याची इच्छा करितो येथें अश्वाला पुनरावृत्तिपर्यंतताही क्वचित दिसते म्हणून आचक-
र्मांच्या मोक्षसाधनत्वाविषयीं दृष्टान्त नाही असा भाव सांगतो 'सर्वापेक्षा च यज्ञादि श्रुतेरश्ववत्' 'सूत्रकारही पुढें सांगणार आहेत'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

विधान आहे. जसें स्वर्गादिकांच्या उद्देशानें विहित कर्मांना अपूर्वद्वारानेंही स्वर्गसाधनत्व आहे असा अर्थ. अश्वानें जाण्याची इ-
च्छा करितो असें म्हटलें असतां इष्यमाण गमन द्वारा ग्रामप्राप्तीत अश्वाला साधनत्व जसें कळतें तसा यज्ञादिकांनी जाणण्या-
ची इच्छा करावी येथेंही यज्ञादिकांचा इष्यमाण ज्ञानद्वारा मोक्षांत अन्वय आहे. असें भास्करानें सांगितलेल्याचा अनुवाद
करून दूषित करितात - 'येथें कोणी' इत्यादिकांनीं. मुक्तीला कर्मसाध्यत्व असतां अनित्यत्वादि प्रसंग येतो हा येथें न्याय
असून "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यादि आगम आहे. त्यांच्या सम्यक् विरोधामुळें हा दूषित कर-
5०३।१३
ण्यास योग्य नाही परंतु शोच्य आहे असा अर्थ. मग "यज्ञादि श्रुतेरश्ववत्" येथें अश्वदृष्टान्त कसा? याचें सांगतो 'अश्वानें' अ-
श्वाला शीघ्रगमनसाधनत्वाप्रमाणें सम्यक् अनुष्ठित कर्मांनी शीघ्र ज्ञानाविर्भावाला उत्पन्न करितात एवढाच अभिप्राय
धारण करून सूत्रकार अश्वदृष्टान्त सांगते झाले. तेथें विवक्षितांशात्मक परित्यागानें अश्वाला फलसाधनत्वाप्रमाणें कर्मांनाही मोक्ष-
साधनत्व कल्पिलें असतां अश्वाला पुनरावृत्तिसाधनत्व दृष्ट आहे म्हणून कर्मांनाही पुनरावृत्तिसाधनत्व येईल म्हणून अनिर्मोक्षप्रसंग येतो.
म्हणून विवक्षितांश ग्राह्य आहे. अस्तु. "तमेतं" इत्यादि श्रुति असल्यामुळें विविदिषेला शीघ्र प्राप्ती करितां सर्व आश्रमकर्मांची

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याख्यान ४९१७

वेरन्धवत् [प्र.सू. ३।४।२६] असेही. असें खरें जरी समान जन्मांत अनुष्ठितच कर्म संस्कार करीत ब्रह्मजिज्ञासेच्या योग्यत्वाला हेतु होईल. नैं ऐहिक फलांतर कालनियम नसतो. त्याने पूर्व जन्मांत अनुष्ठित कर्मांनी संस्कृत, धर्मजिज्ञासा वत्स्याच्या अनुष्ठानाला प्राप्त होणाराच

॥ विवरण ॥

न्यायवआगमावरून तद ज्ञानच द्वारा सहित साध्य आहे असें सांगितले. अव्यवहित फल कर्मांत फलपर्यंतम नुष्ठानाची प्राप्ति नाही. कारण चित्ताची प्रत्यक् प्रवणता हेच फल जाणून उपरमाची सिद्धि होती अशारीतीने पूर्वाचार्याने वर्णित केले असतां सिद्धान्त करितात - 'असें खरें' हा आशय - प्रवृत्तिपर्यंत १६४।५ इच्छोदय प्रभृति अनुभवपर्यंत विषयांत प्रवृत्त्यधिकाराच्या उपाधितेने पूर्वक्षणी प्रतिपत्तव्य (ज्ञाणन्तरयोग्य)

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अपेक्षा आहे. प्रमाण हेच गमन करिता अश्वाची अपेक्षा केली जाते. अशी प्रयोजना ग्रहण करने येथेही विचार आहे असें आलाव) यही कारणामुळे विवक्षित आहे असे सांगतो - 'न्यायवआगमावरून'. अवहननाला तंडुलनिष्पत्ति फलत्व असल्यामुळे फलोदयपर्यंत अनुष्ठानाप्रमाणे कर्मे ज्ञानोदयपर्यंत अनुष्ठेय असेल. त्यामुळे विविदिषा संन्यासाची सिद्धि नाही. अशी आशंका असतां सांगतो - 'अव्यवहितफल' प्रत्यक् प्रावण्यादिफल कर्म साध्यत्व असल्यामुळे त्याची सिद्धिसाठी असतां उपरमाची (संन्यासाची) सिद्धि होणे असा अर्थ. विविदिषाद्वारा कर्मांच्या ज्ञानहेतुत्वाचा सिद्धांत दोन्हीं मान्य केले असल्यामुळे या पूर्वपक्षाला दूष्यत्व नाही? अशी आशंका असतां सांगतात - 'इत्यादीतील' त्यांत अनारम्भ अंश विद्यमान असल्यामुळे दूष्यत्व युक्त आहे असा अर्थ. जन्मान्तरीय कर्मांना संस्कार द्वारा ज्ञानहेतुत्व इष्ट आहे तर संन्याहून अनितर्य अथशब्दाचे आहे? असा सांगतात - 'हा आशय'. दोघांना संमत अर्थाला सांगतात - 'प्रवृत्तिपर्यंत'. 'विषयांत' - विषयांत असा अर्थ. प्रवृत्तीचा अधिकार प्रवृत्त्यधिकार, किंवा प्रवृत्तींत अधिकार = स्वामित्व त्याच्या उपाधितेने = हेतुतेने.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१३०
८८५

॥ व्याख्यान ॥

ब्रह्मजिज्ञासेत प्रवृत्त होतो. म्हणून नियमानें (नियमानें) त्यांच्या अपेक्षेनें अथ शब्द युक्त होत नाहीं. याने ऋणापकरण झाल्यानेही कर्मांच्या पूर्ववृत्तत्व निराकृत आहे. तशाच श्रुति व स्मृति आ

॥ विवरण ॥ (तसे असतां)

अधिकारी विशेषणाच्या प्रतिपादनाकरिता हा अथ शब्द आहे. तेथे अज्ञाततमेन च अनेक जन्म व्यवहित फळांना हेतु अशी, फळ प्रवृत्तिसमकाल प्रतिपत्ति अनपेक्षित अशी कर्मे असतां त्यांच्या प्रतिपत्तीकरिता ही अथ शब्द नाही - असा. पण समान जन्मांत अनुष्ठित कर्म ज्ञान ही ब्रह्मजिज्ञासेत अधिकाराला हेतु होते कारण ऋणासंबंध या जन्माने प्रयुक्त आहे व निराकृत ऋणत्रयाला मोक्षाधिकार आहे त्यावर सांगतात - 'याने ऋणापकरण'. पण "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥" [मनु ६।३५] असें स्मरण होते. खरें श्रुति विरोधामुळे तो अपस्मृति आहे असें सांगतात - 'तशाच श्रुति व स्मृति आहेत'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असा अर्थ. भावे दाखवितात (दाखवितात) - 'तेयं अज्ञाततमेन च' पण ऋणनिराकरण जन्मांतरांतले असल्यामुळें त्याच्या हेतुनें समान जन्मांत अनुष्ठित कर्म ज्ञान जिज्ञासा हेतु नाहीं व त्यामुळे 'याने ऋणापकरण झाल्यानें' हा ग्रंथ अनुपपन्न आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात - 'पण समान'. ऋणसंबंधाला एतज्जन्मप्रयुक्तत्व असले तरी त्याचे निराकरण कोणत्या कारणामुळें? अशी आशंका असतां प्रतिबंधकाभावामुळें असें सांगतात - 'निराकृत ऋणत्रयाला'. प्रतिबंध कत्व विषयी प्रमाणाभाव असल्यामुळें व ऋणसंबंध मात्र (त्या) निराकरणाला जन्मान्तरीय कर्मांनी सिद्ध असल्यामुळें समान जन्मानुष्ठित कर्म या नाहीं असें सांगतात - 'त्यावर सांगतात'. प्रमाणाभाव असिद्ध आहे अशी शंका घेतां - 'पण ऋणानि' स्मरणमात्राला अंगीकार करितात - 'खरें'. मग म्हणताला प्रमाणत्व असत्यामुळें ऋणनिराकरणानंतर मुक्तांना अधिकार आहे अशी आशंका असतां प्रामाण्याच्या अभावाला (इष्टी) सांगतात - 'श्रुति -

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपस्थान

हेतु - " यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् " [जाबाल ४] " तस्याश्रमविकल्प

विवरण

पण " जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वासी " [तै. सं. ६।३।१०।५] अशी श्रुति आहे. खरें विधिश्रुतीशी विरोध असतां अर्थवाद बाधित केला जातो. पुनः ऋणत्रयाने पुत्र यज्ञ ब्रह्मचर्य सांगितले जातात. किंवा अन्य विधिही उत्पन्न होणाऱ्यास तर पुत्रादिकांचा संबंध मुळ होत नाही. कारण शुश्रूषानुपपत्तीचा येथे विरोध आहे. त्यांच्या विधीचा संबंध होत नाही. कारण विधीच्या प्रतिपादित सामर्थ्य विकलांना अधिकाराचा अभाव आहे व सामर्थ्यवाला अधिकारी विशेषणत्व आहे. पण गृहस्थ उत्पन्न होणारा लोकांनी ऋणी उत्पन्न होतात?

॥ विवरणव्याख्यान ॥

विरोधात् पुत्र. पण स्मृतीला पूर्वभूत श्रुति देखील आहे? अशी शंका घेतो - 'पण जायमानो'. त्रिभिः - ब्रह्मचर्य, यज्ञ, पुत्रांनी असा अर्थ. श्रुतीच्या सद्भावाचा अंगीकार करितात - 'खरें'. पण जिच्या प्रामाण्यामुळे त्यांच्या पूर्वी संन्यासाची प्रसिद्धि आहे? त्यावर सांगतात - 'विधिश्रुतीशी'. " हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः " [तै. सं. ६।३।१०।४] अशा रीतीने अवदानत्रय विधीच्या शेषत्वाने अर्थवाद वाक्याला 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' अशा निषेधवचनाचा विरोध असतां अप्रामाण्य आहे असा अर्थ. पुनः हे श्रुति न्यायाशी विरुद्ध आहे असें सांगतात - " पुनः ऋणशब्दानें ". 'सामर्थ्यविकलांना' = अपटु इंद्रियत्वाने ऋण निर्मोचनकरण नियोग प्रतिपत्तीने असमर्थांना असा अर्थ. असामर्थ्य असतांही अधिकार कां असणार नाही? असें मानणाऱ्याचा निरास करितात - 'असामर्थ्यवाली', अपर्युदस्त (अनिषिद्ध, अनिरस्त) अर्थी समर्थी विद्वान् अधिकारी आहे अशी प्रसिद्धि आहे. पण जायमान शब्दाचा यथाश्रुत अर्थ नाही कां ज्याने ते ऋणी होईल? अशी शंका घेतो - 'पण गृहस्थ' कारण -

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

असें असेल तर नाहीं. कारण तशी कल्पना केली असतां 'गृहात् प्रव्रजेत्' [जाबाल ४] यांतील विधीचा विरोध येतो. पुनः तेथेंही पुत्रादि जन्म संबंधितत्वें गृहस्थजन्मांत योग्यत्वी अनुपलब्धि हा विरोध समान आहे. गृहस्थजन्म समयीं पुत्रादि विधींच्या अनुष्ठान सामर्थ्याच्या अभावामुळे त्या विधींशीं संबंध युक्त होत नाहीं. पण जन्माचा आरंभ करून पुत्रादि अधिकार संपतो त्या पूर्वी विरोधि दुसऱ्या विधींच्या संबंधाच्या परिहारा- करितां हें वचन आहे असें असेल तर नाहीं कारण तशा कल्पनेंत संन्यास विधानतरांचा विरोध येतो. म्हणून हें अर्थवाद मात्र आहे.

॥ विरोध विवरण व व्याख्यान ॥

कल्पनेला अविरोध सापेक्षत्व असल्यामुळे येथें विरोध असल्यामुळे तशी कल्पना नाहीं. असें सांगतात- 'नहि कारण तथा?' पुनः कल्पनेत होणाऱ्या पुत्रादि संबंधितत्व जन्म आहे किंवा विधिसंबंधित्व? असा विकल्प करून पहिल्याला दूषित करि- तात- 'पुनः तथैव?' (कारण विवाह दिवशीं पुत्राचा संबंध नसतो असा अर्थ) दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितात- 'गृहस्थजन्मसमयीं?' पण हें दूषण श्रुति तात्पर्य अपरिज्ञान विलसित आहे अशी शंका घेतात- 'पण जन्माचा?'. संन्यासविधि 'दुसऱ्या विधींच्या' शब्दाचा अर्थ आहे. म्हणजे श्रुतिविरोधामुळे ही कल्पना अवतीर्ण होत नाहीं असें सांगतात- 'नहि कारण तथा?'. मग वचनाची गति काय? अशा शंकेचा उपसंहार मिषानें निर्णय करितात- 'म्हणून हें' 'अर्थवाद मात्र?' = अवदान विधीच्या स्तुतिमात्र असा अर्थ. पण पुत्रादि संवादनानें देवादिकांपासून निस्तरण संबंधाला श्रुत्यर्थत्व असल्यामुळे सां- गितलेल्या विकल्प दूषणाचा अवकाश नाहीं? असें असेल तर नसेल नाहीं कारण देवादिकांनी दिले अर्थाची (= अवदानाचा) सद्भाव विषयीं प्रमाणाचा अभाव आहे. त्यावांचून संदिग्धार्थत्व आहे. व सर्व श्रुत्यन्तरा- वीं परास्तत्व आहे. असें जाणावें.

पूर्वी संन्यासविधीला श्रुत्यंतराच्या अविरोधानें सार्थ निश्चायकत्व असल्यामुळे बाधक नाहीं असें सांगितलें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१६७१२६९ ॥ (जाबालश्रुति) विवरण ॥

पण 'ब्रह्मचर्यं ~~परि~~ समाप्य गृही भवेत्' अशा श्रुतीचा विरोध असतां ब्रह्मचर्यापासूनच संन्यास याचीविधि
कसा केला जातो? नाही कारण संन्यासमात्र विरक्त, मुमुक्षु विषयक असल्यामुळें सामान्यविधिविरोधा-
चा अभाव आहे. पण कर्मांत अनधिकारी पंगु अंधादि विषयक संन्यास कां असणार नाही? नाही कारण
'ब्रह्मचर्यात् गृहाद्वनाद्वा प्रव्रजेत्' असें समान श्रवण आहे. व "अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको
वा ~~स्नातको~~ वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा" असे अनधिकाऱ्यांचे आश्रमांहून पृथक्‌च संन्यासाधिकारि-
त्वाने ग्रहण असल्यामुळें व अंधादिकांनाही पुन पंचमहायज्ञादि कर्मांत अधिकार असल्यामुळें ~~संन्यासाचे~~ (=विरक्ताचें)
अनधिकृतत्व असिद्ध आहे. अविरक्त अंधादिकांनाही संन्यासांत ~~अन~~धिकार असल्यामुळें सर्वच संन्या-
~~सविधिविरोध~~ आहे

॥ विवरणव्याख्यान ॥

सावरशंकाघेतो - 'पण ब्रह्मचर्यं समाप्य', 'गृही भवेत्' इत्यादिकांचा अविरक्त विषयत्वाने, सामान्यविषयत्व असून
'ब्रह्मचर्यादेव' याचा तर विरक्तविषयत्व आहे. त्यामुळे यांच्यांत विरोध नाही असें सांगतात - 'नाही कारण सं-
न्यासमात्र'. कर्मांत अधिकृत अनधिकृत विषयत्वाने या दोन श्रुतींत अविरोध आहे. असा दुसऱ्याने सांगितलेला प्र-
श्नाचा अनुवाद करितो - 'पण कर्मांत'. कर्माधिकृतांचा संन्यास वचनाच्या विरोधामुळें ~~याचा~~ अनधिकृत
विषयत्व नाही असे सांगतात - 'नाही कारण ब्रह्मचर्यात्'. अनधिकाऱ्यांचा पृथक् संन्यास विधान असल्या-
मुळेंही याचा अनधिकृत विषयत्व नाही असें सांगतात - 'अथ पुनः' अंधादिकांना अनधिकृतत्वही
असिद्ध आहे असें सांगतात - 'अंधादिकांनाही'. पुनः संन्यास अंधादिविषयक आहे असे बोलणारांनाही प्रश्न
करण्यास योग्य आहे की - वाणी अंधादिक संन्यासांत अधिकारी आहेत? किंवा विरक्त? पहिला पक्ष नाही असें सां-
गतात - 'अविरक्त' कारण वैराग्याचा अभाव असतां शिखायज्ञोपवीतादि त्यागाचा असंभव आहे असा अर्थ. दुस-
रा पक्षी वैराग्याचाच प्रयोजकत्व प्राप्त झाले असें सांगतात - 'तेंच' याही कारणामुळे अनधिकृत विषयक संन्यास

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विवरण

सत्वनिमित्त आहे. व "शरीरं मे विचर्षणम्। जिह्वा मे मधुमत्तमा। कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम्" [तै.उ. १।४।१] "अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति" [तै.उ. ३।१] इत्यादि श्रुतींनी आत्मज्ञानाकरिता शरीरेन्द्रियादि पाटवाला प्राधान्य दिलेले असल्यामुळे व संन्यासाला आत्मज्ञान शेषत्व आहे म्हणून व "दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम्" [मनु ६।४६] इत्यादि स्मृतिवरूनही पङ्गु वगैरे इंद्रियविकलांना संन्यासाधिकार आहे. व सर्वत्र आत्मज्ञान प्रकरणांत संन्यास विहित असल्यामुळे श्रवणादि अंगतेने आत्मज्ञानफलत्व संन्यासाला सिद्ध आहे. पण कर्मांना व त्यांच्या त्यागालाही आत्मज्ञान-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

= योग्य

नाही असें सांगतात- 'वशरीरम्' विचर्षणं = विचक्षण. 'मधुमत्तमा' = मधुरभाषिणी. देह अन्नशब्दाचा अर्थ आहे. 'तथापि संन्यासाला अनधिकृतविषयत्व कसं? त्यावर सांगतात- 'वसंन्यासवा आत्मज्ञान'. "एतमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" [बृ. ४।४।२२] इत्यादि वाक्य पर्यालोचनेने संन्यासाला आत्मज्ञानांगत्व कळत असल्यामुळे व आत्मज्ञानाला शरीरेंद्रियादि पाटव पूर्वकत्व असल्यामुळे संन्यासाला अनधिकृत विषयत्व नाही असा अर्थ. त्याविषयीचे दुसरे हेतु सांगतात- 'दृष्टिपूतम्'. "संन्यासात् क्षत्रियः स्यानम्" [ ] या वाक्यावरून संन्यासाला स्वातंत्र्य फलत्व असल्यामुळे ज्ञानांगत्व कसें? त्यावर सांगतात- 'वसर्वत्र' श्रुतिस्मृतींत असा अर्थ. ज्ञानप्रकरणांत संन्यासाच्या विधानाच्या अनुपपत्तीने त्याला ज्ञानांगत्व आहे असा अर्थ. त्याला काम्यस्वरूपोपकारी अंगत्व आहे? किंवा फलोपकारी अंगत्व? अशी शंका असतां (त्यागपूर्वक दुसऱ्या पक्षाच्या प्रथमपक्षाच्या स्वीकाराने) सांगतात- 'श्रवणादि अंगतेने' आत्मज्ञान ज्याचे फल आहे त्याचा फल आत्मज्ञानफलत्व. श्रवणादिकांच्या अभाव असतां आश्रममात्र धर्माने अनुष्ठान करणाऱ्याला ब्रह्मलोकस्थानप्राप्ति. अन्यथा संन्यासाला आत्मज्ञानशेषत्व आहे असा अर्थ. 'तदेतत्' इत्यादि वाक्यावरून कर्मांना ज्ञानार्थत्व कळत असल्यामुळे दोघांमुळे त्यांच्या त्यागाला ज्ञानार्थत्व नाही? अशी शंका घेतां- 'पण कर्मांना'. "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इत्यादि वाक्यांवरून पात्रविशेषाच्या ग्रहणाग्रहणांनी विकल्पाने क्रत्वंगत्वाप्रमाणे कर्मे व त्यांच्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

फलतः अवधारण करणे कसें शक्य आहे? शेंडी ग्रहणाग्रहणाच्या कल्पनेत प्रमाण असें आम्ही म्हणतो. किंवा क्रमाने कर्में वर्त्यांच्या त्यागाचा आत्मज्ञानाच्या उपकारितेने समुच्चय कल्पिला जातो. कारण द्वारोपकाराविशेष आहे व निवर्हणीय कल्मषाचा अनंतत्व आहे. किंवा ब्रह्मक्षत्रिय नियमाने व्यवस्था कल्पिली जाते

१६२।१५

पण येथे कर्माकर्माच्या त्याग कल्पना नाही? स्वशरीरस्थित सर्वांचा. पण उपवीतादि त्यागाचा योग्य-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्यागाबाही विकल्पाने ज्ञानहेतुत्व अविरुद्ध आहे असें समाधान करितात- 'शेंडी'. गतस्तर असतां विकल्पाला अन्याय्यत्व आहे असा आक्षेप घेऊन पक्षान्तर सांगतो- 'किंवा क्रमाने' पण कर्मांना ज्ञानोपकारकत्व असतां त्यांचा त्याग वृथा आहे? अशी शंका असतां सांगतात- 'कारण द्वारोपकाराच्या'. कारण ज्ञानाच्या उत्पादनांत द्वारभूत उपकाराचा भेद आहे असा अर्थ. पण कल्मष निरासाहून अतिरिक्त द्वारोपकाराच्या अनिरूपणामुळे त्याला कर्मांनी कृतत्व असल्यामुळे त्यागाने काय उपयोग? त्यावर सांगतात- 'निवर्हणीय' कल्मषाला अनंतत्व असल्यामुळे कोणाच्या त्यागाने उपमर्द होतो त्यागाच्या कर्मानें. असा द्वारोपकार भेद आहे. तसेंच कर्मांना शुद्धि द्वार असून संन्यासाचे अनन्यव्यापारतेने श्रवणादिकांचे अनुष्ठान द्वार आहे. पक्षान्तर सांगतात- 'किंवा ब्रह्मक्षत्रिय' ब्राह्मणालाच संन्यासाचा अधिकार असल्यामुळे त्याप्रत त्यागाला ज्ञानहेतुत्व आहे व क्षत्रिय वैश्याप्रत कर्मे ज्ञानहेतु आहेत.

कर्माचे संन्यासाचे ज्ञानहेतुत्व अंगीकार करून सकल कर्मत्यागाला तद्गतत्व आहे? अशी शंका घेतात- 'पण येथे'. "काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः" [भ.गी. १८।२] इत्यादि वाक्यावरून काम्य कर्म परित्यागाला ज्ञानहेतुत्व आहे सकल कर्मपरित्यागाला नाहि असा अभिप्राय. 'परिव्रजेत्' अशा रीतीने सकल कर्मांच्या परित्यागाला सांगणाऱ्या वचनांच्या विरोधामुळे असें नाहि असें सांगतात- 'स्वशरीर'. "अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणः" इत्यादिकांवरून उपवीतादिकांचे आवश्यकत्व प्रतीत होत असल्यामुळे त्याहून अन्याचा त्याग आहे? अशी शंका घेतो- 'पण उपवीतादि'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

नाहीं कारण अग्निहोत्रादिकांशी त्याचा अविरोध आहे. पण संन्यास करूं इच्छिणाऱ्यानें सर्वांचा परित्याग असतांही उपवीतादि मागाहून ग्रहण करावें? नाहीं कारण जाबाल श्रुतींत "प्रव्रजेत्" [जबाल ४] अशावेळीं अग्निहोत्रादिकांशीं अविरोधामुळें उपवीतादिकांशीसुद्धां ममत्वाच्या परित्यागाचें विधान करून "अथ परिव्राट् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः" [जाबाल ५] अशा आश्रम धर्माच्या विधि समयीं अयज्ञोपवीती ब्राह्मण कसा? अशा प्रश्नपूर्वक "इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मा" अशा रीतीनें एककाळानें बाह्य यज्ञोपवीताचा निषेध करून आत्म्यालाच यज्ञोपवीतत्वाचें संपादन केलें आहे.

येथें सर्व संकरवादी पूर्वीं यज्ञोपवीताला सांगितलें असल्यामुळें "ब्राह्मणः कथं अयज्ञोपवीती" या

॥ विवरणव्याख्यान ॥

"वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते" [तै. सं. १।५।२।१] इत्यादि वचनावरून अग्निहोत्रादिकांचा अवश्यकर्तव्य कळत असले तरी त्यांच्याप्रमाणें यज्ञोपवीतादिकांचाही त्याग युक्त आहे असें सांगतात- 'नाहीं कारण अग्निहोत्रादि' पण 'प्रव्रजेत्' इत्यादि वचनाच्या अनुरोधावरून सकळ कर्म परित्याग करीत असला तरी त्याप्रमाणें कौपीन कंथादिक ग्रहण केलें जातें त्याप्रमाणें उपवीतादिकांचें ग्रहण करावें? अशी शंका घेतात- 'पण संन्यास' 'करूं' इच्छिणारा. त्यानें अग्निहोत्रादिकांचें ग्रहण तर नाहीं. कारण अग्निहोत्रादिकाचा दारसंबंध पूर्वकत्व आहे न त्याचा संन्यासाप्रति निषेध आहे. म्हणून अग्निहोत्रादिकांचा प्रतिप्रसव विधीनें प्रसक्ति नाहीं असा अर्थ. अनधीत चरण परिसरन निरर्थकत्वामुळें निर्देशांचें पत उपेक्ष्य आहे असें सांगतात- 'नाहीं कारण जाबाल'

"इदमेवास्य स यज्ञोपवीतं" [जाबाल ५] इत्यादिकाचा अवश्यकत्व असल्यामुळें त्याचा स्वीकार करून उपवीताचा त्याग कसा? अशी आशंका घेतात- 'येथें सर्व संकरवादी.' 'अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणः' या प्रश्नांत उपवीत रहित त्याचा ब्राह्मण्य संभवत नाहीं कारण आचमनादि सकल क्रियांगत्वानें उपवीताचा विहितत्व आहे- असें सांगितलें जातें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

मेकहुवत:" [ ] ६११८ म्हणून 'धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः" असे योग्य वाक्य

॥ विवरण ॥

प्रश्नाच्या अभावअसल्यामुळें हें वाक्य प्रक्षिप्त आहे अशी जे कल्पना करितात त्यांना तत्वदर्शी व मान्निष्ठ परमहंस परिव्राजकांचा हे वचन परिशेष राहते. कारण त्यांना पूर्वी विविदिसामध्ये करून सर्व परित्यागाने उपवीतादिकांच्या त्यागाच्या प्रसंगाने अपरिज्ञान स्वाभाविक आहे. तसेंच "अथ परिव्राट् एकशाटी परिहितो मुण्डो दरपात्रवरण्यानित्यो भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेदा सायं प्रदक्षिणेन विचिकित्से सार्ववर्णिकं भैक्षमाचरेत् अभिशस्तपतितवर्ज्यम् यज्ञोपवीती शौचनिष्ठः काममेकं वैणवं दण्डमादुदीत" [ ] अशी परिव्राजकाच्या उद्देशाने मैत्रायणी श्रुति आहे. तसेंच बौधायनस्मृती – "अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतमासनं शिखां यष्टयः शिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुपात्रमित्येतानि वर्जयित्वाऽथ दण्डमादत्ते सखा मागोपाय" [ ] असें संन्यासाच्या अंतरंगद्वारवचनात म्हणून आतां ज्ञानाच्या अंगभूत संन्यास आहे सुचविला आहे. 'म्हणून – असे योग्य' ह्या वाक्याचा उपसंहार आहे.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

परंतु हें उपपन्न होत नाही कारण उपवीतत्याग पूर्वी विहित नसल्यामुळें प्रश्नाची अप्राप्ति आहे असा अर्थ 'श्रुतिस्मृतिशून्यत्वामुळे त्याचे जल्पन उपेक्ष्य आहे असें सांगतात – 'त्यांना'. पण उपवीतत्यागाच्या अप्रमाणकत्वाने त्याने राहिलेला ब्राह्मण प्रतिषेधाची अनुपपत्ति सांगितली असल्यामुळे ह्या पक्षाचे असें असें स्मरणकी त्याकरिता सांगतात – 'कारणपूर्वी' उपवीतत्यागाचा वाक्यान्तराने प्राप्तत्व असल्यामुळेंही याचा प्रतिषेध त्व नाही असें सांगतात – 'तसेंच अथ परिव्राट्' विषयींच स्मृतीचे प्रमाण सांगतात – 'तसेंच बौधायन' 'अत ऊर्ध्वं' – परमहंसाच्या प्राप्तीच्या नंतर असा अर्थ पण 'अथ' शब्द (आनंतर्य अधिकार मंगल व अर्थान्तर) यांचा अर्थात प्रसिद्ध असता क्रम प्रतिपादन करतो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

६१७८

हेही असा. पण हेतुत्वाने पूर्वी सिद्ध झालेल्या कर्माने बोधाच्या अपेक्षेने आली 'अथ' शब्द म्हणतनाही. परंतु क्रमाच्या प्रतिपत्तीकरिता म्हणतो. जसे "हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः" [तै.सं. ६।३।१०।४] असा, तेथें अवदानांच्या क्रमज्ञानाकरिता 'अथ' शब्द आहे. तसाच येथें आहे? ते हेही न्यायसूत्रांत अयुक्त आहे. पुनः एककर्तृकअशा पुरुषकर्मांच्या युगपत्

॥ विवरण ॥

पण आनन्तर्याच्या अभिधान पुरुषाने अधिकारी विशेषणाच्या प्रतिपत्तीकरिता हा 'अथ' शब्द आहे. परंतु त्याच्या (आनंतर्याच्या) अभिधान पुरुषाने क्रमाच्या प्रतिपत्ती करिता आहे? अशी शंका घेतात - 'हेही असे पण' तेथें हे सांगितले पाहिजे - की - कोप हा स्वतंत्र क्रमाचा प्रतिपादन करितो? किंवा प्रमाणान्तराने कळलेल्या क्रमाच्या अपेक्षित न्यायाला अनुवादितो? पहिला पक्ष संभव नाही असें सांगतात - 'ते हेही न्यायसूत्रांत' कारण त्याला आगमत्वाचा अभाव आहे. प्रसाध्यें 'दुरन्यापर्यो' धर्मब्रह्मजिज्ञासेच्या क्रमाच्या अपेक्षेला निमित्त अशा एकविधि प्रयुक्तिच्या अनुष्ठानाच्या अभावामुळे सद्धें अथ शब्द नाही असें सांगतात - 'पुनः एककर्तृक'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतो - 'पण आनन्तर्याच्या' - कारण अधिकाराच्या विशेषणरूपत्व नसून तो अयुक्त ही आहे असा अर्थ.
('तेहेही अयुक्त आहे' असें व्याख्यानात)

[illegible] प्रतिपादकत्व प्रसिद्ध असल्यामुळे प्रतिपादकत्वाच्या अयुक्तीच अभिधान असंगत आहे? अशी आशंका असतां विकल्प पूर्वक त्याचे व्याख्यान करितात - 'तेथें है सांगितले पाहिजे की' अयुक्तत्वाविषयी हेतु सांगतात - 'कारण त्याला आगमत्वाच्या'. कायदशपूर्णमासप्रयाजादिकाप्रमाणे एकविधिप्रयुक्तीच्या अनुपपत्तीने येथें ("धर्म ब्रह्म जिज्ञासा मंत") क्रम आहे असें म्हणणे आहे? किंवा द्वादशलक्षणाप्रमाणे (पूर्वमीमांसेतील बारा अध्यायाप्रमाणे) एकप्रयत्नाच्या अनुपपत्तीने आहे? किंवा सहायागाप्रमाणे एकफलत्वाच्या अनुपपत्तीने आहे? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षाचा निरास करितात - 'दुरन्यापर्यो'. पुढील 'येयेकोणी' 'संयुक्त कालेऽस्य' याच्या पूर्वीपर्यंत ग्रंथ स्पष्ट आहे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथा च हृदयाद्यवदानानामानंतर्यनियमः क्रमस्याविवक्षितत्वान्न तथेह.

॥ भाषान्तर ॥

अनुष्ठानाच्या असंभवामुळे क्रम अवश्य भावी असतो त्याचा नियम 'अथ' शब्द सांगतो ही. परंतु एक कर्तृत्वानंतर शेषशेषींना (= अंगांगींना) व एकशेषीचे संबद्ध बहुशेषांना बहुमध्ये अधिकार ने प्रयुक्तावर उपजीवींना असतो, इतरथा नसतो. धर्मब्रह्मजिज्ञासेनंतर यांच्यापैकी एकत्व असण्याविषयी प्रमाण नाही. ते हे सांगतात- 'यथा च' = पुनः ज्याप्रमाणे 'हृदयादि अवदानाना' = हृदयादि अवदानांच्या 'क्रमस्याविवक्षितत्वात्' = क्रमाच्या विवक्षितत्वामुळे 'आनंतर्य नियमः' = आनंतर्याचा नियम आहे. 'न तथा इह' = तसा येथे = धर्मब्रह्मजिज्ञासेत.

॥ विवरण ॥

'शेषशेषींना' = प्रयाज दर्शपूर्णमासांना. 'बहु शेषांना' = एका परमापूर्वाच्या साधन अशा सह्ययागांना. 'हृदयाधिकाराने प्रयुक्त उपजीवींना' = दर्शपूर्णमासाधिकारांत प्रयुक्त अपप्रणयनादिकांवर उपजीवित्व दोहनादिकांना असा अर्थ. ज्यांत साध्या अवतीर्णकारितात- 'ते हे' येथे कोणी (सर्वसंकरवादी) 'धर्मब्रह्मजिज्ञासेत' अशा निर्देशाच्या ग्रहणाला जाणूनही ज्योतिष्टोम (कर्म) व उद्गीथ ज्ञानाला (विधेय) अधिकृताधिकारत्व निश्चित आहेच. असे उत्तर बोलतो. 'तो निश्चित'

१५३।१४

॥ विवरणव्याख्यान ॥

प्रमाणाभाव असिद्ध आहे? अशा भास्कर शंकांचे येता- 'येथे कोणी?' शंकानुसार ममर्मीय तेचे अध्यासत्व दाखवितात- धर्मब्रह्मजिज्ञासेत: 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' (छां. १।१।१०) इत्यादि वाक्यांच्या अनुरोधावरून (वाक्यार्थ) विधाकर्मांना एकाधिकारत्व प्रतीत होते असा अर्थ. ज्योतिष्टोम व उद्गीथादिकांना एकाधिकारत्व असो तरी धर्मब्रह्मजिज्ञासेला अधिकृताधिकारत्व कळविणारे नाही असे सांगतात- 'तो निश्चित' ज्ञान अविशेषा-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्रमो विवक्षितः, शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावात् धर्म

॥ व्याख्यान ॥

'क्रमो न विवक्षितः' = क्रम विवक्षित नाही. कारण 'धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः' - धर्म व ब्रह्मजिज्ञासेच्या 'शेषशेषित्वे' = अंगांगीभावाविषयी 'वा अधिकृताधिकारे' = किंवा अधिकाऱ्याच्या अधिकाराविषयीं 'प्रमाणाभावात्' = प्रमाणाचा अभाव आहे.

॥ विवरण ॥

मंदभाग्यत्व आहे. कारण निरूपित विधि चतुष्टय धर्मविशेष अशा उद्गीथादि उपासनांच्या भेदादि माध्याय
१२३।१८ (= ~~मनुष्योपासकांना चित्तैकाग्र्याद्वारा निर्गुण ज्ञान साधकत्व साम्यामुळें. रत्नप्र. ५४०।१८~~)
प्रत्ययत्व साम्यामुळे प्रासंगिकत्वाने ब्रह्म प्रकरणांत निरूपितत्व आहे. शास्त्रतात्पर्याने कळणाऱ्या ब्रह्म-ज्ञानानंतर कर्मांत अधिकृताच्या अधिकारत्वाचा अभाव आहे. पण एकविधि प्रभृति अनुष्ठेयत्वेन आ-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पुढे येथेंही अधिकृताधिकारत्वाची कल्पना करावी? अशी आशंका असतां वेगळ्याने उत्तर सांगतात - 'कारण निरूपित विधिचतुष्टय' = धर्मप्रतिपादकत्वाने निरूपित उत्पत्यादि विधिचतुष्टय आहे ज्यांत असे. हे धर्म विशेषांचे विशेषण आहे. उपासनांना धर्मत्व असतां ब्रह्ममीमांसेत कशामुळे प्रतिपादन आहे? यावर सांगतात - 'प्रासंगिकत्वा (= मनुष्योपासकांना चित्तैकाग्र्य द्वारा निर्गुण ज्ञान साधकत्व [illegible] रत्नप्र. ५४०।१८) असल्यामुळे ने' प्रासंगिकत्वाचे कारण सांगतात - 'प्रत्ययत्वसाम्यामुळे' तथापि निरूपितांचे निरूपण व्यर्थ आहे? त्यावर सांगतात - 'भेदादि पर्यालोच' वेदनाप्रमाणत्वाने उपासनांच्या धर्मत्वाचा आश्रय करून प्रसंगाने भेदाभेद निरूपण केले जातात. असा अर्थ. धर्मांना चोदनाप्रमाणत्व असून ब्रह्मालाही तादृकत्व असल्यामुळे धर्मता आहे? अशी आशंका असतां हेतूच्या असिद्धीस सांगतात 'शास्त्र' विधिरहित वेदवचन शास्त्र शब्दाचा अर्थ आहे. दोन्ही विचारांच्या एक-विधि प्रयुक्तत्वाने क्रमाचे भेद निराकरण करण्याची इच्छा असल्यामुळे फलाच्या भेदक शाखे सांगितले जाते? कल्पान्तराने उघडिले असले तरी क्रमाची सिद्धि होत नाही कारण कर्त्यांचा भेद असतां साधनाच्या यागपद्याची सिद्धि होत नाही? अशी आशंका असतां वर सांगितलेल्या दुसऱ्या विसदृश प्रश्नाला उत्थापन केले जाते. असे सांगतो - 'पण एकविधिमुळे' एकफलाच्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रह्मजिज्ञासयोः फलजिज्ञास्यभेदाच्च । अभ्युदयफलं धर्मज्ञानं तच्च ।

॥ व्याख्यान ॥

६१।१८
आतां जसे आग्नेयादि सहा यागांचें एक फल स्वर्गविशेष आहे. तसें धर्म व ब्रह्म जिज्ञासेचेंही एक-
फळ स्वर्ग (=मोक्ष) आहे. त्यामुळे क्रमाची (=अध्यायांची) अपेक्षा असतां त्याच्या नियमार्थ 'अथ' शब्द आहे?
किंवा जसें बाराही लक्षणांनीं एक धर्म प्रतिलक्षण अंशान्तर परिशोधनानें जिज्ञास्य आहे.
किंवा जसें याच तन्त्रांत चारही लक्षणांनीं (=अध्यायांनीं) एक ब्रह्म जिज्ञास्य आहे व तेथें अंशान्तर परिशो-
धनानें लक्षणांच्या क्रमनियम आहे. तसें तंत्रद्वयानें एक ब्रह्म (=वेदार्थ) जिज्ञास्य असून
तेथें क्रमाच्या नियमार्थ 'अथ' शब्द आहे? अशी आशंका असतां सांगतात — 'फलजिज्ञास्य-
भेदाच्च' = धर्म व ब्रह्म जिज्ञासेच्या फल व जिज्ञास्यांत भेद असल्यामुळें ही क्रमविवक्षित नाही
असा अनुषंग. फ त्यांच भेदाला सांगतात — 'अभ्युदयफलम्' = अभ्युदय (=स्वर्गादि सुख) फ ६१।२८
ज्याचें फळ आहे असे 'धर्मज्ञानम्' = धर्माचें ज्ञान आहे. 'तच्च' तेंही. (पुढें १५६ पृष्ठावर)

विवरण

शिष्ट क्रमाविशेषाला अपेक्षित न्यायानुसरणपर 'अथ' शब्द नसो, परंतु एक फल प्रयुक्ति अनुष्ठेयतेनें, किंवा
एकप्रमेय जिज्ञास्य प्रयुक्ति अनुष्ठेयतेनें साधनद्वयांत कर्तैकत्वामुळें क्रमाचा आक्षेप असो? अशी उत्तरभा-
१६३।२२ ६२।१ १६३।२३
ष्याची आशंका सांगतात — 'आतां जसें आग्नेयादि'. 'ब्रह्मज्ञानाचें फळ मोक्ष सर' [६०९१।८] भाष्यापूर्वीपर्यंत

विवरणव्याख्यान

साधन अशा दर्शपूर्णमासांच्या युगपत् अनुष्ठानाच्या असंभव असल्यामुळें जसा क्रम आहे व एक जिज्ञास्य अशा द्वा-
दश लक्षणांच्या युगपत् प्रवृत्तीच्या असंभव असल्यामुळें जसा क्रम आहे. तसा येथेंही एक मोक्षफळ व एक वेदार्थ जिज्ञास्य-
५१०।१८
मुळें आहे. असा अर्थ. 'फलजिज्ञास्य भेदाच्च' येथें धर्म व ब्रह्म जिज्ञासेंच्या फळांचें वेळस्वरूप सांगितलें ते अनुपपन्न

टीप ॥

फ 'अभ्युदय' = विषयस्य आभिमुख्येन उदेति = विषयाच्या आभिमुख्यानें जो उदयाला प्राप्त होतो तो म्हणजे विषयाधीन स्वर्गादिसुख असा अर्थ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

ग्रंथ स्वष्टार्थ आहे. येथें हा आशय – धर्म व ब्रह्म ज्ञानाच्या एकफलत्वाविषयीं प्रमाण नाहीं. अर्थे (= साध्य) ही एक असणें युक्त नाहीं. कसें? विविदिषा वाक्याला तर शब्दसामर्थ्य व न्याय दोहींतही समुच्चयांत प्रामाण्य नाहीं असें सांगतात.

"विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह" [ई. ११] ह्याही समुच्चयाचा विधि नाहीं. कारण "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" [ई. ११] असा येथें फलभेद कळतो. "तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत्तैजसश्च" [ ] असाही

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अहो कारण धर्मजिज्ञासेला अभ्युदय फलत्व असलें तरी प्रमाणानें धर्माला अन्यत्र निःश्रेयस फलत्व असल्यामुळें निःश्रेयस फलत्व आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात – 'येथें हा आशय'. धर्म व ब्रह्मज्ञानांच्या योगानें एकसाध्य हें निरूपण करणें शक्य नाहीं असें सांगतात 'अर्थे ही'. प्रमाणाच्या असंभवाविषयीं प्रकार विचारतो 'कसें' तेथें काय

प्र. १ "तमेतम्" [बृ. ४।४।२२] हें विविदिषा वाक्य धर्म व ब्रह्म ज्ञानांच्या एकफलत्वाविषयीं प्रमाण आहे? किंवा 'वि- प्र. २ द्यां चाविद्यां च' [ई. ११] हें? किंवा प्र. ३ "तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत्तैजसश्च" [ ] हें वाक्य? अथवा प्र. ४ "तान्या-

चरथ" [मुं. १।२।१] हें? किंवा प्र. ५ "सत्येन लभ्यः" [मु. ३।१।५] हें वाक्य? किंवा प्र. ६ नित्यकर्म विधानाची अनुपपत्ति?

प्र. ७ किंवा ब्रह्मज्ञानाच्या करणतेची अनुपपत्ति? असे विकल्प करून पहिल्याच्या निरास करितात – उ. १ 'विविदिषा वाक्या-

ला तर'. 'यज्ञेन' या तृतीया श्रुतीने कर्मांना इष्यमाण ज्ञान करणत्वाविषयीं शब्दसामर्थ्य आहे; दुसऱ्या प्रमाणाच्या

बोधामुळें दोघांत कर्माच्या अन्वय कल्पनेची अनुपपत्ति न्याय आहे. त्यांच्या योगानें परीक्षा असतां असा अर्थ. उ. २ दुसऱ्या पक्षाच्या

निरास करितात – 'विद्यां चाविद्यां च'. अविद्या पदानें वर्णनीय कर्मांचा मृत्यु पदानें सांगितलेल्या कामांच्या निरसनांत उपयोग असून विद्येचा अमृतत्वांत आहे. अशा रीतीनें फलांच्या भेदाची सिद्धि आहे असा अर्थ. मग 'सह' शब्द अनुपपन्न आहे? असेंही नाहीं.

कारण 'सह' शब्द एकव ज्ञानांच्या उपायउपेयभाव विवक्षित आहे. असा अर्थ. उ. ३ तिसऱ्या पक्षाच्या निरास करितात – 'तेनैति'

'त्यानें' = देवयानमार्गानें. 'एति' = गमन करितो. ज्ञान व कर्म एका पुरुषाच्या आश्रयानें असतां एका फलाचें साधन आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

ज्ञानकर्मांच्या एका पुरुषांत समुच्चय विधि नाही. कारण येथे ब्रह्मवित् व पुण्यकरणाऱ्या पुरुषाच्या मार्गांत समुच्चय घडतो. म्हणून 'समुच्चय करणे' ह्याचा अर्थ आहे असा च कारानेही निरपेक्ष अशा प्रत्येकाच्या मार्गांत अन्वयाची उपपत्ति होते. 'पुण्यकृत्' शब्दाने तर अमानवपर्यंत अर्चिरादिकाने जाणाऱ्या प्रतीकोपासकांचे अभिधान आहे व ब्रह्मविद् शब्दाने सगुण ब्रह्मोपासकाचे विधान आहे. व इष्टादि करणाऱ्यांना तर धूमादि मार्गाचे श्रवण आहे." तान्याचरत.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असा श्रुतीचा अर्थ नाही. कारण दुसऱ्या श्रुतीचा विरोध आहे. परंतु जो ब्रह्माला जाणतो (= सगुण ब्रह्माची उपासना करितो) व जो पुण्याचे (सत्कर्माचे) अनुष्ठान करितो ते दोघेही याच मार्गाने जातात असा येथे मार्गाचा समुच्चय करतो असा अर्थ. चोदकांनी व्याकुळ मनांत पुरुषांचा जसा सांपडतात ते (ते) मार्गांत समुच्चय असतो. तसा 'च' शब्दप्रयोगाने यांचा (ब्रह्मविद्यावित् पुण्यकृतांचा) समुच्चय आहे? अशी आशंका असतां सांगतात - 'म्हणून'. निर्गुण ब्रह्मविद्येचा व कर्मांचा तर विरोधामुळे एकफलसाधन त्याने संबंध युक्त नाही. 'च' शब्दाची अनुपपत्तिही नाही. कारण सगुणब्रह्मोपासकांच्या व कर्मांच्या एकमार्गे समुच्चयाने 'च' शब्दाची उपपत्ति आहे. पण केवळ कर्मांना अर्चिरादिमार्गाचा संबंध प्रतिषिद्ध असल्यामुळे येथे समुच्चय विवक्षित आहे? यावर सांगतात - 'पुण्यकृत्' ('पुण्यकृत' शब्दाने येथे प्रतीकोपासक विवक्षित आहे. केवळ कर्मीलोक येथे अमानव पुरुषापर्यंत जातात. ब्रह्मलोकांत नव्हे. असा अर्थ.) पण साधारण शब्दाला प्रतीकोपासन विषयत्व कसे? यावर सांगतात - 'व इष्टादि करणाऱ्यांना' इष्टपूर्त आदि शब्दाचा अर्थ आहे. "अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनम्। आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते॥ वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च। अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते॥ शरणागतसंत्राणं भूतानां चाप्यहिंसनम्। बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते॥ [ ] येथे सांगितलेले कर्म इष्टादि शब्दाचा अर्थ आहे. 'धूमादिमार्ग' "तद्धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिम्" [छां. ५।१०।३] या वाक्यांत केवळ कर्मींना पितृयान मार्गाचे श्रवण आहे असा अर्थ. अंड ग्रंथे पासक 'ब्रह्मवित्' शब्दाचा अर्थ आहे. चरणाचा पश्चात्ताप निरास करितात. 'तान्याचरत' असे शब्द परब्रह्मांत प्रसिद्ध असल्यामुळे त्याची इच्छा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

("सत्येन लभ्य" ...)

नियतं सत्यकामा" [मुं. १।२।१] यानेंही समुच्चय विधि करता नाही। कारण केवळ कर्मांचेंच येथें श्रवण आहे. सत्यश-ब्दानेंही "एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः" [मुं. १।२।६] अशा वाक्यशेषावरून सत्य लोकाचें अभिधान आहे व "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा" [मुं. १।२।७] "नास्त्यकृतः कृतेन" [मुं. १।२।१२] अशा तऱ्हेनें कर्मनिंदेनें "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्॥" [मुं. १।२।१२] असें ज्ञानाचें विधान आहे. "सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा" [मुं. ३।१।५] इतेंही समुच्चयाचा विधि नाही कारण तपशब्दानें "मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः" [महाभारत ३।२६०।२५] असें ध्यानाचें विधान आहे. म्हणून समुच्चयाविषयीं प्रमाण नाही. "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"

॥ विवरणव्याख्यान ॥

करणाऱ्यांना कर्म कर्तव्यता उपदेशिली जाते व केवळाचा प्रतिषेध असल्यामुळे समुच्चय आहे, अशा पूर्वपक्षमताने श्रुत्यर्थ आहे-कार्ये हें साक्षात् समुच्चयाचें प्रतिपादक आहे। किंवा वाक्यशेषावरून। असा विकल्प करून पहिल्या पक्षाचा निरास करितात - 'कारण' दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितात - 'सत्य शब्दानेंही'. जरी सत्य शब्द परब्रह्मांत प्रसिद्ध आहे तरी वाक्यशेषावरून ब्रह्मलोकाचा दिसतो आहे असा अर्थ. सत्य शब्दाचें प्रथम श्रवण असल्यामुळे वाक्यशेषापेक्षा त्याला प्राबल्य आहे। अशी आशंका असतां मुख्यार्थाचा असंभव असल्यामुळे सत्य शब्दाचा यथाश्रुत अर्थ नाही असें सांगतात - 'प्लवा ह्येते'. 'यज्ञरूपा' = यज्ञ ज्यांच्याकडून सिद्ध केले जातात ते यज्ञरूप, सोळा ऋत्विक् यजमान व पत्नी असे अठरा. 'प्लवा' = (नौका) प्रमाणें प्लव. "अदृढ" = अस्थिर असा अर्थ. मोक्षाच्या कर्मानें असाध्यत्वाविषयीं वाक्यान्तरांचें उदाहरण देतात - "नास्त्यकृतः कृतेन" 'अकृत' = मोक्ष 'कृतेन' = कर्मानें प्राप्त होत नाही असा अर्थ. पांचव्या पक्षाचा निरास करितात - 'सत्येन लभ्यः' सत्य शब्द ज्ञानपर्याय असून तपः शब्द ध्यानपर असा अर्थ आहे याविषयीं प्रमाण सांगतात - 'मनसः' सत्यवचन नव्हे असा पूर्वपक्षाचा अभिप्राय. समुच्चयाच्या अभावाविषयीं मूळ सांगतात 'कारण तपशब्दानें' ज्ञानांतही तपशब्द प्रसिद्ध आहे. त्यामुळे आत्मज्ञान परिशेषाणारहित। अशी आशंका असतां सांगतात - 'व नान्यः पन्था' 'अयनाय' = गमनाकरितां = मोक्षप्राप्तीकरिता असा अर्थ.

?

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

[मुं॰ १।२।१८] "नास्त्यकृतः कृतेन" [मुं॰ १।२।१२] "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः"

[ना॰ उ॰ १२।१३] "नान्यो देव स्तपसा कर्मणा वा" [ ] "हित्वा सर्वाण्येव यात्ति विष्णोः परमं पदम्"

असो ज्ञानसाधनत्वानें कर्मांचा प्रतिषेध हा आहे? का केवळ कर्मांचा प्रतिषेध आहे? असें असेलतर नाहीं कारण येथें

तसा विरोध नाहीं. समुच्चय विधायी प्रमाणाचा अभाव असल्यामुळे सर्व कर्मांच्या प्रतिषेधाची उपपत्ति होते.

ज्ञानाच्या अंगत्वानें सर्व कर्मांच्या संन्यासाचे विधान असल्यामुळे हे समुच्चय नाही. संन्यासाश्रम धर्मांशी

समुच्चय आहे? असें असेल तर नाहीं. कारण सत्य धर्म ध्यानादिकांना ज्ञानस्वरूपोपकारित्व आहे. नित्य-

कर्मांच्या विधानाची अनुपपत्ति ज्ञान सहकारित्वाने कर्मांना मोक्षफलत्व कल्पितां येते? असें असेल तर नाहीं कारण

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'देवांनी' इंद्रियांनी असा अर्थ. सांगितलेल्या श्रुतींना केवळ कर्म प्रतिषेध परत्व असल्यामुळे ज्ञानसमुच्चित कर्मांचा

मोक्षांत अन्वय आहे? असें शंकाकार 'हा केवळ'. काय हे वचन साक्षात् केवळ कर्मांच्या प्रतिषेधाला जाणवितात? किं-

वा अनुपपत्तीनें? पहिला पक्ष नाहीं असें सांगतात- 'नहि कारण'. दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितात- 'न समुच्चयविधायी'.

समुच्चयाला प्रामाणिकत्व असतां कधी प्रतिषेधाला केवळ विषयत्व कल्पिलें जाईल अन्यथा संकोचक प्रमाणाचा अभाव

असल्यामुळे प्रतिषेधाला सर्व विषयत्व आहे. असा अर्थ. पुनः सकल आश्रमधर्मांचा ज्ञानाशी समुच्चय आहे? किंवा

उत्तम संन्यासाश्रम विहित धर्मांचा? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षाचा निरास करितात- 'ज्ञानाच्या अंगत्वानें'

दुसऱ्या पक्षाचे उत्थापन करितो- 'संन्यासाश्रम'. त्यांना स्वरूपोपकारी अंगत्व संभवत असतां फलोपकारी अंगत्व क-

ल्पना उचित नाहीं. कारण विप्रकर्षाची = दूरान्वयाची प्रसक्ति होते असें सांगतात- 'नहि कारण सत्य धर्म'. सहावा प-

क्ष उत्थापन करितात- 'नित्यकर्मांच्या'. हा आक्षेपकर्त्याचा आक्षेप आहे? किंवा आरुढाचा? असा विकल्प करून प-

हिल्या पक्षाचा निरास करितात- 'नहि कारण नित्यकर्मांना'. दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितात-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

नित्यकर्मांना फलनिरपेक्षत्व आहे, सापेक्षत्व असतां तर विश्वजिन्न्याय अवतीर्ण होतो. व संस्कार द्वारानेही. यांच्या विनियोग दाखविला आहे. कर्मांनाच विधींच्या अनुपपत्तीने मोक्षसाधनत्वाची कल्पना केली असल्यामुळेही समुच्चयाची असिद्धि आहे. ज्ञानाकडेही कदाचित् मोक्षसाधनत्व येईल (मग) असल्यामुळे न कर्मांच्या प्रतिषेधाची उदितहोमाच्या प्रतिषेधाप्रमाणे ज्ञानाच्या स्तुत्यर्थत्वाने उपपत्ति होत असल्यामुळे ज्ञान व कर्मांना विकल्पाने मोक्षसाधनत्व प्रसंग येतो.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'सापेक्षत्व असतां तर' "स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्" [पू॰मी॰ ४।३।५।१५] अशा न्यायावरून विश्वजित् आदि श्रौत स्वर्गाच्या फलत्व कल्पनेप्रमाणे येथे ही स्वर्गाचाच फलत्व संभव असल्यामुळे (नित्यकर्मे) श्रुतीने मुक्तिफलत्व कल्पना करणे योग्य नाही असा अर्थ. पण विश्वजिन्न्यायाने स्वर्गाचा फलत्वाची कल्पना सिद्धान्ताच्या विरुद्ध आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'व संस्कार द्वारानेही'. या पक्षांत समुच्चयाची असिद्धीही आहे असे सांगतात- 'कर्मांनाच'. फलावाचून उत्पन्न न होणाऱ्या नित्यकर्मांच्या विधींच्या अनुपपत्तीने कर्मांना मुक्तिसाधनत्व तुम्हाकडून सांगितले जाते. व तसें असतां त्यांनाच मुक्तिसाधनत्वाची उपपत्ति होत असल्यामुळे समुच्चयाची सिद्धि होत नाही असा अर्थ. पण कर्म प्रतिषेधाने स्वयमेव ज्ञानाकडेच मुक्तीचे साधनत्व आहे. अशी आशंका असतां कदाचित् तेही (ज्ञानही) मोक्षसाधन होईल असें सांगतात- 'ज्ञानाकडेही' 'न कर्मणा' इत्यादिकाने कर्मांच्या प्रतिषेध असल्यामुळे समुच्चयाची असिद्धि आहे. अशी आशंका असतां प्रतिषेधाची दुसऱ्या रीतीने व्यवस्था सांगतात- 'कर्मांच्या प्रतिषेधाची' 'उदितहोमाच्या प्रतिषेधाप्रमाणे' याचा हा अर्थ- जशी "प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति" अशी अनुदितहोमाची निंदा उदितहोमाच्या स्तुतीकरिता आहे. किंवा जशी 'अतिथये प्रद्रुताय शून्यायावसथाया ह्यर्यं हरन्ति तादृगेतत्' इत्यादिकाने उदितहोमाची निंदा अनुदितहोमाच्या स्तुतीकरिता आहे. त्याप्रमाणे कर्माच्या प्रतिषेध ज्ञानाच्या स्तुतीकरिता आहे असा. फलितार्थ दाखवितात- 'ज्ञान व कर्मांना' उदित अनुदितहोमाच्या विकल्पाप्रमाणे ज्ञान-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विवरण

१६४।२३

ब्रह्मज्ञानम् इतिकर्तव्यतेने कर्मांना मोक्षसाधनत्व कल्पित करितें? असें असेल तर नाही. कारण शमादिद्वारे इति
कर्तव्यें आहेत व विध्युद्देशांत प्रसिद्ध कर्मांचा करणतेने (वेदानुवचनेन हा) विधि ~~त्याच्यारी~~ इतिकर्तव्यतेशी विरुद्ध
२ (ध्.५।७।१ श्लोकविकल्प)
आहे. अर्थ ही (= साध्यही) विरुद्ध आहे. कर्मांचा साध्य अर्थ कोणता? हे सांगितले पाहिजे. ब्रह्मात्मैकत्व तर नाही कारण
त्याला असाध्यत्व आहे. अविद्येची, भेदांशाची, अध्यासाची व कर्मांची, निवृत्तीही नाही कारण "भिद्यते हृदय

॥ विवरणव्याख्यान ॥

६ ५१।१५

कर्मांनाही विकल्पाने मुक्तिसाधनत्व प्रसंग येत असल्यामुळे समुच्चय नाही. असा अर्थ सांगण्यापूर्वी उत्थापन करितात 'ब्रह्मज्ञानम्'
ब्रह्मज्ञान करणत्वामुळे इतिकर्तव्यतेची अपेक्षा करितें. दुसऱ्या इतिकर्तव्यतेचा निर्देश नसल्यामुळे कर्मे इतिकर्तव्यतेस
प्राप्त होतात असा अर्थ. "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्" [बृ.४।४।२३]
अशा रीतीने शमादिकांच्या इतिकर्तव्यतेचा निर्देश असल्यामुळे परिशेषाची असिद्धि आहे असें सांगतात- 'नाही कारण' पुनः
'तमेतं वेदानुवचनेन' इत्यादिकांनी कर्मांचे ज्ञानकरणतेने अभिधान असल्यामुळे त्यांना इतिकर्तव्यतात्व विरुद्ध आहे असें
सांगतात- 'व विध्युद्देशांत' 'अग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यादि विध्युद्देशी तेथे सिद्ध कर्मांना जोडा (यजेत असा) करणतेने विधि
कर्मांना इतिकर्तव्यता नाही
त्याच्याशी इतिकर्तव्यतेचा विरोध असल्यामुळे ^ अशी योजना. प्रमाणाभावाचा विस्तार करून अर्थाभावाचा विस्तार करण्याकरिता
आरंभ करितात- 'अर्थही' निरपेक्ष कारण अशाही दोघे गुणांना एकमेकांपासून कार्यांतर जनकत्वी दिसत असल्यामुळे कर्म व ज्ञानांच्या
विरोध कसा? अशी आकांक्षा असतां सांगतात- 'कर्मांचा साध्य?' काय ब्रह्मात्मैकत्व कर्मांनी साधित केले जाते? किंवा अविद्ये-
ची निवृत्ति? किंवा भेदांशाची? किंवा मिथ्या ज्ञानाची? किंवा कर्मांची? किंवा उपाधिद्वयाची? असा 'कोणता' शब्दाचा
अर्थ. पहिल्याला दूषित करितात- 'ब्रह्मात्मैकत्व तर' प्रागभाववान् तर साध्य असते याला प्रागभावशून्यत्व असल्यामुळे साध्यत्व
नाही असा अर्थ. द्वितीय तृतीय चतुर्थ व पंचम विकल्पांचा निरास करितात- 'अविद्येची, भेदांशाची' पण ज्ञानाचा नि-
मात्र
वर्तकत्व ~~मात्र~~ येथे प्रसिद्ध होते. कर्माला नाही? अशी आकांक्षा असतां सांगतात —

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

ग्रन्थिः" [मुं. ३।२।८] "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" [मुं. ३।२।९] इत्यादिकांत त्यांना ब्रह्मदर्शन निवर्त्यत्व कळलें.
"तस्मिन्दृष्टे परावरे" [मुं. २।२।८] असें म्हटलें असतां तर कर्मे सहकारित्वांनी कळत नाहीत. उपाधिद्वयाची
(=स्थूलसूक्ष्म शरीराची) निवृत्ति ही कर्मांचें फळ नाही. कारण "तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः" [मुं. ३।२।८] "
"एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति" [प्र. ६।५] अशा रीतीनें ही
(=शरीरद्वयाला)
त्याला ब्रह्मदर्शन निवर्त्यत्व कळतें. कर्मांच्या उपाधींना अज्ञानमात्राचें उपादानत्व पूर्वी ठरविलेंच ही आहे.
पुनः समुच्चयवाद्याला विज्ञानानें साध्य ही फळ नाही. कारण कर्मोपाधींना सत्यवस्तुत्वें विज्ञानानें अनि-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'तस्मिन्दृष्टे' म्हणणाऱ्या कल्पाला दूषित करितात- 'उपाधिद्वयाची' स्थूलसूक्ष्मशरीर उपाधिद्वय शब्दाचा अर्थ आहे.
गंगादि नद्यांना स्वतःच्या नामरूप परित्यागानें उदधि ऐक्य प्रमाणें आत्मस्वरूप ब्रह्मतत्त्व ही विद्यावानाचे पुढें
विनिवृत्तनामरूप ब्रह्मभावाला प्राप्त होतो असा प्रथम श्रुतीचा अर्थ. दुसऱ्या श्रुतीच्या विरोधाला सांगतात-
'एवमेवास्य' नद्यांना स्वतःच्या नामरूपाच्या परित्यागानें समुद्राची प्राप्ति 'एवं' शब्दाचा अर्थ आहे. पृथिवी आप तेज
वायु आकाश, प्राण, श्रद्धा इंद्रिय मन अन्न वीर्य तप मंत्र कर्म लोक नाम ह्या षोडशकला. पुरुष आहे अयन=आ
श्रय ज्यांच्या त्या पुरुषायण. कर्मांनी निवर्त्यत्वाच्या अभावाविषयी दुसरा हेतु सांगतात- 'कर्मांच्या उपाधींना'
श्रुतिवचनांच्या योगानें कर्मांच्या उपाधींना अज्ञानोपादानत्व साधलें असल्यामुळें व अज्ञानाला ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्व असल्या-
मुळें दुसऱ्याकडून त्यांच्या निवृत्तीचा असंभव आहे असा अर्थ. अशा रीतीनें कर्मांच्या साध्याभावाला सांगून ज्ञानाच्या
साध्यभावाला सांगतात- 'पुनः समुच्चय' कर्मांच्या उपाधींची निवृत्ति विज्ञानानें का आहे? किंवा मिथ्या-
ज्ञानाची निवृत्ति? किंवा त्याच्या प्रवाहाची निवृत्ति? अथवा मिथ्याज्ञानाच्या संस्काराची? किंवा ब्रह्मात्मत्वें स्फुरण?
असा विकल्प करून पहिल्याचा निरास करितात- 'कारणकर्मोपाधींना' दुसऱ्याला दूषित करितात-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

वर्त्यत्व आहे. व मिथ्याअध्यासाचीही क्षणिकत्वाने स्वतःच निवृत्ति होईल. प्रवाहाचीही त्याची निवृत्ती वाढून पृथक् उच्छेदाचा अभाव आहे. व अवस्तुत्वही आहे. मिथ्याज्ञान संस्काराचा शुक्तिकादि तत्वज्ञानाशी अविरोध दिसत असल्यामुळे अनिवर्त्यत्व आहे. व ब्रह्मात्मभावाचीही स्वयंप्रकाशतेने विज्ञानाने अप्रकाश्यत्व आहे. तत्वज्ञानाच्या अभ्यास संस्कारापासून मिथ्या ज्ञानाच्या संस्काराची निवृत्ति असतां तत्वज्ञानापासून मुक्ति श्रुतीत विरोध येतो. म्हणून सर्वानर्थांचे उपादान अशा अनादि मिथ्याऽज्ञानाच्या निवृत्तीनेच विज्ञान फलवान् –

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'मिथ्याध्यासस्यापि' ह्या आक्षेपाचा निरास करितात – 'प्रवाहरूपाहि', प्रवाहाने प्रवाहाइन भेदाने निरूपण करितां येत – नसल्यामुळे प्रवाहाची निवृत्ति असतां त्याची निवृत्ति होते असा अर्थ. पण केव्हां प्रवाहाची निवृत्ति युक्त नाही असें सांगतात – 'व अवस्तुत्वहि'. जरी क्षणिकत्वामुळे मिथ्याज्ञान स्वतःच नाश होईल. तथापि सजातीयाची उत्पत्ति दुर्वार असल्यामुळे मिथ्याज्ञानाचा अत्यंत उच्छेद ज्ञानसाध्य आहे? असें असेल तर नाही कारण हे विकल्पाला सहन करीत नाही – काय मिथ्याज्ञान सत् आहे? किंवा असत्? किंवा अनिर्वचनीय? पहिला पक्ष नाही कारण सत्यत्व असतां ज्ञाननिवर्त्यत्वाचा असंभव आहे. दुसराही नाही कारण तुच्छत्व असतां अपरोक्ष प्रसिद्धीची अनुपपत्ति आहे. तिसऱ्या पक्षीं मिथ्याज्ञानाला अविद्यात्मकत्वामुळे विद्यामात्र निवर्त्यत्व अंगीकार करणे योग्य आहे. असा अर्थ. चवथ्या कल्पाचा निरास करितात – 'मिथ्याज्ञानसंस्कारस्य', रज्ज्वादिकांचा साक्षात्कार झाला असतांही सर्पभयादि संस्कारामुळे भयकंपादिकांची अनुवृत्ति दिसत असल्यामुळे संस्काराचा ज्ञानाने उच्छेद्यत्व नाही असा अर्थ. पांचव्याचा निरास करितात – 'ब्रह्मात्मभावस्यापि', पण तत्वज्ञानाचा स्वरूपाने मिथ्याज्ञानसंस्काराशी अविरोध असतांही त्याच्या संस्कारस्वरूप संस्कार निवर्तकत्व आहे? यावर सांगतात – 'तत्वज्ञानाच्या', उक्त न्यायाने तुमच्या पक्षातही ज्ञान अनर्थक होईल? अशा आशंकेचा उपसंहार व्याजाने निरास करतात – 'म्हणून', अनादि अनिर्वाच्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

आहे. म्हणून समुच्चयाला अवकाश नाही.

येथें सर्वसंकरवादी ब्रह्मविचारावा अपेक्षित अधिकार ज्ञानें जाणून धर्म समुच्चय सामर्थ्यावरून च
धर्मावबोधाच्या अनंतर ब्रह्मावबोध आहे. अशी जल्पना करितो. तेथें समुच्चय असतांतर विपरीत क्रम असणार
नाही? हें निरूपणीय आहे तें असें – ज्ञानवान कडून च अनुष्ठित कर्में मोक्षाला साधतात. म्हणून ब्रह्मावबोधा
ला उत्पादन करून तद्वान् ब्रह्मचाऱ्याने धर्मविचारादि सर्व आश्रमधर्मांचें अनुष्ठान करणे युक्त आहे. असा वि-
विपरीतच क्रम होईल. अन्यथा पूर्वीच मुमुक्षु असलेल्याच्या धर्मविचाराच्या परिसमाप्तिपर्यंत अनुष्ठान केल्या

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अज्ञान व त्याच्या कार्याची निवृत्ति तत्वज्ञानाचे फळ आहे. असा अर्थ. पण आमच्या मतांतही असेंच ज्ञानाचे फळ आहे! अशा शंकेला
निरसित करितात – 'म्हणून समुच्चय' ब्रह्मातिरिक्त सर्वांचा अविद्यात्मकत्व असल्यामुळे व अविद्यकाचे विद्याधाम नि-
वर्तकत्व असल्यामुळे कर्मांचा उपयोग नाही म्हणून समुच्चय नाही असा अर्थ.

"सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" [ब्र.सू. ३।४।२६] येथें कर्मांना अपेक्षत्व सांगितले असल्यामुळे समुच्चय
तर प्रतीत होतो. तो तर यज्ञादिकांच्या परिचर्यावाचून अनुपपन्न आहे. म्हणून यज्ञादि विचार्य आहेत व त्यामुळे धर्ममी-
-मांसेच्या अनंतर ब्रह्ममीमांसा आहे? अशा भास्कराच्या अनुवाद करितात – 'येथें सर्वसंकरवादी'. अनुवाद समर्थांच्या शं-
-केचे अवस्तुत्व सांगतात – 'ब्रह्मविचारावा'. नित्यानित्य वस्तुविवेकादि मुळावाच ब्रह्मविचार संभवतो व त्याचा आश्रय
केला असतां धर्मावबोधाच्या आनंतर्य युक्त नाही. असा विभाग जाणत नाही! असा अर्थ. श्रुति स्मृति न्याय विरोधा-
-मुळे समुच्चय न तर असंभवी आहे. त्याचा अंगीकार करून दूषण सांगतात – 'तेथें समुच्चय तर'. वैपरीत्याचाच दाखवि-
तात – 'तें असें'. कर्मावबोधानंतर ब्रह्ममीमांसा या पक्षांत दूषण सांगतात – 'अन्यथा' 'पूर्वीच' – ब्रह्मचारी आश्र-
-मांतच असा अर्थ. काय धर्मनिश्चयाच्या पूर्वीच कर्माचें भोगफळ आहे? किंवा मोक्ष? पहिला पक्ष बरोबर नाही कारण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

जागान्यांकर्मांचा आनर्थक्य प्रसंग येतो. प्रथमाश्रमीच मुमुक्षु दिसतातही. सर्वसाधारणत्वामुळे धर्मविचारच प्रथम कर्तव्य आहे असें असलतर हें देवप्रिया, नाही हा (= मुमुक्षु) सर्वसाधारण करण्याकरितां प्रवृत्त झाले. परंतु काम्यमानाचें साधन किंवा अवश्य अनुष्ठेय सिद्ध करण्याकरितां प्रवृत्त आहे. तेथें जर विचारद्वय काम्यमान मोक्षसाधन असेल तर विपरीतक्रमच श्रेष्ठ आहे असें सांगितले. आता नित्य अध्ययनविधि कर्मविचाराला प्रयोजित आहे चो-म्हणून अवश्य अनुष्ठेय विचारानंतर काम्यमान ब्रह्मविचार प्रयोजित केला जातो? असें असेल तर यांत सार नाही कारण काम्यमान ब्रह्मविचारानंतरही नित्यकर्मविचाराची उपपत्ति होते. पण अध्ययनानंतर कर्मविचाराचें अ-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

मुमुक्षुत्व आहे. मुमुक्षापर्यंतही काय कर्मांना साक्षात् मुक्तिसाधनत्व आहे? किंवा अपूर्वद्वारानें? पहिला पक्ष नाही कारण त्या-अवस्थेत ज्ञानाच्या अभावानें समुच्चयाचा असंभव आहे. मुमुक्षापर्यंत तर जन्मान्तरीय कर्मांनाही अपूर्वद्वारा उपकारकत्व संभवत असल्यामुळे यानन्तर कर्मानें बाधा होत नाही असा अर्थ. पण पूर्वी (ब्रह्मचर्याश्रमांत) मुमुक्षु नसतात? त्यावर सांगतात - 'प्रथमाश्रमीच'. श्रुतिस्मृतिवेदांत असा दोष. धर्मविचाराच्या प्राथमिकत्वाविषयीं मुमुक्षुहेतूची शंका घेतो - 'सर्वसाधारणत्वामुळे'. मुमुक्षु अमुमुक्षु विषयत्वामुळे धर्मविचाराचा प्राथम्य आहे असा अर्थ. उपहासयुक्त उत्तर सांगतात - 'देवप्रिया', हे पशो असा अर्थ. सांगतात - 'नाही हा'. पुढें काय? असें असेल तर सांगितले पाहिजे कीं - काय धर्मविचाराला ब्रह्मविचाराप्रमाणे मुक्तिसाधनतेनें अनुष्ठेयत्व आहे? किंवा नित्यतेने? त्यांत पहिल्या पक्षांत दूषण सांगितले आहे असें सांगतात - 'तेथें जर'. दुसऱ्या पक्षाचा अनुवाद करितो - 'आतां नित्य अध्ययनविधि'. त्याचें सिद्धान्त उत्तर सांगतात - 'यांत सार नाही' स्वाध्यायग्रहण करून शंका घेतो - 'पण अध्ययनानंतर'. कर्मविचारपूर्वक कर्मांचें अनुष्ठान न केल्यास प्रत्यवाय प्राप्त होईल त्याच्या निरासाकरितां प्रथम कर्मविचार आहे. असा अर्थ. प्रत्यवायाच्या प्राप्तीचा अंगीकार

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

(परंतु)

-नुष्ठान असतां प्रत्यवाय होईल? म्हणून नित्याप्रमाणे अरण्याचे अनुष्ठान असतांही प्रत्यवायाचा परिहार हो-
तेवढ्याचेंच ग्रहण करावे कारण

- ईड - पुनः विद्वानांनी अनुष्ठीयमान ब्रह्मचारीधर्मांनाही मोक्षसाधनत्वाचा लाभ होतो असल्यामुळे तेवढ्या-
(गृहस्थाचे)
तेच ग्रहण करावे. कारण वेदानुवचनेन इत्यादिकांत प्रत्येकाचा निरपेक्ष करण विभक्तीने श्रवण आहे आ-

श्रमकर्मांनातर विकल्पाने मोक्षसाधनत्वाची उपपत्ति होते. ब्रह्मचर्यापासूनच संन्यासाचे विधान हो आहे.

धर्माविषयी नित्यत्वाने अनुष्ठित सर्व ब्रह्मविचाराचे हेतु नाहीत. धर्मविचार अनुष्ठेय नाही आहे. कारण अग्निहोत्रा-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

करितात- 'स्वरे' मग कर्मविचाराचा प्राधान्य प्राप्त झाले? अशी आशंका असतां सांगतात- 'परं पुनरिमां-

प्रमाणे', अल्प अल्प धर्मविचार करून प्राधान्याने ब्रह्मविचारच करो. असा अर्थ. पुनः काय कांही आश्रमधर्मांच्या
वनाही असे सांगतात- 'पुनः तेवढ्याचेंच'.

समुच्चय आहे किंवा सकल आश्रमधर्मांचा? पहिल्या पक्षी व्याख्या वाचून समुच्चय याची आशंका होईल तेव्हा त्या-
अर्थी. मग अग्निहोत्रादि कर्मांना अननुष्ठेयत्व प्राप्त झाले? त्यावर सांगतात- 'कारण
ग्न्यादि अनुष्ठेयत्वाचा आश्रय करावा असे 'पुनः विद्वानांनी' त्याविषयी हेतु सांगतात- 'कारण वेदा-

नुवचनेन', दुसऱ्या विकल्पात्मक निराम झाला असे जाणावे. मग अग्निहोत्रादि धर्मांना वैयर्थ्य प्राप्त होते?

त्यावर सांगतात- 'आश्रमधर्मांना'. ~~विकल्पाने चित्ताच्या शुद्धि झाल्याने~~ याहे कारणामुळे सकल आश्रमधर्मांचा

समुच्चय युक्त नाही असे सांगतात 'ब्रह्मचर्यापासूनच'. एकाजन्मांत अनुष्ठित सकल आश्रमधर्मांच्या ज्ञाना-

शी समुच्चय असतां ब्रह्मचर्यापासूनच संन्यास विधान अयुक्त होते असा अर्थ. विपरीत मत कोणतांची धर्म-

विचारास कारण हे श्रवणादिकांत प्रवृत्तीची अनुपपत्ति असल्यामुळे त्यांना ब्रह्मविचारांत अप्रयोजकत्व आहे.

असे सांगतात- 'धर्मावबोध' धर्मविचाराचे नित्यत्वाने अनुष्ठेयत्व अंगीकार करून ब्रह्मविचारांत त्याचे प्रयोजकत्व-

निरसितात. सांप्रत अग्निहोत्रादि परित्याग करितात- 'धर्मविचार'. मग समुच्चय कसा? त्यावर सांगतात- 'कारण

'अग्निहोत्रादि'. पुनः ब्रह्मविचाराही कर्मविचाराप्रमाणे नित्य अध्ययनविधीने प्रयोजक होतो. किंवा दुसऱ्या-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

– हि संन्यासधर्माचाही ग्रन्थांत समुच्चय अंगीकार केला आहे. पुन: अध्ययनविधि कर्मविचाराला प्रयोजित करणारा ब्रह्मविचाराला कां प्रयोजित करीत नाही हें सांगितलें पाहिजे? "श्रोतव्य:" या विध्यन्तश्रुत्या श्रवणामुळें असें असेल तर तूं अश्रुत मीमांसा वृत्तान्त दिसतो. कारण धर्मविचारांत कल्पित प्रवर्तकभाव असा यत्न अध्ययनविधीनें ब्रह्मविचाराचाही प्रयोग संभवत असतां "श्रोतव्य:" अशा विधीला विनियोग, अधिकार, प्रयोग विधिकल्पनेनें प्रवर्तकत्व कल्पनेचा अयोग आहे. पण ब्रह्मज्ञानाला काम्यमानाच्या साधनतेनें त्याच्या विचाराला काम्यत्व असल्यामुळें नित्याध्ययनविधि प्रयुक्त नाहीं? असें असेल तर कर्मविचारांत काम्यमान कर्मवाक्यविचाराला ही त्याचे अप्रयुक्तत्व प्रसंग येतो.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

विधीनें असा विकल्प करून पहिल्याशीं निरास करीतात – 'पुन: अध्ययनविधि', ब्रह्मविचाराला नित्याध्ययनविधि प्रयोजकत्व असतां कर्मविचारा प्रमाणें अविशेषामुळें प्राथम्य येईल असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचें उत्थापन करीतात – 'श्रोतव्य: या.' कल्पना गौरव प्रसंगामुळें विध्यन्तराला प्रवर्तकत्व अनुपपन्न आहे असें सांगतात – 'तूं अश्रुत'. विधीचा प्रवर्तकत्व प्रसिद्ध असल्यामुळें व श्रवणांत विधीचें श्रवण असल्यामुळें कल्पना गौरव प्रसंग कसा? अशी आशंका असतां सांगतात – 'विनियोग:' प्रयोग विधीला प्रवर्तकत्व असल्यामुळें व श्रवणांत विनियोग, प्रयोग, अधिकार विधींना कल्पत्व असल्यामुळें व अध्ययन विधीला विनियोगादि कल्पनेनें कर्मविचारांत प्रवर्तकत्व कल्पित केलें असल्यामुळें श्रवणविधीनें प्रयुक्ति नाही असा अर्थ. पण नित्यानित्य संयोग विरोधामुळें ब्रह्मविचाराला अध्ययनविधीनें प्रयुक्ति नाही? अशी शंका घेतो – 'पण ब्रह्मज्ञानाला'. कारण तसें असतां नित्य विधिप्रयुक्तत्वामुळें आवश्यकत्व व काम्य विचारत्वामुळें अनावश्यकत्व असा विरोध येतो असा अर्थ. अतिप्रसंगानें उत्तर सांगतात – 'असें असेल तर कर्मविचारांत'. विचाराला काम्यत्वानें नित्यविधीनें प्रयोग नसतां काम्य ज्योतिष्टोमादि वाक्यविचाराला ही नित्यविधि प्रयुक्तत्व येणार नाही. याला ही दोष येईल असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

१६६।१८

'इदं' असो पण वैराग्य शम दम उपसदनादि साधनविशेषांचे ब्रह्मविचाराच्या अंगत्वाने विधान असल्यामुळे
ब्रह्मविचारांत शम, दमादि अंगशून्य अध्ययनविधीला ब्रह्मविचारांत त्या अंगांच्या आक्षेपकत्वाची अनुपपत्ति असल्या-
मुळे साङ्ग दुसरा (=श्रोतव्यः) विधि कल्पिल्या जातो. 'तो हातू' अज्ञात विधि व्यापार आतंवला आहेस. अध्ययनविधि
तर शिरोव्रत भूभोजनादि अंग विकल असल्या वाक्यान्तराच्या अध्ययनाचे विधान करणारा शिरोव्रतादि अंगाक्षेपपु-
रःसर मुंडक कालीयादिकांच्या अध्ययनाचे विधान करितो. विचारालाही प्रयोजित करणारा प्रसिद्धवपान इष्टेनै-
न्द्र अगाधुत न्यायपदांचा आक्षेप करीत नय विचाराला प्रयोजित करितो. नित्याधिकार दर्शपूर्णमास विधीसी यथा-

विवरणव्याख्यान

प्रकारान्तराने ब्रह्मविचाराच्या अध्ययन विधिप्रयुक्तीवर आक्षेप घेतो 'इदं असो पण' अध्ययनविधीला
कर्मविचारांत शमादिकांच्या आक्षेपकत्वाचा कल्पितत्व नसल्यामुळे ब्रह्मविचारात्यातर शमादिकांवाचून अयोग्य अ-
सल्यामुळे सांग दुसरा विधि प्रवर्तक आवश्यक करणे योग्य आहे. असा अर्थ. 'पण' कर्मविचारांत अध्ययन विधीचा शमादि अं-
गांचे आक्षेपकत्व नसले तरी ब्रह्मविचारांत प्रापकत्व कां असणार नाही? असें समाधान करितात 'तो हातू' अज्ञात विधि-
व्यापारत्वाला यसांगतात 'अध्ययनविधि तर' शिरोव्रत = शिरावर अंगार पात्र धारण. ज्याला ज्याच्या प्रयुक्तीकरिता ज्या
अंगांची अपेक्षा असते. त्याला त्याच्याहून अन्याच्या प्रयुक्तीकरिता त्या अंगाची अपेक्षा नसते याविषयीं दुसरे उदाहरण सां-
गतात 'विचारालाही प्रयोजित करणारा' अध्ययनविधि असा शेष 'इष्टतेनं' = इष्टफल रूप निर्णयाचा उपकार द्वार-
ने असा अर्थ. त्याविषयीं दुसरा दृष्टान्त सांगतात 'नित्याधिकार' यावज्जीववाक्यांत होणाऱ्या अवश्यकर्तव्यता उप-
लब्ध होते. असें असता कोणत्या अंगाच्या वैकल्याने प्रधानाची असिद्धि होत असतां प्रधानबाध निरुद्ध होते. म्हणून-
नित्यविधि यथाशक्ति अंगाच्या उपसंहाराने प्रधानाचे अनुष्ठापन करवितो. काम्यविधि तर विपरीत आहे. कारण यथाश-
क्ति अंगाच्या अनुष्ठानांत प्रमाणाचा अभाव आहे. प्रधानवाक्याने तर सकलांग संपत्तींत अनुष्ठान असतांही अविरोध.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

इति अंगानुष्ठानाला प्रयोजककरितो. कामाधिकार (विधि) तर सर्वांगांच्या अनुष्ठानाला. तसे तो यविधि दर्श-
पूर्णमास कर्मांत आज्यावेक्षणादि अंगाला आक्षेपित करतो. यागान्तरांत अवघातादि अंगाला. याप्रमाणे अध्ययनवि-
धि विचारांत शमादि अंगांना आक्षेपित करील इतरत्र नाही. हे विरुद्ध येत नाही. पण अधिकारि विशेषणतेने शमा-
दिकांना अनुपादेयत्व (अनुष्ठीयमानत्व) असल्यामुळे त्यांचा आक्षेप नाही. कारण अध्ययनविधीच्या अधिकाराभावाच त्याने
प्रयुक्त विचारांतही अधिकारित्व आहे. म्हणून प्रधानविधि दृष्टादृष्ट अंगाच्या उपकारविशेषाच्या अपेक्षेने जेथे कोणी

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असा अर्थ. हे सर्व व्याख्यात्याला सांगतात — 'तसे तोच विधि' = दर्शपूर्णमास विधि असा अर्थ. उपांशुयाजाला आज्य हविष्क-
त्व असल्यामुळे त्याच्या अवेक्षण पर्यग्निकरणादि संस्काराला दर्शपूर्णमास विधि आक्षेपित करतो. आग्नेय व अग्नीषोमी-
याला पुरोडाश हविष्कत्व असल्यामुळे त्याच्या प्रकृति अशा व्रीह्यादिकांत अवघातादि अंगांना आक्षेपित करतो असा
अर्थ. दृष्टान्तांत सांगितलेल्या अर्थाला दार्ष्टान्तिकांत समर्थन करितात — 'याप्रमाणे'. पण अध्ययनविधीला शमादिकांचे
आक्षेपकत्व अयुक्त आहे. कारण अधिकारिविशेषणत्वाने शमादिकांना अनुपादेयत्व आहे व उपादेयत्वाचा विधीकडून
अनुष्ठेयत्व नियम आहे अशी शंका घेतात — 'पण अधिकारिविशेषणतेने'. अनुपादेयत्व = असाध्यत्व असा अर्थ. उत्तर
सांगतात 'असे होत नाही'. विचाराच्या अध्ययनविधिप्रयुक्तत्वाला जो अंगीकार करितो तो अध्ययनविधीच्या अधिकारा-
चे विचाराच्या अधिकाराप्रत अंगीकार करितो. म्हणून शमादिकांना अधिकारिविशेषणत्व नाही असा अर्थ. पण "शा-
न्तो दान्त" [बृ. ४।४।२३] इत्यादि वाक्याच्या पर्यालोचनेने आत्मविचाराधिकाराला शान्त्यादि गुणकत्व प्रतीत होत असल्या-
मुळे इतरत्र अधिकार नसतो असे असेल तर नाही. कारण "आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" [बृ. ४।४।२३] असा अनुवाद करून
शान्त्यादि गुणक असा विधि मानला असल्यामुळे उक्त दोष प्रसक्ति येत नाही असे अभिसंधान करून उपसंहार
करितात — 'म्हणून' "दृष्टादृष्ट अंगांच्या" = दृष्टादृष्ट सातिशय हेतु अंगाच्या असा अर्थ. प्रकृत विचाराला अध्ययन-

-ऽनुष्ठानापेक्षम् । निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानम् । न चानुष्ठाना

॥ व्याख्यान ॥

(मागाहून १७१ पृष्ठावरून) ६१।२८

^अनुष्ठानाची अपेक्षा करणारे आहे. धर्मज्ञानाचे अभ्युदय फळ आहे असें प्रसिद्ध आहे. त्या विषयीं कोणाचा विवाद नाहीं. तेंही ज्ञानाचे फळ नाही परंतु ज्ञेयाचे = धर्माचे आहे. त्याचेही ज्ञा-

६२।१ ६२।१

यत्वामुळे फळ नाही परंतु अनुष्ठीयमानत्वामुळे आहे. असा अर्थ. 'निःश्रेयसफलं तु' मोक्षज्याचे फळ आहे असें तर 'ब्रह्मविज्ञानम्' = ब्रह्माचें विज्ञान आहे. 'न चानुष्ठा

६२।१

नान्तरापेक्षम्' = त्याला तर दुसऱ्या अन्य अनुष्ठानाची अपेक्षा नाही. ब्रह्मज्ञानाचे फळ

६२।२

मोक्ष तर नित्यसिद्ध अव्यवहित व स्वसंवेद्य आहे. कारण अविद्या संसाराचे हेतु आहे.

॥ विवरण ॥

जे

१६७।४

जे किंचित् अंग असेल त्याला प्रयोजित करिते. असें हें सर्वत्र ज्ञात झालेले आहे. म्हणून विचार करावा. एकाध्ययनविधि प्रयु-

क्तत्व असल्यामुळे अपेक्षा असतां ब्रह्मविचाराच्या अनंतर धर्मविचार युक्त आहे. कारण विचारादिकांनाही मोक्षसा

१६८।६

धनाचा लाभ होतो. म्हणून फळ करूनही धर्मजिज्ञासेच्या अनंतर ब्रह्मजिज्ञासा नाही - असा.

तै. दी. [illegible] ५ [illegible] ५१०।३ तै. दी.

पण मोक्षालाही फलत्व असतां अभ्युदयाहून किंचित अंतर नाही? अशी आशंका असतां सांगतात - 'ब्रह्मज्ञानाचे फळ'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

-नीविधिप्रयुक्तांच्या समर्थनाचे फळ सांगतात - 'म्हणून विचार करावा'. अध्ययनविधि प्रयुक्तांत अनुपपत्तीचा अभाव अ-

सल्यामुळे 'असा' 'म्हणून' या शब्दाचा अर्थ. युक्तत्वभाव सांगतात - 'कारण विचारादिकांनाही' फळ करूनही प्रसंभावितत्व अस-

ल्यामुळे व प्रमाणरहितत्व असल्यामुळे धर्मजिज्ञासेच्या अनंतर ब्रह्मजिज्ञासा आहे असें सांगितले त्याचा उपसंहार करितात -

१।१४।२।१।१

'म्हणून फळ केल्यावरूनही' 'असा' याचा 'येथें हा आशय' याच्याशीं संबंध. 'पण मोक्षालाही' येथून 'प्रति वाक्य-

~~[illegible] आहे~~

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्तरापेक्षम् । भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति, पुरुषव्यापार-

॥ व्याख्यान ॥ ६२।३

व अविवेक निवृत्त न करीत विघ्न उरस्थल प्राप्त होत नाही. म्हणून अशा रीतीने अत्यंत विलक्षण-त्वामुळे व प्रस्थानभेदामुळेही फलद्वाराने एकत्र त्यांची प्राप्ति नाही. त्याने तंत्र द्वयाच्या क्रमाची आकांक्षा नाही. जिज्ञास्य पुनः अत्यंत विलक्षण आहे असें सांगतात- 'च' = तसें. 'भव्यः धर्मः' = कार्य असा धर्म 'जिज्ञास्यः' = प्रथम तंत्रांत जिज्ञासेचा = विचाराचा विषय आहे. 'न ज्ञान-कालेऽस्ति' = कारण तो ज्ञान कालीन नसतो. मग तुच्छ आहे? नाही असें सांगतात- 'पुरुषव्या-पार तंत्रत्वात्' = कारण तो पुरुषाच्या व्यापाराच्या अनुष्ठानाच्या स्वाधीन आहे. अनुष्ठाना-

॥ विवरण ॥

'नित्यसिद्ध' याने उत्पाद्यत्व वगैरे कार्यत्व यांचा निरास केला आहे. 'अव्यवहित' याने आप्यत्वाचा प्रतिषेध केला आहे. स्वरूपाने आप्यत्व असले तरी स्फुरणविशिष्टतेने आप्यत्व आहे ? यावर नाही असें सांगतात- 'स्वसंवेद्य'. या विशेषणाने गुणाधान लक्षण संस्काराचा निरास केला. दोषापहरण परमार्थत्व असतां ज्ञान निवर्त्यत्वाचा असंभव असल्यामुळे त्याची निवृत्तिलक्षण संस्कारही नाही असें जाणावे. पण मोक्षाला एवंरूपत्व असतां संस्काराच्या प्रसिद्धीचा अस्त होईल तसें श्रवणादिकांचे वैयर्थ्य ही येते? यावर सांगतात- 'कारण अविद्या'. वस्तुतः एवंरूप-त्व असतां अविद्येने अन्यथा भान आहे असा अर्थ. म्हणून साधन वैयर्थ्यही नाही असें सांगतात- 'व अविवेक' 'प्रस्थानभेदामुळेही' = साधनें भिन्न असल्यामुळे हे असा अर्थ. 'एकत्र त्यांची प्राप्ति नाही' = जिज्ञासा द्वयाची एका कर्त्यांत कर्तृत्वाने प्राप्ति नाही असा अर्थ. 'कार्य' = भवति असा भव्यः, भविता जो पुढें होतो तो भव्य कार्य साध्य असा अर्थ. चंद्र-मंडलोदयाहून वैलक्षण्य सांगतात- 'पुरुषाच्या व्यापाराच्या'. पण कार्य शब्दार्थ ही अशा प्रकारचा (~~नित्यसिद्ध~~) सिद्ध (~~तुच्छ असत्~~) आहे? त्या-वर सांगतात- 'अनुष्ठानाधीनत्वामुळे ज्ञानकाली त्याचे असत्त्व आहे'.

न. दी. ५१०।१६

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'प्रस्थान भेदामुळे' याच्या पूर्वी पर्यंत ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तंत्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यम्, नित्यत्वान्न पुरुषव्यापारतंत्रम्
। चोदना प्रवृत्ति भेदाच्च ।

॥ व्याख्यान ॥
र. प्र. ७५।१३

धीन त्यामुळे ज्ञान काळी त्याचे असत्त्व आहे तुच्छत्वामुळे नाही असा अर्थ. धर्माहून ब्रह्माचे वैल-
क्षण्य सांगतात - 'इह तु' = येथें उत्तरतंत्रांत तर 'भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यम्' = सिद्ध ब्रह्म जिज्ञा-
स्य आहे 'नित्यत्वात्' = कारण त्याला नित्यत्व आहे 'न पुरुषव्यापारतंत्रम्' = त्यामुळे-
च ते पुरुषाच्या व्यापाराच्या आधीन नाही (पूर्वोत्तर तंत्रांत वेदार्थ रूपाने जरी जिज्ञास्यैक्य
असले तरी धर्म व ब्रह्म यांत स्वरूपतः अत्यंत वैलक्षण्य असल्यामुळे धर्म ब्रह्म साध्याधीन प्रवृत्त आ श्रा
त्यांच्यांत जिज्ञास्यैक्य नाही असा अर्थ) जिज्ञास्यांत स्वरूपतः भेद सांगून प्रमाणतः भेद सांगतात -
'च' = पुनः 'चोदनाप्रवृत्ति भेदात्' = वेदवाक्यांच्या प्रवृत्तींत = बोधकतेंत भेद असल्यामुळे ६२।८
जिज्ञास्यांत भेद आहे असा अर्थ. अज्ञातज्ञापक वेदवाक्य येथें चोदना शब्दाचा अर्थ आहे. हें दुसरे

॥ विवरण ॥

किंवा १६७।७ चोदनाप्रवृत्ति भेदात
~~प्रति~~वाक्य तात्पर्य भेदामुळेसुद्धा प्रमेय भेदाची सिद्धि आहे. या विषयीं दुसरा हेतु ते सांगतात - '~~जिज्ञास्यांत स्वरूपतः~~'.
१६७।८
'~~येथें~~ = ~~चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च~~' ~~या भाष्यांत~~. या भाष्यार्थाचे विवरण करितात - 'हें दुसरे प्रमाणान्या उपाधीने'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

(पृ. ५१।५)

~~वाक्यापूर्वी~~
~~तात्पर्य भेदामुळे~~ ... पर्यंत गुंथ स्पष्ट आहे. पूर्वी (जसें चारही लक्षणांनी एक धर्म जिज्ञास्य आहे, येथे) सांगितले त्या जि-
ज्ञास्यैक्याचा 'भवत्य' येथें जो निरास सांगितला त्याचे तात्पर्य सांगतात - 'प्रतिवाक्य' प्रतितंत्र असा अर्थ. उपक्रमादि-
~~पर्यालोचनेने~~ ५२।२२
~~प्रति~~...ने पूर्वतंत्रांत धर्माचा जिज्ञास्यत्व असून उत्तरतंत्रांत ब्रह्माचा आहे असे प्रतीत होते असा अर्थ. 'हें दुसरे' येथें ही
या ... भाष्यांत ..., मा
दुसरा हेतू या उपन्यासें केला जातो? अशी शंका येऊन तिचा निरास करितात - 'या भाष्यार्थाचे' किंवा 'चोदनाप्रवृत्ति भेदात'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान॥

प्रमाणाच्या उपाधीने प्रमेयाचे वैलक्षण्य आहे. धर्मचोदना तर (क्रियेचे प्रवर्तक वाक्य तर) पुरुषाला प्रेरित करणारी विषयाचे ज्ञान नसतां प्रेरित करण्याकरिता असमर्थ असलेली विषयालाही बोधित करिते. (स्वविषयांत प्रेरित करीत व बोधित करीते) असून (चोदना) प्रमाणान्तर केवळ बोधितच करितें. अवबोधांत पुरुष प्रेरित केल्या जात नाही, कारण अवबोध ६३९

॥ विवरण॥

१६५।८

(धर्म) चोदना येथील चोदना शब्दाने शब्दभावना (प्रेरणा करणारा शब्द) सांगितल्या जातो. तो तर चोदना अंशत्रयाने विशिष्ट अशा अर्थभावनेला करणारी. त्याचे (त्या अर्थभावनेच्या साध्य अशा विषयाचे) ज्ञान झाले नसतां पुरुषाच्या प्रवृत्तीचा असंभव असल्यामुळे अर्थभावनेलाही (अर्थभावनारूप भाव्य विषयालाही) प्रतिपादन करिते असा भाव. पण भाव्य ब्रह्मावबोधांत पुरुषाला प्रवृत्त करणारी (ब्रह्म) चोदना अवबोध विशेषित भाव्याला प्रतिपादन करिते यावर नाही असें सांगतात- 'अवबोधांत' पण अवबोध पुरुषप्रयत्नाने साध्य आहे नाही असें सांगतात- कारण- 'अवबोध'.

॥ विवरणव्याख्यान॥

प्रमाणांत वैलक्षण्य सांगितले प्रमेयांत नाही, या शंकेला निरास करितात- 'प्रमाणाख्यायाचे'. 'ब्रह्मचोदना' येथील चोदना शब्दाने प्रमाणपरत्वाने व्याख्यानकारांनी व्याख्यान केले असल्यामुळे येथेही (धर्मांतही) प्रमाणमात्र सांगितले जाते, अशी आशंका असतां त्यावर सांगतात- '(धर्म) चोदना येथेही'. ५२।१२ प्रमाण भावनेचा आलंबन असल्यामुळे चोदनाशब्द प्रमाणपर आहे. येथे तर स्वातंत्र्याने प्रेरकत्व असल्यामुळे असे नाही असा अर्थ. पण पुरुषाला स्वातंत्र्य असल्यामुळे चोदनेचे प्रेरकत्व कसे सांगितले? त्यावर सांगतात- 'तो तर'. जरी पुरुष स्वतंत्र आहे तरी अर्थभावनेला फलप्राधान्य असल्यामुळे धात्वर्थविषयक प्रवृत्ति युक्त आहे असा अर्थ. ५२।६ ५२।१३ पण प्रमाणत्वाच्या अभिप्रायामुळे ब्रह्मचोदनेचाही प्रेरकत्व आहे? इतरथा धर्मचोदनेचाही ते प्रकार नाही अशी शंका घेतो- 'पण भाव्य'. अवबोधाला भावनाविषयत्व सिद्ध नाही की ज्याने अवबोध (विशेषित) भाव्याला प्रतिपादन शक्ति असें सांगतात- 'यावर नाही' पण प्रागभावत्वामुळे त्याप्रमाणे अवबोधाचाही भाव्यत्व आहे अशी शंका घेतात- 'पण अवबोध', त्याचे उत्तर सांगतात- 'नाही असें'.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

याहि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानाएव पुरुषमे-

॥ व्याख्यान ॥

वस्तूच्या अनुसार व प्रमाणाच्या अनुसार उत्पन्न होते. ते पुरुषाच्या इच्छेला ही अनुसरत नाही. तेव्हां तेथें (पुरुष) कसा प्रेरित केला जाईल? जसें इंद्रिय व अर्थाचा सन्निकर्ष असतां त्या सन्निकर्षाने इन्द्रियांनीं कळणाऱ्या अर्थज्ञानांत पुरुष नियोजित केला जात नाही; त्याप्रमाणें. कारण इच्छा नसतांनाही ते स्वतः उत्पन्न होते. असेंच तर नित्यसिद्धत्वामुळे प्रेरणा संभवत नाही. (त्यामुळे) भाष्यांत 'ब्रह्मचोदना' येथें चोदना शब्द प्रमाणविवक्षेनें प्रयुक्त आहे. प्रेरणाविवक्षेनें नाही. ते हें सांगतात- 'याहि' 'हि' = निश्चयें करून 'या' = जी 'चोदना' = प्रवर्तक श्रुतिवाक्य. 'धर्मस्य लक्षणम्' = धर्माचे प्रमाण आहे. 'सा स्वविषये' = ती स्वविषयांत = धर्मांत 'नियुञ्जानाएव' = नियोजित = प्रेरित करीतच 'पुरुषम्' = पुरुषाला 'अवबोधयति' = जाणवितें.

॥ विवरण ॥

१६०।३
कारण इच्छा नसणाऱ्यासही व प्रयत्न न करणाऱ्यासही दुर्गंधादिकांचे ज्ञान दिसते असा अर्थ. '<u>धर्मांत</u>' = भाट्ट मतानें
ए.प्र ७६।१२
यागादिकरणक स्वर्गादिफलक भावना (प्रवृत्ति) रूपांत, प्राभाकर मतानें, फलहेतु यागादिगोचर (विषयक) नियोगांत, (विवरण) मतानें हितसाधन यागादिकांत, पुरुषाला प्रवृत्त करीतच "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि वाक्य बोधित करितें. असा अर्थ. "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादि वाक्य तर त्याच्यानें केवळ अप्रपंच ब्रह्मरूपानें बोधित करितें. प्रवृत्त करीत नाही.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

५२१।२०
व्याख्यानांत अपेक्षित हेतूला सांगतात- '<u>कारण इच्छा नसणाऱ्यासही</u>'. म्हणून तसा प्रयत्नशून्य असतो असें सांगतात- '<u>प्रयत्न न करणाऱ्यासही</u>'. मतभेदाचे विषयाच्या (धर्माच्या) भेदाला सांगतात- '<u>भाट्ट मतानें</u>'. पण ब्रह्मवाक्य पुरुषाला कशामुळे प्रेरित करीत नाही? अशी आशंका असतां सांगतात—

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वबोधयति । ब्रह्मचोदनातु पुरुषमवबोधयत्येव केवलम्, अवबोधस्य चोदनाऽजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते । यथाऽक्षार्थसन्निकर्षेण

॥ व्याख्यान ॥

'ब्रह्मचोदनातु' = ब्रह्मबोधकवाक्यतर 'पुरुषमवबोधयत्येव केवलम्' = पुरुषाला केवळ (प्रेरित करीत नाही) कारण अवबोधित करीते. 'अवबोधस्य चोदना अजन्यत्वात्' = अवबोधाचा ब्रह्मप्रमाणवाक्याकडून प्रवर्तकद्वाराने जन्यत्व नसल्यामुळे 'पुरुषो अवबोधे न नियुज्यते' = पुरुष अवबोधांत प्रेरित केल्या जात नाही. 'यथा अक्षार्थ सन्निकर्षेण' = जसे इन्द्रिय व विषयाच्या सन्निकर्षाने 'अर्थावबोधे तद्वत्' = उत्पन्न होणाऱ्या अर्थावबोधांत (पुरुष नियोजित केल्या जात नाही) त्याप्रमाणे. प.पा.८२।१८ म्हणुन अवशिष्टीन तंत्र द्यावा। जिज्ञास्याच्या (विधामुळे [illegible]) हे क्रमाची अपेक्षा नाही. कीं ज्याने त्याच्या अपेक्षेने अथ शब्दाचे व्याख्यान केल्या जाईल.

॥ विवरण ॥ र.प्र.७४।६

कारण विषयाचा अभाव आहे असे सांगतात - 'ब्रह्मबोधकवाक्यतर'. पण अवबोधच विषय आहे? त्यावर सांगतात - 'पुरुष अवबोधांत'. ब्रह्मचोदनेने पुरुष अवबोधांत प्रेरित केल्या जात नाही याविषयीं पूर्ववाक्याने हेतु सांगतात - 'अवबोधाला'. स्वजन्य ज्ञानांत स्वतः प्रमाणाचा प्रवर्तकत्व नाही याविषयीं दृष्टान्ताला सांगतात - 'जसे इन्द्रिय व विषयाच्या'. बोध प्रमाणापासून उत्पन्न होत असल्यामुळे व उत्पन्नांत विधीचा अयोग असल्यामुळे वाक्याचे ज्ञाना-

॥ विवरणव्याख्यान ॥ र.प्र. पृ.७६।१८

'कारणविषयाच्या अभावामुळे' = पुरुषप्रवृत्तीच्या विषयाचा अभाव असा अर्थ. जसा धर्मचोदनास्थळी पुरुषप्रवृत्तीचा साध्य यागादिरूप विषय आहे. तसा येथे कोणी नाही. सिद्ध ब्रह्माला तर पुरुषप्रवृत्तीने असाध्यत्व असल्यामुळे अविषयत्व आहे असा भाव. पण ब्रह्मवाक्याने पुरुष ज्ञानांत प्रवृत्त होतो. त्याने ज्ञानरूप विषयांत प्रवर्तकत्वाने त्याचा ब्रह्मबोधकत्व आहे? [illegible] 'पुरुष अवबोधांत' नाही असे मानल्यावर - 'त्यावर सांगतात'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

थावंबोधे लब्धत्। तस्मात्किमपि वक्तव्यं यदनंतरं ब्रह्मजिज्ञासोपदि
ष्यत इति। उच्यते - नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगवि

॥ व्याख्यान ॥ इ.प्र. ७७४

६२।१९

उपसंहार करितात - 'तस्मात्' = म्हणून. भगवान् शिष्यांनी अथ शब्दाचा अर्थान्तराचा असंभव अ-
आनंतर्य वाचित्व असतां
त्यामुळे त्याच्या अवधित्वान 'किमपि' = कोणतेतरी पुष्कळ कारण 'वक्तव्यम्' = सांगितले पाहिजे
की 'यदनंतरम्' = ज्याच्या अनंतर सूत्रकारांकडून 'ब्रह्मजिज्ञासा उपदिश्यते' = ब्रह्मजि-
ज्ञासा उपदेशिली जाते 'इति' = शंकाप्रश्नाच्या परि समाप्ती करिता आहे. 'उच्यते' = सांगतो
'नित्यानित्यवस्तुविवेकः' - आत्मा नित्य असून त्याच्याहून अन्य सर्व अनित्य आहे असा विवेक.
'इहामुत्रार्थफलभोगविरागः' - या लोकातील व स्वर्ग लोकातील जे विषय त्यापासून होणारा

॥ विवरण ॥

प्रसंग-

१६०।१५ १६१।१६

- तत्प्रवृत्ति नाही. पुढील 'सांगतो - नित्यानित्यवस्तुविवेक' यापासून पर्यंत ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. शास्त्रीय विधीला
शास्त्रीयत्व अधिकार निमित्त सांगितले पाहिजे अशा अभिप्रायाने सांगतात - 'आत्मा नित्य असून' "य आत्मा
५५
अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः ... सोऽन्वेष्टव्यः" [छां. ८।७।१] या श्रुतिप्रकरणांत "तद्यथेह कर्मचितो लोकः

॥ विवरणव्याख्यान ॥

५२१।२२

अध्ययन, धर्मजिज्ञासा, कर्मानुष्ठानांच्या आनंतर्याचा अथ शब्दार्थत्वाचा असंभव असतांही इष्ट अशा ब्रह्मजिज्ञासेचे आनंतर्य
अथ शब्दार्थ आहे. अशी आशंका असतां सांगतात - 'शास्त्रीय विधीला' श्रवण विधीला शास्त्रीयत्व असल्यामुळे अधिकारी नि-
मित्तही शास्त्रीय सांगितले पाहिजे. दुसऱ्या शास्त्रीयत्वाचा असंभव असल्यामुळे शास्त्रीय साधन चतुष्टय अथ शब्दाने सं-
पणीय आहे असा अर्थ. साधनचतुष्टयाचा शास्त्रीयत्व कसे? अशी शंका असतां सांगतात - 'सोऽन्वेष्टव्यः' 'अन्वेषण' = शास्त्रपूर्वक
शोधाने आत्मतत्त्वाचे निर्धारण. साधन स्वर्गादिकांचे अनित्यत्व म्हणून सांगितले जाते असे सांगतात - 'तद्यथेह कर्मचितो'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विरागः शमदमादि साधन संपत् मुमुक्षुत्वं च ।

~~श्रीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते [छां ८।१।६]~~

जो सुखरूपी फळभोग त्यापासून चित्ताची निरसता. 'शमदमादिसाधन संपत्' शम, दम, उपरम, तितिक्षा, श्रद्धा, समाधान ही षट्साधन संपत्ति " मुमुक्षुत्वं च " = मोक्षाची इच्छा.

॥ विवरण ॥

श्रीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" [छां ८।१।६] असा नित्यानित्यवस्तु विवेक दाखविला आहे. "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन" [मुं १।२।१२] "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति [बृ ४।५।६] असाही ज्ञानश्रवण विधि प्रकरणांत इहामुत्रार्थफलभोगविराग दाखविला आहे. "शान्तो दान्त उपरतः तितिक्षुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत" [बृ ४।४।२३] असेही दर्शनविधि प्रकरणांत शमादिक दाखविले आहेत. "तद्विजिज्ञासस्व" [तै ३।१] अशा विचार विधि प्रकरणांत 'वरुणं पितरमुपससार" [तै ३।१] असे गुरूपसदन दाखविले आहे. सर्वत्र तर फलश्रुति कामोत्पादनद्वारा मुमुक्षुत्व प्रसिद्धच आ.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'परीक्ष्य' = कर्मांनी निर्मित लोकांच्या अनित्यत्वाने विचार करून वैराग्याला प्राप्त व्हावे असा अर्थ. स्रक्चंदनादि साधनजाताला आपल्या शोभनत्वे प्रियत्व असल्यामुळे त्यांच्यांत प्रीति गौण असून आपल्यांत मुख्य आहे म्हणून आपल्याकरिता = आत्म्याकरिता आश्रय करावा. असे (याचा कांहीं फलभोग) वैराग्य "आत्मनस्तु कामाय" याने दाखविले आहे. असा अर्थ. 'शांतः' = अंतरिन्द्रिय (मन) व्यापाराच्या उपरमाने युक्त. 'दान्त' = बाह्येन्द्रिय व्यापारापासून वर्जित, 'उपरत' = इंद्रियांना पुनः विषयाकडे न जाऊं देणारा किंवा विधियुक्त संन्यासी. 'तितिक्षु' = शीतोष्ण सुखदुःख द्वंद्वाला सहन करणारा 'समाहित' = चित्तैकाग्र्यवान्. 'श्रद्धावित्तः' = गुरुवेदान्त [illegible] वाक्यांत श्रद्धावान् असा अर्थ. पण या विशेषणांला शक्यायत्व असले तरी मुमुक्षुत्व शास्त्रीय नाही. कारण तद्वाचक पदाचा अभाव आहे? यावर सांगतात - 'सर्वत्र तर' 'फलश्रुति' "तरति शोकमात्मवित् [छां ७।१।३]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विवरण

धिकार प्रदर्शनार्थ आहेत. कारण अन्यथा साधनाच्या अनुष्ठानामुळेच फळाची सिद्धि होत असता त्याच्या (= फळाच्या) संकीर्तनाचे फल्य येते. ज्ञानाला अविधेयत्व असल्यामुळे त्याचे विधी हे त्याच्या साधनविधिपर आहेत. तेथें सर्व शाखा प्रत्ययन्यायाने [पूमी २।४।२८-३२] विधींच्या एकत्वाची उपपत्ति होते. असल्यामुळे —

॥ विवरणव्याख्यान ॥

"ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुं ३।२।९] इत्यादिक सांगितलेल्या अर्थाला विपक्षाच्या बाधक मुखाने उपपादन करीत आहेत — 'कारण अन्यथा' "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिकांना कामना प्राप्तीच्या द्वारा अधिकाराच्या निमित्ताच्या प्रतिपादकत्वाचा अभाव असतां फळाचे संकीर्तन व्यर्थ होते. त्यामुळे त्यांना अधिकाराच्या निमित्ताचे समर्पकत्व स्वीकारले पाहिजे असा अर्थ. पण 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्यादिकांत ज्ञानाला विहितत्व असल्यामुळे त्या प्रकरणपठित श्रवण-मननादिकाला विचार विधीचे अधिकार निमित्तत्व कसे? त्यावर सांगतात — 'ज्ञानाला अविधेयत्व'. पण भिन्न-प्रकरणपठित विशेषणांना घेऊन अधिकार निमित्तत्व कसे? त्यावर सांगतात — 'तेथें' = पूर्वतंत्रांत असा अर्थ. सर्व शाखा प्रत्ययाधिकरणाने निर्दिष्ट न्यायाने. हा अर्थ — कार्य सर्व शाखान्तरांत श्रूयमाण अग्निहोत्रादि भिन्न आहेत किंवा नाहीत? भिन्न आहेत असे पूर्वपक्षाने प्राप्त होते. कारण अभ्यास (= पुनः पुनः संकीर्तन) आहे. म्हणून भिन्नत्व आहे. जशा रीतीने अभ्यासाला वैयर्थ्य येते तशा रीतीने नामादिकाकडून हे भिन्नत्व आहे. तसेंच स्पष्ट आहे — "नामरूपधर्मविशेष पुनरुक्तिनिंदाऽशक्ति समाप्ति प्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनात् शाखान्तरे कर्मभेदः" [पूमी २।४।२८] असें प्राप्त झालें असतां सिद्धान्त केला आहे "एकं वा संयोगरूप चोदनाख्याविशेषात्" [पूमी २।४।२९] याचा हा अर्थ — फलसंबंधाच्या उभयत्र अविशेष असल्यामुळे कर्म एक आहे. तसें द्रव्यदेवतोद्देशाने त्याग हें जें यागाचें स्वरूप त्याच्या ऐक्यामुळेही एकत्व आहे. तसें संज्ञेच्या ऐक्यामुळेच 'जुहुयात्' इत्यादि चोदनेच्या ऐक्यामुळेही ऐक्य आहे. जेथें तर एकमेकांना अभाव असतो तेथें सुद्धा असे म्हणून शाखाभेद असतांही कर्म विधीचें ऐक्य आहे. याप्रमाणे भिन्न शाख-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

येता एकोविधि अधिकाराला अवलोकन करणाऱ्या प्रकरणसामर्थ्यामुळे व संकीर्तनेन फलाच्या परिहारामुळे वर्णित धर्मकलापाला अधिकाऱ्याच्या निमित्तत्वाने स्वीकार करितो. कारण निरधिकार विधीला प्रवृत्तीपर्यंत-त्याचा अयोग आहे. पण त्या वाक्यांत विचाराचा विधि आहे हे कसे कळते? सांगतो — "विजिज्ञासितव्यः" [छांदोग्य] "विजिज्ञासस्व" [तै. ३.१] येथे इष्यमाण ज्ञानावच्छेदाहि विधेयत्वाचा अयोग असल्यामुळे अंतर्णीत विचाराचा विधि केला जातो. 'श्रोतव्यः' [बृ. २.४.५] असा तर स्वतःच विचार विहित आहे. "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्" [मु. १.२.१२] येथे ज्ञानाला साध्यत्व कळते असे असल्यामुळे गुरूपसदनादि वि-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

गत विवरणविधींचिद्धी ऐक्य आहे — असा. पण विधीचे ऐक्य असले तरी गुरूपसदनादिकाला अधिकार निमित्तत्व कसे? त्यावर सांगतात— 'तत्र एको विधिः' 'अधिकाराला' = विधि पुरुष संबंध निमित्ताला. त्या विशेषणाने विधीची आकांक्षा लक्षण प्रकरणाला चरितार्थत्व असल्यामुळे इतर विशेषणांना अधिकार निमित्तत्व कसे? त्यावर सांगतात 'व संकीर्तनेन फलाच्या' साधनचतुष्टयाला अधिकाऱ्याच्या विशेषणतेने प्रवृत्ति निमित्तत्व आहे. व संकीर्तनेन फलाच्या प्राप्तीमुळे अधिकारी विशेषणत्व इष्ट आहे असा अर्थ. 'प्रकरणसामर्थ्यामुळे' या सांगितलेल्याचे विवरण करितात— 'कारण निरधिकार' विचाराचा प्रदाता अत्याग असल्यामुळे 'विजिज्ञासस्व' इत्यादिकांना विचारविधिपरत्व कसे? अशी शंका घेतो— 'पण त्या वाक्यांत' ज्ञानाला अविधेयत्व असल्यामुळे? असे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे यांचा पौनरुक्त्य आहे? असे हि नाही कारण याचा त्यांत विवरणरूपत्व आहे. लक्षणेने विचारकर्तव्य असल्यामुळे त्याच्या विधिपरत्व यांना युक्त आहे असे सांगतात— 'सांगतो' 'अंतर्णीत' या वाक्यार्थ संबंध निर्दिष्ट आहे. पुरुषार्थाच्या असाधारणपक्ष लक्षणाबीजाला सांगतात— 'इष्यमाण' मुंडकांत विचारविधीला दाखवितात 'तद्विज्ञानार्थं' साधनावरून साध्य ज्ञानाच्या निष्पत्तीचा अयोग असल्यामुळे साधनविधीची कल्पना आहे असा अर्थ. अंगाचा विधि दिसत असल्यामुळे ही श्रवणरूप अंगीचा विधि आहे असे सांगतात— 'गुरूपसदनादि' तसे "शान्तो दान्त" येथे विज्ञानाच्या विधीचा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ किरण ॥

धान असल्यामुळेही ज्ञानसाधन श्रवणादिकांचा विधि कल्पिला जातो. "आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" [बृ. ४।४।२३]

इष्या
असा ज्ञानाच्या विधानाचा अयोग असल्यामुळेही ज्ञानसाधनां (श्रवणां) चा विधिग्रहण केला जातो. अशारीतीने सर्वत्र

१६८-१८
मनननिदिध्यासनासह श्रवण नामक अंगीचे विधान केले जाते असे सिद्ध झाले. पण फलाच्या साधनविधींत फल-

कामनाच पुष्कळ अधिकार निमित्त होते. इतर धर्मकलापाशीं काय उपयोगी खरें शास्त्रीय अधिकारनिमित्त असतां

संकीर्तन न करून च जीवन गृहदाहादिकाप्रमाणे तो अधिकार निमित्त आहे असें कळते. पण साधन कलापाला अनुष्ठेय-

तेने तेथे विधीची कल्पना करून प्रयाजादिकाप्रमाणे ज्ञानाचे फलोपकारी अंगत्व च कल्पिले करावे?

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असंभव असल्यामुळे साधनांचा विधि कल्पिला जातो असें सांगतात- 'आत्मन्येव' साधनचतुष्टयाला श्रवणांत अधिकार निमि-

त्त असतांही मनननिदिध्यासनांना साधिकारत्व कसे? अशी शंका असतां त्यांना श्रवणाचे अंगत्व असल्यामुळे त्यांत अ-

धिकारनिमित्तत्व त्यांच्या प्रवृत्तीत निमित्त आहे असें सांगतात- 'अशारीतीने सर्वत्र'. मुमुक्षुत्व असतां इतर धर्मांच्या अभावाने

(अभावरूप अपराधाने) अप्रवृत्ति दिसत नसल्यामुळे विशेषणान्तर वृथा आहे? अशी शंका घेतो- 'पण फलाच्या साधनविधींत'

व्यतिरेकाभावाचा (इतर धर्म नसता प्रवृत्ति न होण्याच्या अभावाचा) अंगीकार करितात- 'खरें'. या विशेषणान्तराचें वैयर्थ्य

आहे! त्यावर सांगतात- 'शास्त्रीय'. जेथें अन्वयव्यतिरेकाने सिद्ध अधिकारनिमित्त इष्ट असते. तेथें केवल व्यतिरेकाची

अपेक्षा असते. जेथें शास्त्रावरून च अधिकारनिमित्त कळते. तेथें नसते. जसे 'जीवन् जुहुयात्' 'गृहदाहवान् यजेत' इत्या-

दिकांत व्यतिरेक नसतांही जीवनादिकाला अधिकारनिमित्तत्व आहे. त्याप्रमाणे समाधान. विशेषणचतुष्टयाला अधिकार-

निमित्तत्वाचा अभाव असतांही त्याचे संकीर्तन उपपन्न होते? अशी शंका घेतो- 'पण साधनकलापाला', साधनकलापाला अंगत्व च

कल्पित करावे. असा संबंध. पण विहित अंग असते. येथें तर विधि दिसत नसल्यामुळे त्याला अंगत्व कसे? त्यावर सांगतो- 'तेथें विधीची'

जीवनादिकाहून वैलक्षण्य सांगतो- 'अनुष्ठेयतेने'. ज्ञानाच्या स्वरूपाप्रत उपकाराचें निरूपण करितां येत नसल्यामुळे त्याला अंगत्व कसें? त्यावर

सांगतो- 'प्रयाजादिकाप्रमाणे'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

अशी इच्छा मुमुक्षा तिचा भाव मुमुक्षुत्व.

६२।२२

पूर्वी सांगितलें कीं – 'अथ' शब्द अधिकारार्थत्व (= प्रारंभार्थत्व) असतां प्रवृत्ती-च्या अभावामुळे शास्त्रारंभाला वैयर्थ्य येते. प्रवृत्तीच्या अभावाविषयींही कारण सांगितलें कीं –

॥ विवरण ॥

खरें अंगालाही प्रदोषादिकाप्रमाणें अधिकारी विशेषणत्व निषिद्ध नाही कारण शांत्यादि गुणयुक्त होऊन पहावे इत्यादि विधि आहे. दीक्षेलाही उत्तरक्रतूंत अधिकार निषिद्धता दिसते. म्हणून 'नित्यानित्यवस्तुविवेक' इत्यादि योग्य आहे.

२८८।१२५

'तेषु हि सत्सु' हे उत्तर भाष्य साधनकलापाच्या – ब्रह्मानुभव पर्यंत विचारादि साधनांत प्रवृत्तीच्या – अन्वयव्यतिरेक सिद्ध इष्ट हेतुत्वाचा प्रतिपादन करितें. त्यांचे विशेषकरपाने वर्णन करण्याकरितां मुमुक्षुत्वावाचून तर प्रवृत्ति नाही असें सांगतात – 'पूर्वी सांगितलें कीं' इत्यादि – 'जेथपर्यंत मुमुक्षुत्व आलें नसतें (बन) तोंपर्यंत... नाही'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

५२।१६

अंगत्वमात्राचा अंगीकार करितात – 'खरें' मग अधिकाऱ्याचे विशेषणत्व नाही? त्यावर सांगतात – 'अंगालाही' त्याविषयीं दृष्टांत सांगतात – 'प्रदोषादिकाप्रमाणें' प्रदोषादिकाळ नानाविध कर्मविधान असल्यामुळे व त्यांच्या प्रतीक्षेने कर्मे केले जातात म्हणून असें अंग ही कालाला अधिकारी विशेषणत्व आहे त्याप्रमाणे येथेंही अंगत्व व अधिकारी विशेषणत्व अविरुद्ध आहे, असा अर्थ. याप्रमाणाच्या अभावामुळे साधनकलाप अधिकारी विशेषणत्व नाही? अशी आशंका असतां सांगतात – 'कारण शांत्यादि'. याविषयींच दुसरा दृष्टांत सांगतात – 'दीक्षेलाही' दीक्षेला अंगत्व असून 'दीक्षितो जुहोति' असें अधिकार निर्दिष्टत्व दिसतें असा अर्थ. शास्त्रीयत्वानें साधनचतुष्टयाच्या अधिकारी विशेषणत्वाच्या समर्थनाचा उपसंहार करितात – 'म्हणून'

५२५।१२

पण 'पूर्वी सांगितलें कीं' येथे शास्त्रारंभाच्या वैयर्थ्याचा अनुवाद केला तो वृथा आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात – 'तेषु हि सत्सु' पूर्वी विशेषणचतुष्टयाला शास्त्रीयत्वामुळे व्यतिरेकाची अपेक्षा नाही असें सांगितलें. येथें तर अन्वयव्यतिरेकानें ग-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

केली जाणारी ब्रह्मजिज्ञासा हिरण्यगर्भ प्राप्तिपर्यंत अखिल सुखभोगापासून निवृत्तक-
प्राप्ति · त्याने तिच्यापासून लोकांचा उद्धार होतो. तर त्यांत प्रवृत्ति कोठून? म्हणून जेथ-
पर्यंत या हिरण्यगर्भ प्राप्तिपर्यंत भोगांचे उत्पत्ति व परिच्छेद यांच्या योगाने विनाशित्वामुळे

॥ किरण ॥

तेथपर्यंत ब्रह्मजिज्ञासेचा कोण प्रसंग?' इत्यन्त ग्रंथाने · म्हणून मुमुक्षुत्व तर श्रूयमाण (चित्रादि) साधनांत प्रवृत्तीचा निमित्त आहे असा अर्थ · पण (मग) फलकामना असतां इतर धर्मांच्या अभावामुळे फल साधनांत प्रवृत्तीच्या अभाव दिसत नाही (असें प्राप्त झालें म्हणून त्यांनावें यावें आहे) खरें; पूर्वपूर्व उत्तरोत्तराच्या स्वरूपोपाधित्वाने केवल असल्यामुळे त्याला मुमुक्षुत्व बाधित आहे, म्हणून अधिकार निश्चित आहे. असें सांगतात- 'म्हणून जेथपर्यंत?
२८६।२२
पण सर्व अनित्यच आहे सत्त्वामुळे घटादिकाप्रमाणे? - यावर नाही असें सांगतात-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

(द्वैयत्वाचा)
नित्याच्या आश्रयकरून व्यतिरेक समर्थित केला जातो म्हणून पूर्वीने पराच्या पक्षाची शंका नाही असा अर्थ · मुमुक्षुत्वाच्या अभाव असतां ब्रह्मविचारांत प्रवृत्तीच्या असंभवाच्या साधनाचे फल सांगतात- 'म्हणून मुमुक्षुत्व' मुमुक्षुत्वाच्या हेतुत्वा-च्या आश्रयकरून केवल व्यतिरेकाच्या अभावामुळे उत्तराचे हेतुत्व नाही · असें सांगतो- 'पण फलकामना', 'पण फलसाधन-विधींत' याने याला पुनरुक्तीची शंका नाही कारण दुसऱ्या रीतीने समाधान करण्याच्या इच्छेने पूर्वी सांगितलेल्याचा येथे अनुवाद आहे असा अर्थ · केवल व्यतिरेकाच्या अभावामुळे विशेषणत्रयाला प्रवृत्तीत अनिमित्तत्व सांगितले त्याला अंगीकार करून देतात- 'खरें' मग त्यांना वैयर्थ्य आहे? त्यावर सांगतात- 'पूर्वपूर्व' 'उपाधित्वाने' हेतुत्वाने · नित्यवस्तूच्या अभाव
५२५।१५
असल्यामुळे नित्यानित्यवस्तुविवेक नाही? अशी शंका घेतो- 'पण सर्व' = विवादाचा विषय ब्रह्म किंवा आत्मा · विपक्ष-स्थूलक बाधक तर्काने परावृत्तत्वामुळे हे अप्रयोजक आहे असें सांगतात- 'यावर नाही', कार्याचा सोपादानत्व ·

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

अनित्यत्व जाणत नाहीं, व हे नाश होत असले तरी कूटस्थ नित्यवस्तुपर्यंतच नाश होतो. अन्यथा निरुपादानाच्या पुनः उत्पत्तीचा असंभव आहे, म्हणून वर्तमानाचाही असंभवामुळे अभाव होईल. कारण असें निरूपण केलेलें येतें. (असें जाणून जेथपर्यंत नित्यानित्य-

॥ विवरण ॥

'नाश होत असले तरी' निरुपादान तर किंचित कार्य करत नाहीं. कार्यकाल तर कार्यान्तरात उपादानत्व असतां पु-ढील समस्त (कार्यरूपी) कारणाच्या उत्तरोत्तर कार्यांत अन्वय होईल कारण अनन्वयी ला अनुपादानत्व असतें. म्हणून प्रतिकार्य प्रवाहाच्या अनादित्वामुळे अनादि अनेक उपादान कल्पना करण्यापेक्षा श्रेष्ठ एकाच अनादीला सर्व कार्योपादानत्व कल्पना आहे, व ते अविकारी कूटस्थ आहे. अन्यथा त्यालाही कार्यत्व प्रसंग येतो.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

असे तत्पर्यंत नाश होईल. सोपादान तर नाहीं कारण प्रध्वंसांतत्वाचे व्यार होतो? अशी आशंका असतां सांगतात — 'निरुपादान तर'. पूर्वी असत् असलेल्याच्या सत्वयोगित्वाला कार्यत्व असल्यामुळे प्रध्वंसांतत्वाचे व्यार नाहीं. असा अर्थ. मग किंचित् कार्य व उपादान असेल? अशी आशंका असतां, कार्यकार्याला अन्वयित्वानें उपादानत्व आहे? किंवा अनन्वयित्वानें? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षाचा निरास करीतात — 'कार्यकाल तर'. जसें घटाच्या अन्वयित्वानें मृत्तिका उपलब्ध होते, तसें कारण कोठेहि तेथें उपलब्ध होईल. याप्रमाणे त्याचें कारण त्याचें कारण असें सर्व अन्वयित्वानें उपलब्ध होईल. असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाला दूषित करीतात — 'कारण अनन्वयीला'. घटांत अनन्वयी अशा दंडाला त्याच्या अनुपादानत्वाप्रमाणे सुवर्णादिकाला हीं अन-न्वयित्वानें त्याचें अनुपादानत्व आहे. असा अर्थ. मग अनादि अनेक उपादान होईल? अशा शंकेला निरसित करीतात — 'म्हणून प्रतिकार्य'. अनादि उपादानाचा अभाव असतां कार्याची अनुपपत्ति, 'म्हणून' शब्दाचा अर्थ. मग जें अनादि एक उपादान आहे तें परि-णामी आहे. त्याला उपादानत्व असल्यामुळें दुग्धाप्रमाणें? अशा शंकेला निरसित करीतात — 'तें अविकारी'. कूटस्थ प्रतिपादक श्रुतिस्मृती-च्या विरोधामुळें हें अनुमान उत्थित होत नाहीं असा अर्थ. त्याला स्पष्ट करीतात 'कूटस्थ' विपर्यासात बाधकाला सांगतात — 'अन्यथा'.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

वस्तूला जाणत नाही तोपर्यंत नित्यानित्यवस्तुविवेक होत नाही व जोपर्यंत नित्यानित्यवस्तुवि-
असा येथे अध्याहार जोडावा
वेक होत नाही तोपर्यंत विरक्त होत नाही व ज्याप्रमाणे अग्निप्रवेश करणारा स्रक् चंदन व स्त्री इत्यादि
भोगांना भोगणाऱ्याच्या अभिमुख नाश दिसतो त्याप्रमाणे भोगांना भोगणाऱ्याचाही अभिमुख नाश
दिसत असल्यामुळे व भोगार्थ व्यापारजनित दुःखानुभवामुळेही त्याच्या निमित्ताने सुखालाही
~~सहन करणार~~।

॥ विवरण ॥

तसें सर्व कार्य कदाचित् संपूर्णतेने विनाशाला प्राप्त होते त्याला एकोपादानत्व असल्यामुळे सुषुप्तींत आत्मगत सुखादिकाप्रमाणे
असा सर्वांचा विनाश तशा प्रकारच्या वस्तुपर्यंतच आहे अन्यथा शून्यतापर्यंत विनष्ट पूर्वकल्पाच्या स्वोपादानशक्तीने स्व-
संस्काराच्या अवस्थानाच्या अभावामुळे त्याच्या सजातीय आकाराने पुनर्जन्माभावाप्रमाणे वर्तमानाचाही निरुपादानतेने १६५१
जन्माभाव प्रसंग येतो असा ('हे नाश होत असले तरी' येथून 'असें निरूपण करितात येथे' येथपर्यंतच्या व्याख्यानाचा) अर्थ 'भोगांना

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पण सर्वांचा विनाश सिद्ध असतां कूटस्थ वस्तुपर्यंत विनाश होईल तर ते असिद्ध आहे अशी आशंका असतां सांगतात- 'तसें सर्व कार्य' जरी
कूटस्थवस्तूची सिद्धि होते तरी सकल कार्यांचा नाश हि असा 'तसे' शब्दाचा अर्थ कदाचित् नाश होत असे म्हटले असतां सकळांच्या विनाशा-
ची सिद्धि नाही त्याकरिता 'संपूर्णतेने' असे म्हटले एवढे म्हटले असतां स्थिति समयीही संपूर्णतेने विनाशाच्या प्रसाधनामुळे बाध होईल
(प्रलयकाळी)
त्याकरिता 'कदाचित्' असें विशेषण आहे प्रलयाला उपस्थापक कर्माचा उद्बोध असतां असा अर्थ त्याला हेतु सांगतात 'अन्यथा सर्वांचा'
विपक्षांत दंड सांगतात- 'अन्यथा' संस्काराच्या संतानाविषयी हेतु सांगतात- 'शून्यता' 'पूर्वकल्पाच्या' = पूर्वकल्पीयांच्या- 'सजातीय आकाराने पुन
र्जन्माभावाप्रमाणे' याचा हा अर्थ - पूर्वकल्पीयांच्या- संस्कारसहित कारणाच्या अवशेषाच्या अभावामुळे सजातीय आकाराने जसा पुन-
र्जन्माचा असंभव याप्रमाणे वर्तमानाचाही निर्लेपनष्टत्वामुळे सजातीयाकाराने जन्म असणार नाही - असा विपक्षाचा अनिष्ट ह्या-
(१६५२)
च्याशंकेचा निरास करितात- 'भोगांना' 'जोपर्यंत' इत्यादिकाला साकांक्षत्व असल्यामुळे व दूरान्वयामुळे त्याचा अन्वय दाखवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

प्राप्त न होणारा जेथपर्यंत भोगापासून विरक्त (न) होऊन तदनंतर विराग ज्यांचे साधन आहे असा शम, दम, उपरम, तितिक्षा, समाधान, श्रद्धनी संपन्न (न) होऊन जेथपर्यंत मुमुक्षुत्वा (किंवा) चा आळंबन करीत नाही तेथपर्यंत ब्रह्मजिज्ञासेचा कोण प्राप्त होईल? कोणत्याही रीतीने दैववशामुळे किंवा गुरुकृपामुळे किंवा बहुश्रुतत्वबुद्धीने प्रवृत्त झाला तरी संशयरहित, ब्रह्माचा आत्मत्वाने

॥ विवरणव्याख्यान ॥ २६९१९०

भोगणाऱ्या भोक्त्याचा भोगाशी सह अनित्य विनाश दिसत असल्यामुळे अशी योजना. येथे हा अन्वय – जेथपर्यंत नित्यत्वाला ~~ब्रह्मा~~ जाणत नाही तेथपर्यंत (हे नाश होत असले तरी कूटस्थ नित्य वस्तुपर्यंत नाश होत नाही अशा रीतीने) नित्य वस्तूला जाणत नाही असा अध्याहार. व जेथपर्यंत नित्यानित्यवस्तुविवेक होत नाही तेथपर्यंत विरक्त होत नाही व जेथपर्यंत आदि पुरुष असा अध्याहार. चा' येथे जेथपर्यंत शब्द नकाराचा अध्याहार करून विरक्त शब्दाशी संबंध प्राप्त होतो. 'जेथपर्यंत विरक्त न होऊन' असा. जेथपर्यंत विरक्त होत नाही तेथपर्यंत (शमादिकांनी संपन्न न होऊन) मुमुक्षुत्वाचा आळंबन करीत नाही व जेथ पर्यंत मुमुक्षुत्वाचा आळंबन करीत नाही तेथपर्यंत ब्रह्मजिज्ञासेचा कोण प्राप्त होईल. असा. अशा रीतीने साधनफलाच्या अभाव असतां विचाराची प्रवृत्ति नाही. असा हा व्यतिरेक दाखविला आहे. पण साधनफलाच्या अभाव असतां ही प्रवृत्ति (प्रवृत्ती) दिसत असल्यामुळे व्यतिरेक नाही? अशी आशंका (असतां) सांगतात – 'किंवा कोणत्या रीतीने'. ~~किंवा~~ [illegible] यागादिकाप्रमाणे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

दाखवितात – 'येथे हा अन्वय' पुढील 'अशा रीतीने' याच्या पूर्वीपर्यंत ग्रंथ स्पष्टच आहे. फलित दाखवितात – 'अशा रीतीने साधन'. व्यतिरेकाला आक्षेपिला जातो – 'पण साधन'. श्रवणादिकांचे अनुष्ठान असतां ही संशयरहित ब्रह्माला जाणत नाही हे विरुद्ध आहे? अशी आशंका असता सांगतात – 'दैवाशास्त्राच्या' (टीका:) जिज्ञासेचा असा अर्थ. 'अधिकाऱ्याला फलपर्यवसायि प्रतिपत्तिजनक वेद ~~आहे~~ आहे' अशा न्यायावरून असा अर्थ. अन्वयावाचून व्यतिरेक दाखविल्याने हेतुत्वाची सिद्धि असल्यामुळे व अन्वयानंतर सां-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्मजिज्ञासितुं ज्ञातुं च, न विपर्यये। तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानंतर्यमुपदिश्यते।

॥ व्याख्यान ॥

जाणण्याकरिता समर्थ होत नाही. कारण यथोक्तसाधनसंपत्तीच्या विरहामुळे अर्थे मुळीच चित्त नसलेला बाहेरच अभिमानवान असतो. म्हणून वर्णितवस्तुकलापाहून आनंतर्याला अभिप्रेत करून 'अथ' शब्दाला बादरायणाचार्य प्रयोजित करीत होते. तें भाष्यकार सांगतात-

'हि' = निश्चयेकरून 'तेषु सत्सु' = ती चार साधनें असतां 'प्रागपि धर्मजिज्ञासाया:' = धर्मजिज्ञासेच्या पूर्वीही 'ऊर्ध्वं च' = नंतरही 'ब्रह्मजिज्ञासितुं ज्ञातुं च' = ब्रह्म विचार करण्यास व जाणण्यास 'शक्यते' = शक्य होते. 'न विपर्यये' = ती साधने नसतां नाही. 'तस्मादथशब्देन' = म्हणून अथशब्दाने 'यथोक्तसाधनसंपत्त्यानन्तर्यम्' = सांगितलेल्या साधनसंपत्तीहून आनंतर्य 'उपदिश्यते' = उपदेशिले जाते.

॥ विवरण ॥

फलपर्यन्तता नाही असा अर्थ. व्यतिरेकाच्या नियमाप्रमाणे अन्वयही सिद्ध असल्याप्रमाणे करितात- 'म्हणून वर्णित' सांगितलेल्या अर्थास व्याख्याला अवतीर्ण करितात- 'तें भाष्यकार सांगतात'

म्हणून अशारीतीने साधनकलापाला विषयत्वेने विज्ञानांगत्व असतां ही, शास्त्रयुक्तींच्या योगाने अधिकारी

॥ विवरणव्याख्यान ॥

मिळत नसल्यामुळे 'वर्णितवस्तुकलापाहून आनंतर्याला' हें असंगत आहे। अशी आशंका असतां सांगतात- 'व्यतिरेकाच्या नियमामुळे'

व्यतिरेकांच्या योगाने साधनचतुष्टयाला विचारहेतुता कळत असल्यामुळे त्याचे आनंतर्य 'अथ' शब्दार्थ आहे असें सांगितले. सत्य वृत्तानुवादपुरःसर भाष्यकाराने केलेल्या शंकेचा निरास करितात 'म्हणून अशारीतीने' इत्यादिकानें.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

विशेषणत्वाचा लाभ होत असल्यामुळे वर्णित साधनसंपत्तीच्या अनंतर ब्रह्मजिज्ञासा सिद्ध होते असतांही, कोणी प्रमाणव्यापारवर्जित अनधिकृत देवांचाप्रिय (पशुवत् मूढ) शास्त्रार्थ प्रद्वेषणदोषामुळे मतिनिश्चित सर्व संकरवादी येथें जो किंचित जल्पना करितात कीं — विचाराच्या कर्तव्यतेला जाणणाऱ्या सूत्रकारांच्या बुद्धीत निश्चय करून शमादिक — समारूढ नाहीत. व बुद्धीत समारूढ नसल्यामुळे अधिकारी विशेषणतेने 'अथ' शब्दाने ग्रहण करणे योग्य नाही. बुद्धिगत धर्म विचार तर अधिकारी विशेषणतेने ग्रहण केल्या जातो — असे. हे युक्त नाही, कारण तुझ्याप्रमाणे प्रवा
वाक्य
पर प्रमाण प्रज्ञाविकळ सूत्रकार नाहीत ते असे — श्रौत विचार विधीला सूत्रित करण्याकरिता जाणीत असता.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्याविषयीं विवरण येऊन गेले असतां अशा प्रकाराने कल्पनेंत हेतू सांगतात — 'अनधिकृत' अनधिकृतत्वाचे उपपादन करितात — 'शास्त्रार्थ प्रद्वेषदोषामुळे', 'बुद्धींत समारूढ नाहीत' येथें प्रमाणाच्या अभावामुळे असें जाणावे. शास्त्रीय विधीच्या प्रतिपत्ति समयीं त्याचे अधिकारनिमित्तही बुद्धिस्थ आहे. यांच्या अज्ञानामुळे ही शंका आहे असें सांगतात — 'निश्चय करून'. त्यांना बुद्धिस्थत्व नसो त्यावर सांगतो — 'व बुद्धींत'. बुद्धीत समारूढ अर्थाचा तुमच्या प्रतिपादन करण्याकरिता त्यांच्या वाचक शब्दाला वक्ता प्रयोजित (अधिकाऱ्याला)
करितो. शमादिकांना तर अबुद्धिस्थत्व असल्यामुळे त्यांच्या ज्ञानसमयीं त्यांच्या प्रतिपादनाच्या इच्छेने अथ शब्दाचा प्रयोग कसा? असा अर्थ. पण परिशेषावरून शमादि अथ शब्दाने उपात्त कसे नाही? अशा शंकेचा निरास करितो — 'धर्म विचार तर'. वेदैकदेश विचाराविषयक ज्ञाता असल्यामुळे बुद्धिस्थ आहे. म्हणून त्याचे अधिकारी विशेषणतेने अथ शब्दाने उपादान आहे असा अर्थ. शमादिकांचे अबुद्धिस्थत्व असिद्ध आहे असें सांगतात — 'हे युक्त नाही'. अयुक्तत्वाला दाखविण्याकरिता सूत्रकारांचे अनुसंधान कौशल सांगतात — 'कारण तुझ्याप्रमाणे'. विचारविधीच्या सूत्रणसमयीं त्यांना बुद्धिस्थत्व कसे? त्यावर सांगतात — 'ते असे'. निरधिकार विचारविधीला प्रवर्तकत्वाचा अभाव असल्यामुळे अधिकारी अनुबंध तर प्रतिपादन केला जातो असा अर्थ. तेथे सर्वांना अधिकारित्वाचा अभाव असल्यामुळे अधिकारी विशेषणाची आकांक्षा करणारे विधिप्रकरणाच्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

विधिप्रयुक्त अधिकारी अनुबंधाला आलोचन करणारे, स्वप्रकरण पठित व अन्वयव्यतिरेक प्रमाणाने कळणाऱ्या अधिकारिविशेषणाला जाणून त्याला 'अथ' शब्दाने काय म्हणून सूचित करणार नाहीत? पुनः साधनकथनाचा अथ शब्दाने ग्रहण त्याच्या स्पष्ट असतांही अकृत व्रतांत प्रवृत्ति अंगत्व सांगितली पाहिजे. कारण त्याने आक्षिप्ताचे तेथे प्रवृत्तीची अनुपपत्ति आहे. अवश्य अपेक्षणीयत्व असतां तर तेच अधिकारी विशेषण म्हटले पाहिजे. धर्मजिज्ञासा तर घटद्वाराने लिंग शास्त्रीयत्वाने प्रमाणाभावामुळे अधिकारी विशेषण तेही प्राप्त होत नाही. म्हणून ती बुद्धिस्थही नाही. व अथ शब्दाने ग्रहणास योग्य नाही. व अव्यवहित बुद्धिस्थापेक्षा स्ववाक्यगत्यर्थ स्वीकारतर बुद्धिस्थः सा–

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पर्यालोचनेने व अन्वयव्यतिरेकाच्या आलोचनाने साधनसमुच्चयाला अधिकारी विशेषणत्वाने जाणून त्याला सूचित करीतसे असें. अशा रीतीने येथे काही दोषपुढें नाही असें सांगतात – 'स्वप्रकरणांत पठित'. पुनः धर्मजिज्ञासेला अथ शब्दाने ग्रहणत्व सांगणाऱ्याकडून (आक्षेप) हें विचारणीय आहे कीं – काय साधन कथनाचे प्रवृत्ति अंगत्व इष्ट आहे? किंवा नाही? दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितात – 'पुनः साधनकथनाचा'. पहिल्या पक्षीं आमच्या अभिमताची सिद्धि होते असें सांगतात – 'अवश्य अपेक्षणीयत्व'. मग हें शास्त्रीय अधिकारी विशेषण नाही अशी आशंका असतां फलपर्यंत प्रवृत्तीची अनुपपत्ति असतां तिच्या उपपादनाकरितां 'अथ' शब्दाने (शास्त्रीय) अधिकारी विशेषण जाणविणे उचित आहे असा अर्थ. स्वमताचे प्रसाधन करून परपक्षाचा निरास करितात – 'धर्मजिज्ञासा तर'. अन्वयव्यतिरेकाने सिद्ध असलेला व शास्त्राने याला अधिकारी विशेषणत्व असतें. धर्मजिज्ञासेच्या तर विचाराधिकारी विशेषणत्वाविषयीं शास्त्रप्रमाण नाही असा अर्थ. धर्मजिज्ञासेला मानलेल्या बुद्धिस्थत्वाचा निरास करितात – 'म्हणून ती'. प्रमाणाभाव 'म्हणून' शब्दाचा अर्थ आहे. 'बुद्धिस्थही नाही' – अधिकारी विशेषणत्वाने बुद्धिस्थ नाही असा अर्थ. बुद्धिस्थत्वाचा अंगीकार करून दूषण सांगतात – 'व अव्यवहित'

॥ विवरण ॥

धन-चतुष्टयग्रहणास योग्य आहे; म्हणूनहि हें यत्किंचित् (=व्यर्थ) आहे.

'इ असा' १७०।१०

(पूर्वपक्षी) पण अथ शब्द आनन्तर्याला सांगणाऱ्या पुरुषाने हेतुतेने पूर्वसिद्ध अर्थ जाणविला असें सांगितलें तेव्हां 'अतः शब्दो हेत्वर्थे' हें आवश्यक कसें? (कारण पुनरुक्ति दोष येतो) पण 'अथ' शब्दाला हेतुत्व आर्थिक आहे; तें त्याचें अभिधेय नाहीं? खरें. आर्थिक अर्थांत तात्पर्य असल्यामुळें आनंतर्य मात्रांत तें फलरूप आहे. त्याच्या-पर शब्द असतो तो वाक्यार्थप्रयोगांत शब्दार्थ असतो. अशा रीतीनें अथ शब्दानेंच हेतुत्वाची सिद्धि होत असल्यामुळें अतः शब्द अपेक्षित केला जात नाहीं (एकदेशी-) पण 'अतः' शब्दाच्या अभाव असतां मांगल्यादिकांत अन्यतम अर्थ तो अथ शब्दाला प्राप्त होईल? असें असेल तर नाहीं कारण त्याचें निराकरण केलेलें आहे. (संकरवादी-)

॥ विवरणव्याख्यान ॥

फल
पुरुष कारणाच्या आनंतर्याला 'अथ' शब्दार्थत्व असल्यामुळें 'अतः' शब्द व्यर्थ आहे असी शंका घेतो- 'पण अथ शब्दस्य' पण अथ शब्दाला आनंतर्य मात्राचें अभिधायित्व असल्यामुळें अतः शब्दाला हेतूचें अभिधायित्व आहे म्हणून (त्याला) पौनरुक्त्य नाहीं? अशी शंका घेतात- 'पण अथ'. अनभिधायित्वाचा अंगीकार करितो- 'खरें' मग पौनरुक्त्य नाहीं त्यावर सांगतो- 'आर्थिक अर्थांत' जिज्ञासेंत पुरुषकारणत्व आर्थिकत्व असतां प्रवृत्ति संभवत असून अन्यथा असंभवत असल्यामुळें तेथें तात्पर्य आहे असा अर्थ. आर्थिक अर्थांत तात्पर्य असतां हि, त्याला अनभिधेयत्व असल्यामुळें पौनरुक्त्य नाहीं?
अभिधेयांत तात्पर्याच्या अभावाविषयीं हेतु सांगतो- 'आनंतर्य मात्रांत'
त्यावर सांगतो- 'त्याच्यापर शब्द असतो' तात्पर्याने कळणाऱ्याला प्रमेयत्व असल्यामुळें व त्याला एकत्व असल्यामुळें पौनरुक्त्य आहे असा अर्थ पण आनंतर्याच्या अभिधान पुरुषानें प्रतिपादन केलेल्या हेतुत्वाच्या स्पष्टीकरणार्थ अतः शब्द आहे? असें एकदेशी शंका घेतो- 'पण अतः शब्दाच्या' पण मांगल्यादि शंका येथें अवतीर्ण होत असल्यामुळें तिच्या निराकरणार्थ 'अतः' शब्द अपेक्षित केला जात नाहीं असें सांगतो- 'मांगल्यादिकाचें'. कारण "मंगलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात्" येथें त्या शंकेचा निरास केला आहे असा अर्थ. अथ शब्दानेंच हेतुत्वाची

॥ विवरण ॥

पण धर्मजिज्ञासेंत हेतुरूप अर्थात अथशब्द असतांही अतः शब्दाने ही त्याचे (स्वाध्यायाध्ययनाचे) हेतुत्व सांगितले आहे असें अमेयत्व हा सर्वसंकरवादी अंधगोलांगूलकशरण आहे. कारण अन्यत्र विद्यमान पुनरुक्ति दोष आमचे कडूनही अनुसरणीय नाही. म्हणून अतः शब्दाचे वैयर्थ्य आहे असें प्राप्त झाले. यावर अथशब्दाने परिगृहीत स्व हेतुत्वाला दुसऱ्या हेतूने निरासाची आशंका असतां तिचे निराकरण पुनः अथशब्दाने सांगितलेल्या हेतुत्वाचा सांगण्याचा अतः शब्दाने केला जातो. असे "यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनाम्" इत्यादि भाष्याने दाखविले आहे. तेथील

विवरणव्याख्यान

सिद्धिहेतु असल्यामुळे अतः शब्दाचे वैयर्थ्य आहे? असें सांगितले असतां दृष्टान्ताचा आश्रय करून (एकदेशी) शंका घेतो - 'पण धर्ममीमांसेंत'. आनंतर्याभिधान मुखाने स्वाध्यायाध्ययनाचा धर्ममीमांसेंत हेतुत्व जरी अथशब्दाने सांगितले. तरी त्याच अर्थात जसा अतः शब्द ग्रहण केला आहे तसा येथें ही असा अर्थ. दृष्टान्ताच्या असंमतीने उत्तर सांगतो - 'हा सर्व संकरवादी' अंधगाईच्या लांगूल- पुच्छासंबंधी जो न्याय तोच त्याचा शरण आहे असा. अंध पुरुष जसा गाईच्या पुच्छाच्या आश्रय करून जाणारा स्वस्थानाला प्राप्त होत नाही त्याप्रमाणे पुनरुक्तिदोष दूषित सूत्राच्या आश्रयाने समाधान करणाऱ्या पुरुषा क्षेमाची प्राप्ति नाही असा अर्थ. याप्रमाणे पुनरुक्तिरूप दूषणाने एकदेशी मताचा निरास करून पूर्वोक्त वैयर्थ्य शंकेचा उपसंहार करितो - 'म्हणून अतः शब्दाचा'. सर्वज्ञ बादरायणाचार्यांनी सांगितले असल्यामुळे अतः शब्दाच्या वैयर्थ्याची अनुपपत्ति आहे. म्हणून स्वच्छान्तःकरण पुरुषाकडून त्याचा अर्थ निरूपणीय आहे. त्यावर हा अर्थ कोणता? अशी विवक्षा असतां त्याचे दुसऱ्या हेतूने निरास होतो या शंकेच्या निरासद्वारा हेतुत्वाचे दृढीकरण 'अतः' शब्दाचा अर्थ आहे म्हणून सूत्रकारांचे वचन निर्दोष आहे असें समाधान करितात - 'यावर अथशब्दाने', इत्यादि ग्रंथांनी. या सूत्रांत शास्त्र व अन्वयव्यतिरेकाला वळून साधनचतुष्टयाला हेतुत्व कळत असल्यामुळे त्याच्या निरासाची आशंका कशी? अशी आशंका असतां सांगतात - 'तेथील त्यांतील'. पण कृतक व प्रत्यक्ष किंचित् नित्य दिसते जसे ध्वंस परमाणु आदि व किंचित् अनित्य दिसते जसें घटादि. कर्मफल तर कोणत्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतः शब्दो हेत्वर्थः । —

॥ व्याख्यान ॥

'अतः शब्दो हेत्वर्थः' - 'म्हणून' शब्द हेतूच्या अर्थी आहे; आक्षेपाच्या (पूर्वपक्षी) निरासाकरिता हेतूचा अनुवादक आहे. असा अर्थ. (मध्यस्थ -) कोणता हा आक्षेप? त्यावर सांगतो - हें असा पण कृतकत्व (= उत्पत्तिमत्त्व) व परिच्छेद अवश्य नाशाला आणीत नाहीत. कारण परमाणूंतील कृतक पाकज लोहित्वाला व परिच्छिन्न अशा आत्म्याला ही नित्यत्व मानलेले आहे. वेदांतही "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" [शत.ब्रा.२।६।३।१] "अपाम सोमममृता अभूम" [ ] इत्यादि पुण्यफलाच्या अक्षय्यत्वाचे श्रवण आहे. म्हणून विषयभोगापासून नि

॥ विवरण ॥

त्यांचे निवारण करतात - 'पण कृतकत्व' जेव्हां तर कृतकत्वादि अनुमान सव्यभिचार = अनैकान्तिक - अवश्य लागू नाही आहे तेव्हां कृतकही कर्मफलाला अनित्यत्व नियमाचा अभाव असल्यामुळे नित्य सुखार्थ काम्याची तेथंही प्रवृत्ति होईल. म्हणून नित्यानित्यवस्तुविवेक ब्रह्मांतच नियमाने प्रवृत्तीचा हेतु नाही असा अर्थ. पण कर्मफलाला अवश्य अनित्यतेचा अभाव असतांही नित्यत्वाविषयी प्रमाण नाही त्यावर सांगतो 'वेदांतही'. पण [illegible] असतांही ब्रह्मांत प्रवृत्तीचा काय प्रसंग आहे? त्यावर सांगतो - 'म्हणून विषयभोगापासून'. म्हणून ब्रह्मांत प्रवृत्त होत नाही असा अर्थ.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पक्षान्तराचे अवतरण करतात? त्यावर सांगतो 'जेव्हां तर', कर्मफलाच्या नित्यत्व संभावनेने तेथेच ही प्रवृत्ति पुढे ब्रह्मांतच प्रवृत्ति नाही असा अर्थ. पण अनित्यत्वाविषयी प्रमाणाच्या अभावि असल्यामुळे कर्मफलांत प्रवृत्ति नाही? अशी शंका घेतात - 'पण कर्मफलाला'. प्रमाणाभाव असिद्ध आहे असें सांगता 'त्यावर सांगतो वेदांतही'. पण असेंच असेल त्यांत शास्त्रांत आचार्यांच्या प्रवृत्तिप्रमाणे नित्यसुखार्थ काम्याची ब्रह्मजिज्ञासेंत प्रवृत्ति होईल? अशी शंका घेतात 'पण असें असतांही' ब्रह्मव्यतिरिक्ताच्या अनित्यत्व ज्ञानावाचून सकळसुखविरोधि ब्रह्मजिज्ञासेंत प्रवृत्ति नाही असें सांगतो 'त्यावर सांगतो म्हणून'. अपेक्षिताचे पूरण करितो - 'म्हणून ब्रह्मांत'.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

यमाने विवेकही नाहीं विरागही नाहीं. कूटस्थनित्यवस्तूच्या संबंधानें मुमुक्षुत्वही नाहीं व त्यामुळेंच शमदमादिकांचें ग्रहण नाहीं. कारण भोक्त्याला तादात्म्याचा संभव नाहीं. त्याची प्राप्तिही पुरुषार्थ नाही कारण दुःखाचा अभाव असतांही सुखभोगाचा अभाव असल्यामुळें

॥ विवरण ॥

वैराग्यामुळें चातुर्मास्यादि व्यतिरिक्त विषयापासून विरक्त तेथेंच प्रवृत्त होतो. पण ब्रह्मज्ञानांतच प्रवृत्ति हें नियम नसे. तथापि ब्रह्मज्ञानही विकल्पानें प्रवृत्ति होईल? त्यावर नाहीं असें सांगतो – 'कूटस्थनित्यवस्तूच्या' पण विरुद्ध पदार्थांच्या तादात्म्याचा अभाव असतांही संयोगलक्षणापासून ब्रह्माची प्राप्ति होईल? यावर नाहीं असें सांगतो – 'त्याची प्राप्तिही' पण तेथें ब्रह्मानंदाचा उपभोग आहे? नाहीं कारण स्वतःच्या आश्रयानें असलेल्या सुखाच्या उपलब्धीचा आत्म्यास उपभोगत्व आहे. ब्रह्मधर्म सुखाची तर जीवाच्या आश्रयानें उपलब्धि संभवत नाहीं.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

वैषयिक सुखांत दोष दर्शनामुळें त्यापासून विराग युक्त आहे त्यावर सांगतो – 'वैराग्यामुळें' चातुर्मास्याप्रमाणें ब्रह्मज्ञानाला ही नित्यफलत्व असल्यामुळें कदाचित् त्या साधनांत प्रवृत्ति युक्त आहे? अशी शंका घेतात – 'पण ब्रह्मज्ञानांतच' प्रत्यक्ब्रह्मैक्याला असंसारित्व असल्यामुळें तदर्थीची श्रवणादिकांत प्रवृत्ति नाहीं असें सांगतो 'यावर नाहीं असें सांगतो कूटस्थ'. पण ब्रह्मैक्य फल नसो परंतु त्याचा संयोग आहे? अशी शंका घेतात – 'पण विरुद्ध'. विषुलांत स्रक्चंदनादि सुखाच्या उपायाच्या अभावामुळें तिलाउकार्थत्व नाहीं असें दूषित करितो – 'यावर नाहीं ··· त्याची प्राप्तिही'. दुःखांत वैषयिक सुखाचा अभाव असतांही नि- नित्य सुखाचा संभव असल्यामुळें तिलाउकार्थत्व युक्त आहे? अशी शंका घेतात – 'पण तेथें' सुखाच्या नित्यत्वाचा अंगीकार करून त्याच्यामुळें कार्यत्वाला दूषित करितो – 'नाहीं कारण स्वाश्रय'. हें कां? त्यावर सांगतो – 'ब्रह्मधर्म' प्रत्यक्ब्रह्मांत भेद असल्यामुळें ब्रह्मसुखाला जीवाच्या आश्रयत्वाची अनुपपत्ति आहे असा अर्थ. सुखाचें अपरोक्ष असतां स्वाश्रय सुखाच्या आपरोक्ष्याच्या उपलब्धानें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

निर्दोष पुरुषार्थ नाही. म्हणून अजीर्णभयामुळे आहाराचा परित्याग नाही. किंवा भिक्षुकांच्या भया-

॥ विवरण ॥

पण सुखाचे आपरोक्ष्य मात्र उपभोग आहे. स्वाश्रय सुखाचे आपरोक्ष्य नाही. कारण विशेषणाचा अयोग आहे. ? त-
थापि जीवब्रह्मांचे लोकांत भेदाने अवस्थान असतां पुरुषान्तर सुखाला पुरुषान्तराचे (प्रत) अपरोक्ष्य दिसत नस-
ल्यामुळे उपयोग नाही? पण आत्मा सुखज्ञानस्वभाव आहे, त्याच्या रूपाने अवस्थान मोक्ष आहे? नाही कारण
योग्याची अनुपलब्धि विरोध आहे. व देवादिकांच्या आनंदाचा परित्याग करून निरानंद आत्मरूपाने अवस्थान
रूपी मोक्षाला कोणी इच्छित नाही. म्हणून साधनचतुष्टयसंपन्नाची त्यांत प्रवृत्ति नाही. परंतु कर्मफलांत
आहे. असा उपसंहार करितो- 'म्हणून अजीर्णभयामुळे' इत्यादिकांनी. त्यावर सांगितले त्या आक्षेपाच्या नि-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अपुरुषार्थत्व दिसत नसल्यामुळे त्याला प्रयोजकत्व नाही? अशी शंका घेतात- 'पण सुखाचे' 'कारण विशेषणाचा अयोग आहे' याचा
अर्थ- पृथक् करणारे विशेषण असते व पृथक् करणारी अनि प्रमाके (व्याही) ची शंका असतां असते. परंतु (प्रकृतांत) ती नाही म्हणून
विशेषणाचा संभव नाही- असा. यावर सांगावे की- कार्यब्रह्मसुखाचे आपरोक्ष्य भोग आहे? किंवा स्वरूपसुखाचे आपरोक्ष्य
परिभाषा नाही असें सांगतो- 'तथापि' इत्यादि. द्वितीयपक्षाचे उत्थापन करितात- 'पण आत्मा'. 'आत्मा सुखस्वरूप आहे, त्याचा
परमप्रेमास्पदत्व असल्यामुळे व्यतिरेकाने दुःखाभावप्रमाणे' अशा अनुमानावरून सुखस्वरूपत्वाची सिद्धि होते. असा अर्थ.
अनुपलब्धीच्या विरोधामुळे असें नाही असे सांगतो- 'नाही कारण योग्याची'. लोकांत सुखभोगाचा अभाव असतांही आत्यंतिक दुः-
खाचा उच्छेद संभवत असल्यामुळे निरानंद पुरुषार्थत्व आहे? त्यावर सांगतो- 'व देवादिकांच्या'. पण वैषयिक सुख दुःखाने संयु-
क्त असल्यामुळे तेथें प्रवृत्ति कशी? या शंकेचा उपसंहार दिसतो निरास करितो 'म्हणून साधन'. सकल सुखरहित अवस्थानप्राप्तीपेक्षा दुः-
खमिश्रही सुखाची प्राप्ति श्रेष्ठ आहे. कारण लोकांत तसें दिसते असा अर्थ. अतः शब्दाला हेतु प्रसिद्धत्व असल्यामुळे 'कर्म' या प्र-

– माला अवसर नाही? अशी आशंका असतां अधिकाभावाचा आदिलो- संस्कारोतील

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५१९

यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानामनित्यफलतां दर्शयति। – "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः

॥ व्याख्यान ॥

भयामुळे स्थळीचे चुलीवरून ठेवणे नाही. तर दोषांच्या नाशाविषयी प्रयत्न करावा असा न्याय आहे. म्हणून साधनचतुष्टयाला ब्रह्मजिज्ञासेंत हेतुत्व नाही – असा अशी आशंका असतां त्याचे हेतुत्व प्रदर्शनाकरितां 'अतः' शब्द आहे. कसा? तें सांगतात – 'यस्मात्' – ज्याअर्थी 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इत्यादिः' = म्हणून जसा या लोकांत कर्माने संपादन केलेला लोक क्षीण होतो तसाच परलोकीं पुण्याने संपादन केलेला लोक क्षीण होतो इत्यादि 'वेद एव' = वेदच 'श्रेयःसाधनानां अग्निहोत्रादीनाम्' = श्रेयःसाधन अशा अग्निहोत्रादिकांच्या 'अनित्य

॥ विवरण ॥

प्रकरणांत हेतुकाभांगणाने अवतीर्ण करण्याकरितां साधनचतुष्टयाचे हेतुत्व सांगणाऱ्या 'अतः' शब्दानें आशंकेच्या निराकरणाला हेतुभूत प्रमाण कोणतें सुचविलें? असे विचारतो – 'कसा' (त्याविषयीं प्रमाण कोणतें असा अर्थ) हेतुभूत प्रमाणवाक्य सांगतात असें सांगतात – 'तें सांगतात'? 'अग्निहोत्रादिकांच्या अनित्यफलतेला दाखवितो' = ब्रह्मव्यतिरिक्त पुरुषार्थ जाणाऱ्या अनित्यफलतेला दाखवितो असा अर्थ.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अग्निहोत्रादिकांना अनित्यफलत्व असतां ब्रह्मालाही त्यांचे फलत्व असल्यामुळे अनित्यत्व आहे अशी आशंका असतां सांगतात. 'ब्रह्मव्यतिरिक्त' ब्रह्माला कर्मफलत्व असिद्ध आहे. कारण कर्मांना विविदिषाफलत्व आहे असा अभिप्राय. 'अक्षय्यं हवै' इत्यादि वाक्याधिक कर्मफलाचा नित्यत्वाप्रमाणे 'तद्यथेह कर्मचितो' या वाक्यावरून अनित्यत्व दोषकडत असल्यामुळे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

६।३।१

फलतां दर्शयति ? - अनित्य फलते कां दाखवितो. पण पुण्याचाही अक्षय्य फलत्व वेद सांगतो असे

॥ विवरण ॥

पर्णतयेह कर्मचितो लोकः हो सामान्यश्रुति चातुर्मास्यादि विशेषश्रुतीमुळे अन्यत्र प्रवृत्त होईल की अशी शंका घेऊन -

१८५।१८

'पण पुण्याचाही'. तेथें तर चातुर्मास्यश्रुति सुकृताचा अक्षय्यत्व सांगते त्याच्या फलाचा नाही. (कारण) सुकृत असतांही फलाच्या

॥ विवरणव्याख्यान ॥

नित्य सुकृताचे कामनेने कर्मफलांत प्रवृत्ति नाही. म्हणून 'पण पुण्याचाही' या शंकेचा आभासत्व आहे? अशी आशंका असतांना ता-
त्पर्य सांगतो - 'पर्णतयेह'. "नाहिंस्यात्सर्वाणि भूतानि" [ ] "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" [ ]
यांच्या सामान्य विशेष विषयतेने व्यवस्थित प्रमाणें येथें ही व्यवस्थेच्या उपपत्तीमुळे कर्मफलांत प्रवृत्ति उचित आहे असा
अर्थ. अर्थवाद असा नित्यत्व प्रतिपादक वाक्याचा अनुमानाच्या विरोधामुळे स्वार्थप्रतिपादकत्व नाही त्यामुळे सामान्या
दि विषयत्व नाही असे 'नाहि कारणवस्तुत्वाने' येथें सांगितले तें अनुपपन्न आहे. कारण वेदवचनाच्या विरोधी असतां अ-
नुमानाचा आभासत्व आहे. नसल्यास अर्थवादत्व ही असिद्ध आहे? अशी आशंका असतां वेदवचनाचाही संदिग्धार्थत्वामुळे
बाधकत्व नाही असें सांगतात - 'तेथें तर चातुर्मास्यश्रुति'. तेथें - 'अक्षय्यं' 'हिरण्यदा' 'अपाम सोम' 'स्वयमात्मानं'
इत्यादि वाक्यांमध्ये असा अर्थ: काय सुकृत शब्द कर्मपर आहे? किंवा फलपर? यांत पहिल्या पक्षीं फलाच्या नित्यत्वाची सि-
द्धि नाही. अशा आशयाने सांगतात 'सुकृताचा अक्षय्यत्व' दुसऱ्या पक्षाचा परिहार करितात - 'त्याच्या फलाचा
नाही' कारण सुकृत शब्द कर्मांस रूढ आहे असा अर्थ. पण सुकृताचें अक्षय्यत्व अनुपपद्यमान, फलाच्या नित्यत्वाची
कल्पना करितें? म्हणून सांगतात - '(कारण) सुकृत असतांही'. कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिवावतिष्ठते. याचा अर्थ म्हणून कर्म
असतांही फलाच्या अनुपयोगाप्रमाणे त्याचा नाश होणार नाही? असा अर्थ. पण कर्मांचा फलविनाश्यत्व असल्यामुळे पु-
(श्रुतिप्रोक्त)
नया उपयोग असतांही सुकृताचे अवस्थान कल्पना अनुपपन्न आहे? म्हणून फल ही नित्य कल्पिले जाते? अशी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

सांगितलें? नहिकारणवस्तुबळाने प्रवृत्तअनुमानाच्याविरोधें असता अर्थवाद अशात्याळा नित्यत्व प्रतिपादनाचे सामर्थ्य नाहीं परमाणूंना न पाकज अशात्यांच्याको हित्वगुणा-

॥ विवरण ॥

अनुपभोगाप्रमाण क्षयाची उपपत्ति होते. तेथें वाक्याच्या श्रुतार्थाचा त्याग करून फळाचा अक्षय्य विषयत्व कल्प- ना प्रमाणविरुद्ध आहे असें सांगतात - 'नहिकारणवस्तुबळाने'. वस्तुबळाने = व्याप्तिबळाने. येथें 'अनुमानानुगृहीता- श्रुतीच्या विरोध असतां' असे योजित करावें. "हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते" [ऋ.सं. ८।६।३।२] ही श्रुति व्रतेमा- नकाळ विषयक उत्कृष्ट स्वाक्रून योगाच्या अनुपळब्धीमुळे विरुद्ध आहे. "भजिष्यन्ते" ही कल्पना पूर्ववत् प्रमा- णाच्या विरुद्ध आहे. अनुमानाने अनुगृहीत देवसर्गाचा प्रळय सांगणाऱ्या श्रुतीच्या विरुद्ध "अपाम सोमं" ही श्रुति आहे. "स य आत्मानमेव लोक मुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते" [बृ. १।४।१५] ही श्रुति फळाच्या नित्यता

निवरण

अशंका असतां सांगतात - 'तेथें वाक्याच्या' पुनःनिरूपणात अनित्यत्व प्रतिपादक श्रुतीमध्ये अनित्यत्व प्रतिपादक श्रुतीला अनुमानाने अनुगृहीतत्व असल्यामुळें प्राबल्य आहे. अशा आशयानें सांगतात - 'येथें अनुमानानुगृहीत'. पण "हिर- ण्यदा अमृतत्वं भजन्ते" या वाक्यावरून अमृतत्व कर्मसाध्य प्रतीत होते? असें असेल तर मग तेथें श्राय हा यथा- श्रुति स्वार्थ आहे किंवा अन्यथा? पहिला पक्ष असमंजस आहे असें सांगतात 'हिरण्यदा' दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितात - 'भजिष्यन्ते ही कल्पना'. पण "अपाम सोमं अमृता अभूम" येथें अमृतत्व कर्मसाध्य श्रुत होते? अशी आशंका असतां काय अमृतत्व देवभाव आहे? किंवा अन्यथा? पहिला पक्ष नाही असें सांगतात - 'अनुमानानुगृहीत' दुसरा पक्ष ही नाहीं कारण "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" [बृ. ४।४।६] अशा श्रुतीने ब्रह्मभावाला स्वतः सिद्धत्व कळते असें जाणावें. 'नास्य कर्म क्षी- यते' ही कर्मनाद पुण्यपर आहे किंवा फळपर? असा विकल्प करून दुसऱ्याचा निरास करितात - 'स य आत्मानम्'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

फलाची नित्यता दाखवीत नाही. वाक्याचा फलविषयत्व कल्पना तर पूर्वीलप्रमाणे प्रमाणान्तराशी विरुद्ध आहे व कल्पनेला अविरोधाची अपेक्षा आहे. पुनः 'यदि ह वा अप्यनेवंवित् महत् पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयते' [बृ. १।४।१५] असा उपक्रम करून 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते' [बृ. १।४।१५] असा वाक्यशेष करून आत्मोपासन करणाऱ्याला अपरोक्षानुभव द्वारानें अक्षय अविद्यानिवृत्ति फलत्वामुळे 'न कर्म क्षीयते' असें उपासनाकर्म प्रशंसामात्र हें ग्रहण केलें जातें. पण असें न जाणणाऱ्याच्या कर्म क्षयाच्या श्रवणा

विवरणव्याख्यान

कारण कर्म शास्त्राची फलांत अप्रामाण्य आहे असा अर्थ. तथापि वाक्याचा फलपरत्व कल्पना केली जाते? अशी आशंका असतां सांगतात – 'वाक्याचा फलविषयत्व', विरोध असतांही कल्पना कां होणार नाही? त्यावर सांगतात – 'व कल्पनेला'. परीक्षकांनी फलाच्या नित्यत्वाची सिद्धि नाही असें जाणावें. उपासनास्तुति परत्वामुळेही 'न हास्य' इत्यादि वाक्य कर्मफलनित्यत्व प्रतिपादकत्व नाही असें सांगतात – 'पुनः', 'अनेवंवित्' म्हणजे आत्मस्वरूप जो जाणत नाही हा अनेवंवित्. 'महत्' = अश्वमेधादि कर्म. 'अन्ततः' फलोपभोगल्यानंतर. 'न कर्म क्षीयते' असें हे उपासनाकर्म प्रशंसामात्र ग्रहण केलें जातें असें सांगितलें. त्याविषयीं हेतु सांगतात – 'यदि ह वा अप्यनेवंवित्', ज्योतिष्टोमादिकांच्या उपासनेहून अविशेष असल्यामुळे 'न कर्म क्षीयते' असें कसें म्हटलें? अशी आशंका असतां फलावरून विशेष आहे असें सांगतात – 'आत्मोपासन करणाऱ्याला', आत्मोपासनेमुळे प्रत्यक् एकाग्रचित्ताला उपदिष्ट तत्त्वमस्यादि वाक्यापासून साक्षात्कार उत्पन्न होत असल्यामुळे तिला अविद्यानिवृत्तीचे जनन आहे असा अर्थ. फलत्वामुळे ज्ञानफलाच्या नित्यत्वविषयींही आक्षेप येतो? अशा शंकेचा निरास करतात – 'अक्षय अविद्यानिवृत्ति', प्रध्वंसत्वामुळे त्याचा क्षय नाही असा अर्थ. पण 'न हास्य कर्म क्षीयते' हें उपासनास्तुतिपर नाही कारण त्याला बाधक शब्दाचा अभाव आहे. वरून ज्ञान नसणाऱ्यात आणि होणाऱ्याला फलनित्यत्वाचा प्रतिपादक हें आहे? अशी शंका घेता – 'पण असें न जाणणाऱ्याच्या', पण कोणविषयीं हें कोठे प्रमा–

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(छां. ८।१।६) ५।११

क्षीयते" इत्यादिः। तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति – ब्रह्म-

॥ व्याख्यान ॥

६७/४

त्याही अनित्यत्व असे. म्हणून विषयभोगांचे अनित्यत्वदर्शन मुमुक्षुत्वाचा हेतु होतो. जेणून: मु-
मुक्षुत्वाच्या अभावविषयीं निमित्त सांगितले त्यावर सांगतात – 'तथा' तसे 'ब्रह्मविदाप्नो
ति परं' इत्यादि "ब्रह्मवेत्ता परमपुरुषार्थाला प्राप्त होतो" इत्यादिवरून "ब्रह्मज्ञानादपि
परं पुरुषार्थं दर्शयति" ब्रह्मज्ञानापासून परमपुरुषार्थ दाखवि – दुःखात्यंत निवृ

॥ विवरण ॥

अनुष्ठित
त्तरूप असे जाणणाऱ्याच्या अग्निहोत्रादिकांस मग मोक्षफलतेने अक्षय्याच्ये विधान केले जाते? असें असल्यावर तुला ही
(श्वे. ६।१५) (मुं. २।२।८)
कारण विद्वान "नान्यः पन्था विद्यते" "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" इत्यादि निषेधश्रुतींचा विरोध आहे. म्ह-
णून ब्रह्मव्यतिरिक्त पुरुषार्थामध्ये अनित्यतेने वैराग्य उपपन्न होते असा अर्थ.

१७।२।१०
पण दोघांचा तुल्यत्व असल्यामुळे त्यांतही मुमुक्षु प्रवृत्तीला कारण नाही असें सांगितले? त्यावर सांगतात –
'जेणून'

~~'जेणून मुमुक्षुत्वाच्या'~~

॥ विवरण व्याख्यान ॥

४३३।१६
तत्र अन्यत्र तुल्य आहे? त्यावर सांगतात – 'असे जाणणाऱ्याच्या' जाणणारा असतां अश्वमेधादि कर्मांच्या क्षयाचा नि-
र्देश करून ज्ञान असतां कर्म नष्ट होतात असें सांगितले असतां अश्वमेधादिकांचा बुद्धिस्थत्व असल्यामुळे त्या
च्या निर्देश आहे असा अर्थ. जरी अश्वमेधादिकांचा बुद्धिस्थत्व आहे तथापि मुक्तिफलतेने त्याचे नित्यत्व-
प्रतिपादन अयुक्त आहे. कारण श्रुत्यंतरांचा विरोध आहे असें सांगतात – 'नाही कारण विद्वान' कर्मफलांच्या नित्य-
त्वाविषयीं प्रमाणाच्या अभावाच्या समर्थनाचे फळ सांगतात – 'म्हणून ब्रह्म व्यतिरिक्त'

नित्य पुरुषार्थकामाची कर्माप्रमाणे स्वर्गांतही ब्रह्मज्ञानादिकांमध्ये असंभवामुळे अप्रवृत्ति आहे? असे जे सां
४३३।२५
गितले त्याचा अनुवाद करितो – 'पण दोघांचा'. पण 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' याचा अर्थ काय? त्याचा फलत्वाने –

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥ (पृ. ३२८)

१७।२।११ विरुद्ध पदार्थांचें तादात्म्य अनुपपन्न आहे हें अनुमान 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादि श्रुतीच्या विरुद्ध आहे. व ~~संबंधु~~ बिंबप्रतिबिंबाप्रमाणें तादात्म्य सांगितलें. सुखानुभवाच्या अभावामुळें तें अपुरुषार्थ असणें युक्त आहे असें होतां हें कारण तेथें ब्रह्मानंदाचा अनुभव आहे. पण तादात्म्य असतां 'मी सुख' असा अनुभव येईल 'मी सुखी' असा नाही. व मी सुखी असा तर अनुभव येतो म्हणून पुरुषार्थ आहे. हा दोष येत नाही. कारण सुखाच्या आपरो-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

संयोग सांगितला जातो? किंवा अभेद? पहिला पक्ष नाही कारण त्याचा अंगीकार नाही व उपयोगही नाही. दुसरा पक्ष नाही कारण त्यांत अग्नि हिमाप्रमाणें विरुद्धत्व आहे? अशी आशंका असतां दुसऱ्या कल्पाचा अनुवाद करून उत्तर सांगतात- 'विरुद्धपदार्थांचें' अबाधित विषयत्व या अनुमानसामग्रींत अंतर्भूत असल्यामुळें व येथें तर त्याचा अभाव असल्यामुळें अनुमानाचा उदय होत नाही असा अर्थ. पण योग्यतेच्या अनुसार श्रुति अर्थाला बोधित करते. प्रत्यक्ष विरोध असल्यामुळें चालत नाही. व ब्रह्मांत तर तादात्म्याची अयोग्यता असल्यामुळें त्यांचे तादात्म्य श्रुति कसें बोधित करील? ~~त्यामुळें 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' या श्रुतीचा विरोध कसा असणार?~~ अशी आशंका असतां विरुद्ध अंशाच्या परित्यागानें ऐक्य बोधकत्व युक्त आहे असें सांगतात- 'व बिंब.' 'परंतु' तादात्म्याचा संभव असतांही सुखभोगाच्या अभावामुळें त्याला ~~सुखभोगाच्या अभावामुळें~~ पुरुषार्थत्व नाही असें सांगितलें त्याचा निरास करितात- 'सुखानुभवाच्या'. काय तेथें वैषयिक सुखाचा अनुभव आहे? किंवा ब्रह्मसुखाचा? पहिल्या पक्षाचा अंगीकार करून दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितात- 'नाही कारण'. ~~स्वरूप~~सुखानुभवाच्या पुरुषार्थ विषयीं आक्षेपित करितो- 'पण तादात्म्य असतां.' अंशानें ब्रह्माच्या अभिन्नतेनें स्वतः काही आनंदरूप असल्यामुळें 'मी सुख' असा अनुभव येईल असा अर्थ. निराकरणीय अंश व सांगतो- 'मी सुखी असा'. अशी कां देवाची स्थिति सांगतो 'व मी सुखी असा तर'. सुखाच्या आपरोक्ष्यमात्राला पुरुषार्थत्व संभवत असतां सुखसंबंधाला ही पुरुषार्थाच्या प्रयोजकत्व कल्पनेंत गौरव असल्यामुळें असें नाही असें सांगतात 'हा दोष'.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

क्ष्यमात्राला पुरुषार्थत्व आहे. पण स्वातंत्र्य सुखच पुरुषार्थ आहे. सुखाचे आपरोक्ष्य नाही? नाही कारण उपलब्ध असा सुखाचे साधनांनाही पुरुषार्थत्व आहे. व इष्टत्वाच्या अविशेषामुळे सुखाचे उपलब्धत्वच पुरुषार्थ आहे असे कळते. तेथें विषयसुखाच्या साधनपारतंत्र्य व अनित्यत्वादिकाप्रमाणे 'मोक्षसुखी' असा आत्म्याचा आनुषंगिक भेदही पुरुषार्थितेनें भासत नाही. म्हणून "आपरोक्षावभास असा" आत्मानंदही पुरुषार्थ आहे. पण नित्यसुख नाही असे १८२।२० नैयायिकादिक म्हणतात. ? खरें जन्यही सुख नसेल. पण साधनांच्या ग्रहणामुळे जन्यता कल्पिली नाही कारण त्यांना सिद्धसुखाच्या अभिव्यक्तींत हेतुत्व आहे. अन्यथा ते सुखसत्तेच्या जन्मावाचून प्रतिभास योग्यत्वाला ही. साध-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पण बाधकामुळे सुखाच्या आपरोक्ष्यमात्राचे पुरुषार्थत्वानें आश्रयण नाही म्हणूनच (लाघवामुळेच) परोक्षालाही पुरुषार्थत्व नाही? अशी शंका घेता - 'पण स्वातंत्र्य सुखच' मंदिरादिकांमध्ये पुरोहितलोकांना मिळालेल्या निद्रादिकांना पुरुषार्थत्व दिसत असल्यामुळे ज्ञात अज्ञाताला पुरुषार्थत्व म्हणावे लागेल असें सांगतात - 'नाही कारण उपलब्ध' पण सुखसंबंधाचाही अनुभूयमानत्वामुळे पुरुषार्थत्व आहे असे बोलणाऱ्याला निरास करतात - 'तेथे विषयसुखाच्या' अनुभव- मात्रानें पुरुषार्थत्व असतां पारतंत्र्यादिकाला ही पुरुषार्थत्वप्रसंग येतो असा अर्थ. आगंतुक सुखाचा अभाव असतां ही नि- त्यसुखानुभवामुळे मुक्तीला पुरुषार्थत्व सांगितले त्यावर आक्षेप घेतो - 'पण नित्यसुख'. कारण त्याविषयी प्रमाणाचा अ- भाव आहे असा अर्थ. सुखाच्या आगांतुकत्वाविषयी प्रमाणाभावामुळे नित्यत्व सिद्ध होईल अशा आशयानें सांगतात - 'खरें'. नैया- यिकादिकांनी स्वीकारिले आहे असे हे खरें अंगीकृत आहे असे जाणावें (सुखाच्या आगांतुकत्वाविषयी प्रमाणाभाव आहे- च आहे)! अशी शंका घेता - 'पण साधनांच्या' नित्य असतांना साधनांच्या व्यापारामुळे जन्यत्व इष्ट आहे असा अर्थ. साधनांचे ग्रहण अन्यथाही घडते असें सांगतात - 'नाही कारण त्यांना' साधनाला अभिव्यंजकत्व कल्पिल्यामुळे उत्पादकत्व कल्पावे लागत नाही त्यावर सांगतात - 'अन्यथा'. पण कल्पनागौरवाच्या परिहाराकरितां सुखसाधनाला अभिव्यंजकत्वाचा जर आश्रय केला जातो तर दुःखाला-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तृतीयवर्णक

स्वरूपाला ॥ ०मामूलम् ॥ ई-प्र. ७२।७ १८६७/१८२

ति. परमानंदप्राप्तिरूपी ही वासविली · जीवन्मुक्तीच्या अध्यासाला सांगितले असल्यामुळे नसून

॥ विवरण ॥

नवीन कल्पना करण्यांत गौरव आहे. वैसाध्यान्तराच्या अदर्शनाने किंवा अव्यभिचारित्वाने किंवा निरुपाधिक प्रेमास्पदत्वाने सुखदुःखावस्थेंत अविशेषाने सुखस्वरूप आत्मा प्रत्यक्षानें आत्मसा

७८३।२

ज्या अर्थी 'अतः' शब्दाने शंकेच्या निराकरणांत हेतूच्या सूचनद्वाराने साधनकलापाच्या हेतुत्वाला

॥ विवरणोपाख्यान ॥

— ह्याला ही लंबकत्व येईल? अशी आशंका असता दुःखनित्यत्वविषयीं प्रमाणाचा अभाव असल्यामुळे व सुख नित्य- (अशा आशयानें) त्यांत तरी ते असल्यामुळे व बाध्य आहे ~~असे आशय असल्या~~ सांगतात — 'वसाध्यान्तराच्या' इत्यादि. आत्मा सुखस्वरूप प्रत्यक्षाने असता असा संबंध. निजून उठलेल्या 'मी सुखाने निजलो होतो' या सुख परामर्शाच्या अनुपपत्तीने कळणारा सौषुप्त आत्मसुखानुभव प्रत्यक्ष आहे असा अर्थ. सुखाला आत्मस्वरूपत्व केवळ प्रत्यक्ष आहे असें नाही तर ते अनुमानावरूनही आहे असें सांगतात — 'निरुपाधिकप्रेमास्पदत्वाने' 'आत्मा सुखरूप आहे निरुपाधिक प्रेमास्पद-त्वामुळे ज्याप्रमाणे दुःखाप्रमाणे' असा अर्थ. निरुपाधिक शब्दाच्या अर्थाला सांगतात — 'साध्यान्तराच्या ~~शेष~~-

॥ २ ॥ साधनतराचे अंशभाग ~~समाजर्ष~~ ~~(सुखस्वरूप)~~

~~शेष~~ दुसऱ्या साध्याकरितां नसणे. वेदप्रमाण सुख ~~साधन~~ साधनाच्या व्यावृत्तीकरितां आहे. सुखरूपत्वाविषयीं दुसरा हेतूला सांगतात — 'अव्यभिचारित्वाने' त्याचे उपपादन करितात — 'सुखदुःखावस्थेंत' 'अविशेषतने' सुखावस्थेंत किंवा दुःखावस्थेंत प्रेमास्पदतेने आत्मा पाहून सुखाला व्यभिचार होत नाही. यांतील प्रयोग — 'सुख आत्मस्वरूप नसेल तर त्याला प्रेम होत नाही. त्याच्यापासून व्यभिचाराला प्राप्त होत नसल्यामुळे (= व्यभिचार करून राहत नसल्यामुळे) ज्याच्यापासून जे व्यभिचारी नसते ते त्याच्यापासून भिन्न नसते. जसे औष्ण्य अग्नीपासून व्यभिचारी नसते — असा

५३५।२३

भाष्यातील 'तस्मात्' शब्दाच्या अर्थाला सांगतात — 'ज्या अर्थी' पण इच्छेला विषयाच्या मोक्षयोगें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विदाप्नोति परम्" [तै. २।१] इत्यादि:। तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनंतरं ब्रह्म- 5193

॥ व्याख्यान ॥

६४१५

त्याचा संभव सांगितलाच असल्यामुळे. म्हणून उपसंहार करितात - 'तस्मात् = त्यामुळे' यथोक्त-
साधनसंपत्त्यनंतरं = सांगितलेल्या साधनसंपत्तीच्या अनंतर 'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या' =
ब्रह्मज्ञानाकरिता विचार करावा. ज्या अर्थी हेतु परिपूर्ण आहे व अनंतर अवश्य काम आरंभकेले ६४१६
जाते. त्या अर्थी 'कर्तव्या' अशी अवश्यकर्तव्यता भाष्यकार सांगतात. ज्या अर्थी द्वैताच्या संबं- ६४१८
धाने अतीतर उद्वेगादि प्राप्त होणाऱ्याने व ब्रह्मात्मत्व हस्तप्राप्तप्रमाणे। मानणाऱ्याने ब्रह्म-
जिज्ञासेत = जसे प्रदीप्तशिराने जलराशीत व अग्निपादस्थ अंगुलग्राने सुस्नातुफळावा

॥ विवरण ॥

समर्थित केले आहे. त्या अर्थी "तस्माद्यथोक्तसाधन" हा उपसंहार आहे असें सांगतात - 'म्हणून उपसंहार'
येथें ~~इच्छेच्या~~ (= 'जिज्ञासा कर्तव्या' या वाक्यांत) इच्छेच्या प्राधान्याने सूत्रवाक्यार्थ दाखविला आहे. ~~असा अर्थ~~ 10313
साधनचतुष्टयाला अवश्यापेक्षत्व व्यतिरेकमुखाने दाखविले. सांप्रत त्यालाच अन्वयमुखाने प्रतिपादन करितात - 'ज्या अर्थी'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

उपपन्न असल्यामुळे 'जिज्ञासा कर्तव्या' असें कसें म्हटले? त्यावर सांगतात - 'येथे इच्छेच्या' इच्छेला प्राधान्य असल्यामुळे
त्याच्या फलाकरिता (वस्तुस्वरूपाच्या प्रतीतिकरिता) विचाराला लक्षणेने ग्रहण करून "जिज्ञासा कर्तव्या" असें बो-
लले आहे' असा अर्थ. 'ज्या अर्थी द्वैताच्या संबंधापासून' येथे साधनचतुष्टयाला हेतुत्व प्रतिपादन केले जाते. तें तर
पूर्वी सांगितले आहे. म्हणून हा ग्रंथ व्यर्थ आहे अशी आशंका असता त्याचा अनुवादपूर्वक तात्पर्य सांगतात -
'साधनचतुष्टयाला' धर्मजिज्ञासेच्या उत्तरकाली अनुष्ठित नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या योगाने विविदिषा उत्पन्न झा-
लेल्या श्रवणादिकांत प्रवृत्तीला अंगीकार केला असल्यामुळे धर्मजिज्ञासेला हेतुत्व आहे अशी शंका.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५।१४

जिज्ञासा कर्तव्या। ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा। ब्रह्म च वक्ष्यमाण-

॥ आरम्भात ॥

ब्रह्मजिज्ञासेत

स्पर्शीकरणास्थाने त्याच्या ग्रहणात तसे प्रवृत्त होणे योग्य आहे. त्याउपर्यी असे असतां सामर्थ्यावरून धर्मजिज्ञासेच्या नियमाने पूर्ववृत्तत्व 'अथ' शब्दाने पूर्वोक्त न्यायाने निराकृत केले जाते. 'ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा' = ब्रह्माची जिज्ञासा = ब्रह्माला जाणण्याची इच्छा, ती ब्रह्मजिज्ञासा।

॥ विवरण ॥

पण साधनकलापाप्रमाणे धर्मजिज्ञासाही नियमाने आरंभ करणारी आहे? यावर नाही असे सांगतात – 'असे असतां' '[?]सामर्थ्यावरून' – आगम व अर्थापत्तीच्या योगाने च धर्मकलापाचा अवश्य अपेक्षत्व अनिष्ट असतां त्याशिवाय प्र-याणाशिवाय धर्मविचाराला हेतुता नाही असा अर्थ.

१७३।८

१७३।९

'ब्रह्मणो जिज्ञासा' असे भाष्य आहे. पण 'धर्माय जिज्ञासा' (= धर्माकरिता जिज्ञासा) याप्रमाणे ब्रह्म-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

घेतो – 'पण साधनकलापा प्रमाणे' जन्मान्तरांत अनुष्ठित धर्म जिज्ञासेपासून ही सांगितलेल्या प्रकाराने प्रवृत्ति संभवत असल्यामुळे समानजन्मांत अनुष्ठित धर्म जिज्ञासेचा हेतु नाही. असे सांगतात – 'यावर नाही' प्रमाणाभावामुळेही धर्मजिज्ञासेचा हेतुत्व नाही असे सांगतात – 'आगम व अर्थापत्तीच्या' "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमाया-त्" [मु. १-२] इत्यादि आगम; साधनचतुष्टयाचा अभाव असतां ब्रह्मजिज्ञासेची अनुपपत्ति अर्थापत्ति-

१३६।१७

पण षष्ठी समास अस्त्रार्थत्व असल्यामुळे 'ब्रह्मणो जिज्ञासा' हे भाष्य न व्हावे अशी आशंका असतां-सांगतात – 'ब्रह्मणो जिज्ञासा', आक्षेपाच्या समाधानपूर्वक भाष्याचा तात्पर्य दाखविण्याकरिता प्रथम आक्षेप सांगतात – 'पण धर्माय' षष्ठीच चतुर्थीसमासही संभवत असल्यामुळे षष्ठीसमास कशामुळे ग्रहण केला जातो? कारण चतुर्थी समास-पेक्षाही सूत्रामध्ये स्थान केले असल्यामुळे येथे ही असेच युक्त आहे असा अर्थ. पूर्वतंत्राहून वैषम्य असल्यामुळे असे नाही.

६४।१२ ॥ व्याख्यान ॥

(प्रवृत्तीकरितां लक्षणेनें) अंतर्णीत विचारांत अन्वय असतां तर चतुर्थी समास होईल. शङ्का-

॥ विवरण ॥

"जिज्ञासा" असा चतुर्थी समास कां होणार नाहीं? त्यावर सांगतात- 'अंतर्णीत विचारांत अन्वय'. इच्छेचा प्राधान्य असतां तर इच्छेच्या कर्म व प्रयोजनांत ऐक्य असल्यामुळे (कर्माच्या) प्राधान्यामुळे कर्मणि षष्ठीसमास होतो. विचाराचा १०३।११

~~प्राधान्य असतांतर कर्म प्रयोजनांमध्ये भेद असल्यामुळे प्रयोजनाला आविष्कारिता चतुर्थी समास होईल.~~

॥ विवरण व्याख्यान ॥

असें सांगतात- 'त्यावर सांगतात'. शङ्का निर्धारत्वामुळे इच्छेचा प्राधान्य असतांही चतुर्थी समास कां होणार नाहीं? त्यावर सांगतात- 'इच्छेचा प्राधान्य'. जिज्ञासेमध्ये इच्छेंत प्राधान्य ग्रहण केलें असतां कर्मणि षष्ठीसमास होतो. तेथें हेतु सांगतात- 'इच्छेच्या इत्यादि' इच्छेचा सकर्मकत्व असल्यामुळे प्रथमोपस्थित कर्म, षष्ठीनें सांगितलें जातें. असा अर्थ. पण प्रयोजनही सांगितलें पाहिजे नाहीतर प्रवृत्तीची अनुपपत्ति आहे? अशी आशंका असतां जें इष्यमाण तेंच प्रयोजन असा आशयानें सांगतात 'कर्म व प्रयोजनांत'. पण कर्म व प्रयोजनांत ऐक्याचा आश्रय करून जर कर्मणि षष्ठीचा अंगीकार केल्या जातो. तर प्रयोजनाच्या विवक्षेनें चतुर्थी समास ग्रहण केला असतां काय कर्म सिद्ध होत नाहीं कीं ज्यामुळे चतुर्थी समास ग्रहण केला जात नाहीं? अशी आशंका असतां सांगतात- "प्राधान्यामुळे". इच्छेचा कर्मजन्यत्व असल्यामुळे प्रथम अपेक्षित निष्पन्न कर्म कारकाला सोडून प्रयोजनाची अपेक्षा आहे म्हणून कर्माचा प्राधान्य आहे. असा अर्थ. मग शबरस्वामींनी ही कर्मणि षष्ठी काय म्हणून आश्रित केली

र. भा. ८०।३

नाहीं? त्यावर सांगतात- 'विचाराचा प्राधान्य'. (अशी शबरस्वामिनो हीं "साहि तस्य ज्ञातुमिच्छा" [फु. मी. भा. १।१।१] अशारीतीने इच्छेला ग्रहण करून षष्ठीसमास दाखविला आहे. परंतु सूत्रवाक्याच्या पूर्ती करिता कर्तव्य पदाचा अध्याहार करून विचाराचा प्राधान्य असतां तर कर्म व प्रयोजनांत भेद पडतो तो असा-) विचार कर्तव्य आहे असें म्हटलें असतां कशाचा? अशी अपेक्षा असतां वेदाचा. अशा वेद कर्म स्वाम संबंधाचा प्राप्त होतो. कशाकरितां? अशी वीक्षा असतां धर्माकरिता (त्याच्या अनुष्ठान द्वारानें स्वर्गाकरिता) अशारीतीनें धर्म प्रयोजनत्वानें संबंधाला प्राप्त होतो. अशा-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५।१७५

-लक्षणं "जन्माद्यस्य यतः" [ब्र.सू. १।१।२] इति ।

॥ व्याख्यान ॥

पुरुष

विषयांत (= यज्ञांनीं सांगितलेल्या वाक्यार्थांत) नाही. म्हणून अवयवार्थाचा अंगीकार करून षष्ठीसमास दाखविला. ब्रह्मशब्दाच्या अर्थाच्या निर्देशाच्या अवसर प्राप्त असतां त्याचा सूत्र करून पुढें सांगणार आहेत असें सांगतात- 'ब्रह्मचे = ब्रह्म नंतर "जन्माद्यस्य यतः इति' -ज्या व्याख्यापासून यत्नें = जगाचे जन्मादिक होतात असें 'वक्ष्यमाणलक्षणम्' = पुढें ज्याचें लक्षण

५४।१७५ अन्य

सांगितलें आहे असें आहे. तथापि वृत्तिकारांनीं ब्रह्मशब्दाच्या अर्थान्तराचा आशंकित करून निरसित केले आहे की - निश्चयें करून ब्रह्मशब्दानें लक्षणजाति येथें ग्रहण केली जात नाही

॥ विवरण ॥

५४३।१२

प्राधान्य असतां वर कर्म व प्रयोजनांत भेद असल्यामुळे प्रयोजनाच्या विवक्षेनें तर चतुर्थी समासही होईल. पण तें ब्रह्म कोणतें ? जे इच्छेच्या प्रयोजनतेनें कर्मत्वानें वर्तन करितें ? त्यावर सांगतात- 'ब्रह्मशब्दाच्या अर्थाच्या निर्देशाच्या'

५८३।१४

'तेथें जे अन्य' येथून आरंभ करून 'ब्रह्मणः इति कर्मणि षष्ठी' याच्या पूर्वीच्या ग्रंथानें जाति, जीव, ब्रह्मदेव, व शब्द-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

दोघांनी कर्म व प्रयोजनांत भेद असल्यामुळे व प्रयोजनाच्या निर्देशावाचून कुशलमय विचारांत प्रवृत्तीच्या असंभव असल्यामुळे प्रयोजनविवक्षेनें चतुर्थी समास दाखविला आहे असा अर्थ. तथापि त्यानंतर येथें होईल असें सांगतात- 'चतुर्थी समासही' कशाची जिज्ञासा करावी त्यावर आक्षेप घेतात- 'पण तें ब्रह्म'. 'बृहत्त्वात् ब्रह्म' व्यापक असल्यामुळे ब्रह्म असा रीतीनें जीवाला ब्रह्मशब्दार्थत्व असल्यामुळे व त्याच्या नंतर असंदिग्धत्वामुळे त्याला कार्यत्व नाही असा अभिप्राय.

५३८।१३

जगत् जन्मादि कारणाचा ब्रह्मशब्दार्थत्व असल्यामुळे व जीवाला अतद्धर्मत्व असल्यामुळे ब्रह्मत्व नाही असा अभिप्रायानें सांगतात- 'त्यावर सांगतात'. ब्रह्मशब्दाच्या जात्यादिलक्षण वृत्तिकारांनीं निरसित केले आहे हे अनुचित आहे. कारण जात्यादिकांत देखील ब्रह्मशब्द दिसतो ? त्यावर सांगतात 'तेथें जे अन्य'

'तेथें' = या सूत्रांत.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतएव न ब्रह्म शब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशंकितव्यम्। ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी न शेषे, जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः। जिज्ञा-

॥ व्याख्यान ॥

६७।१६
कारण तिला प्रत्यक्ष सिद्धत्व असल्यामुळें जिज्ञास्यत्वाचा अभाव आहे. तिने कर्तृक जिज्ञासा-ही नाही. कारण त्रैवर्णिकाचा अधिकार आहे. जीवाचें ग्रहणही नाही कारण त्याळा कर्तृत्व असतां विवेका-दि विशेषणाला आनर्थक्य येते. कर्मत्व असतां नित्यसिद्धत्व आहे. शब्दराशी (=वेद) चे, ही ग्रहण नाही. कारण तिचे धर्मजिज्ञासा व औत्पत्तिक सूत्रांनीं अर्थवत्त्व व प्रमाणवत्त्व निरू-पित केलेलें आहे. हिरण्यगर्भाचेंही नाहीं कारण त्याच्या प्राप्तीपासून ही चिरकाळ ब्रह्म-जिज्ञासेचा उपदेश होतो. तत्कर्तृकता ही नाही. कारण ज्ञानवैराग्याळा त्याच्यासह सिद्धत्व आहे. ते (=शंका व तिचे निरसन) ही करूं नये असें सांगतात - 'अतएव' = म्हणूनच (जगत्का-
लक्षण २.४.८७।८
रणत्व प्रतिपादकसूत्रांशीं असांगत्यप्रसङ्गामुळेंच) 'ब्रह्मशब्दस्य' = ब्रह्मशब्दाळा 'जा-त्याद्यर्थान्तरम्' = जात्यादि अर्थान्तराची 'न आशंकितव्यम्' = आशंका घेऊं नये. 'ब्रह्मण
६७।२३
इति कर्मणि षष्ठी' = ब्रह्माची ही कर्मांत षष्ठी आहे. दुसऱ्यावृत्तींत तरती शेष लक्षणा घ्यावया-ची आहे तिचा निरास करितात - 'न शेषे' = शेषांत (=संबंधसामान्यांत) नाही. त्याविषयीं हेतु सांग-तात - 'जि-

॥ विवरण ॥

१६३।१५
सर्वांना ब्रह्मशब्दाभिधेयतेनें जिज्ञासेप्रत कर्तृत्वानें किंवा कर्मत्वानें प्रतिपादनाची अनुपपत्ति असल्यामुळें येथीळ

॥ विवरण व्याख्यान ॥

४३७।१०
जात्यादिकाळा सर्वत्र ब्रह्मशब्दार्थत्व निराकृत केलें जात नाही. परन्तु 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' येथें ब्रह्मश-ब्दाचा तदर्थत्व निरस्त आहे. सांगितलेल्या अर्थांत आरंभाताच्या अन्वय दाखवितात

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यान्तरा निर्देशाच्च । ननु शेषषष्ठी परिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासा कर्मत्वं न विरुध्यते । संबन्ध सामान्यस्य विशेष निष्ठत्वात् ।

॥ व्याख्यान ॥

जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः = कारण जिज्ञासेला (= ज्ञानाच्या इच्छेला) जिज्ञास्याची ६४।२५ र.प्र. ८१।४ = विषयाची = कर्माची अपेक्षा असेल. पण अन्यच्च प्रमाणादिक त्याचें कर्म असो व ब्रह्म शेषि तेनें (= प्रधानतेनें) संबन्धाला प्राप्त होवो? त्यावर सांगतात – 'जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च' र.प्र. ८१।१५ = व दुसऱ्या जिज्ञास्याचा येथें निर्देश नाही. श्रुत कर्माचा लाभ असतां दुसरी अश्रुत कल्पना योग्य ६५।१ नाही असा भाव. पुनः शेषवादी बोलतो – 'ननु शेषषष्ठी परिग्रहेऽपि' = पण शेषषष्ठीचें ग्रहण असतांही 'ब्रह्मणो जिज्ञासा कर्मत्वं न विरुध्यते' = ब्रह्माला जिज्ञासेचें कर्मत्व विरुध्द येत नाही 'संबंधसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात्' = कारण संबन्ध सामान्याला विशेषांत निष्ठत्व आहे.

॥ विवरण ॥ (जिज्ञास्यापेक्षत्वा)

प्रयोगांत ब्रह्मशब्दाला जात्यादि अर्थता नाही असें दाखविलें. 'म्हणूनच' याचा हा अर्थ – वृत्तिकारांनी जी अशी शंका घेऊन निरसन केलें आहे तेंही येथें करूं नये कारण सूत्रकारांनीच पुढें त्याचें 'जन्माद्यस्य यतः' असें लक्षण र.प्र. ८०।१० सांगितलें आहे, त्याच्याशी असंगति येते – असा. 'जिज्ञास्याची ... कर्माची अपेक्षा' 'जिज्ञासा' येथें 'सन्' प्रत्यय-वाच्य इच्छेचें ज्ञान कर्म आहे व त्या ज्ञानाचें ब्रह्म कर्म आहे. तेथें (= लोकांत) सकर्मक क्रियेला कर्म ज्ञानावाचून जाणणें अशक्य असल्यामुळे व इच्छेला विषयज्ञानजन्यत्व असल्यामुळे प्रथमापेक्षित कर्मच षष्ठीनें सांगितलें पण अन्यच्च प्रमाणादिक – र.प्र.पृ. ८०।३० पाहिजे शेष नाही। असा वाक्यार्थ. पण प्रथम ब्रह्मस्वरूप जिज्ञासा करण्याकरितां ब्रह्मप्रमाण जिज्ञासा किंवा त्याच्या लक्षणाची जिज्ञासा होऊं शके अशा लक्षण प्रमाणादिकालाच कर्मत्व येईल

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः' या हेतुभाष्याचें विवरण करितात – 'जिज्ञासा येथें' 'सकर्मक क्रियेला' = सकर्मक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमपि प्रत्यर्थं ब्रह्मणः कर्मत्व मुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो

॥ व्याख्यान ॥

६५।२
(~~यद्य~~) जरी 'शेषांत षष्ठी' अशा रीतीनें संबंधमात्रांत षष्ठी विहित आहे. तथापि व्यवहार विशेषाचें आलंबन करितो. संबंधविशेषही पुष्कळ आहेत. त्यांत अवश्य एखाद्या ग्रहण करण्यास योग्य आहे. अन्यथा व्यवहाराची अनुपपत्ति येते. त्यांत प्रकरण व उपपद या विशेष हेतूंचा अभाव असल्यामुळें कारकत्वानेंच त्याचा संबंध आहे. त्यांत ही सकर्मक क्रियेला कर्म कारक अभ्यर्हित आहे. म्हणून ब्रह्माला कर्मत्व विरुद्ध येत नाही. असा अर्थ. असें असलें तरी साधारण शब्दांत अभिप्रेत अर्थाला सोडून दुसऱ्या अर्थाला ग्रहण करून पुनः त्याच्या द्वारानें अभिप्रेत अर्थाला ग्रहण करणाऱ्याचा व्यर्थ प्रयास आहे. असें सांगतात - 'एवमपि' = असें असलें तरी. 'प्रत्यर्थं' = प्रत्यक्ष किंवा प्रथमापेक्षेने जिज्ञासा पदानें वाच्यार्थत्वानें सांगितलेल्या. 'ब्रह्मणः कर्मत्वं उत्सृज्य' = ब्रह्माच्या कर्मत्वाचा त्याग करून 'सामान्यद्वारेण' = प्रथम सामान्य संबंधाची कल्पना करून त्याच्या द्वारानें 'परोक्षं' = आर्थिक अर्थानें = संबंध सामान्याला विशेषनिष्ठत्व आहे या सामर्थ्यावरून 'कर्मत्वं'

॥ विवरण ॥

ब्रह्माला तर संबंधित्वमात्र येईल. वतसें असतां ब्रह्मसंबंधि प्रमाणादिक कार्मिक जिज्ञासा अशी ब्रह्मांशांत शेषषष्ठी साधण्याकरितां शंका घेतो असा अर्थ. प्रमाणादिक येथील आदि शब्दानें लक्षण, युक्ति, ज्ञानसाधन, फल यांचें ग्रहण जाणावें. पुनः शेषषष्ठी वादीवोलता - युदाभिसंधीनें शंका घेतो असा अर्थ. "षष्ठी शेषे" (पा. सू. २।३।५०) इ. प्र. ६३।८ अशा विधानावरून षष्ठीच्या योगानें संबंधमात्र प्रतीत होत असला तरी विशेषाची आकांक्षा असतां सकर्मक क्रियेच्या सान्निध्यामुळें तो कर्मत्वांत पर्यवसान ला प्राप्त होतो असा अर्थ. अभिसंधीला न जाणल्यासारखें करून

॥ विवरणव्याख्यान ॥

उत्तर सांगतात - 'असें असलें तरी', 'युदाभिसन्धि' = ब्रह्माश्रित आशंका विचाररूप फलांत युदाभिसन्धि असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वं कल्पयेत। व्यर्थः प्रयासः स्यात्। नव्यर्थः ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रति-
ज्ञानार्थत्वादिति चेन्न। प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामर्थाक्षिप्तत्वात्।

व्याख्यान

कल्पयतः = कर्मत्वाची कल्पना करणाऱ्यास 'व्यर्थः प्रयासः स्यात्' = व्यर्थ श्रम आहे;
६५।१९
पण व्यर्थ काय म्हणून सामान्याने शेषषष्ठीचें ग्रहण केलें असतां जें किंचित् ब्रह्मसंबंधि
ज्याच्या ज्याच्या जिज्ञासे वाचून ब्रह्म जिज्ञासित होत नाहीं तें सर्व जिज्ञास्यत्वाने प्रतिज्ञात
होते म्हणून विशेष संबंध विवक्षित नाहीं - कारण सामान्यांत त्याचाही अन्तर्भाव होतो. असे
जे म्हणणे तें सांगतो - 'नव्यर्थः' = व्यर्थ नाहीं. 'ब्रह्माश्रित अशेष विचार प्रतिज्ञाना-
र्थत्वात्।' = कारण त्याला ब्रह्माश्रित अशेष विचार अशा प्रमाणादिकांच्या विचाराच्या प्रति
ज्ञानार्थत्व आहे; 'इतिचेत्' = असें असेल तर - अशा रीतीने स्वतः च दुसऱ्याने सांगित
लेल्या आशंकेला घेऊन उत्तर सांगतात - 'न' - नाहीं - कारण 'प्रधानपरिग्रहे' = सूत्राने
प्रत्यक्ष सांगितले त्या प्रधान = मुख्य ब्रह्माच्या विचाराकरितां स्वीकार केला असतां = प्रति
ज्ञा केली असतां 'तदपेक्षितानाम्' = त्याला अपेक्षित अशा उपकरणांच्या विचाराला
६५।१८.
'अर्थाक्षिप्तत्वात्' = सामर्थ्यावरून प्रतिज्ञातत्व आहे; हें संक्षेपाने वस्तुसंग्रह वाक्य आहे.
॥ विवरण ॥ र.प्र. ८२।३
= कर्माचा लाभ होत असला तरी. 'प्रत्यक्षं' = जिज्ञासा - 'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा.सू. २।३।६५) अशा सूत्राने जि-
ज्ञासा पदाच्या आवन्तत्वाने कृदन्ताचा योग असतां विहित प्रथमापेक्षित कर्मत्वाचा त्याग करून परोक्षाला
र.प्र. ८१।५
= अशा ह्याला कल्पना करणारास व्यर्थ प्रयास होतो असा अर्थ. शेष वादी आपल्या अभिसन्धिचे उद्घा-
र.प्र. ८१।५ र.प्र. ८२।६
टन करितो - 'पण व्यर्थ काय म्हणून?' शेषषष्ठीने ब्रह्मसंबंधिनी जिज्ञासा प्रतीत होते. तथेजो
र.प्र.पृ. ८२।१३ ॥ विवरण व्याख्यान ॥
ज्यांनी ब्रह्माला कर्मत्वाच्या अलाभ येतां हे दूषण आर्थिक कर्मत्वाच्या उक्तीने परिहृत केलें. तथापि इच्छेला
प्रथमापेक्षित कर्मत्वाने ब्रह्माला प्रथम प्रतीत होणाऱ्या कर्मत्वाच्या अलाभ दोष दुर्वार आहे. अशा भाष्या
च्या अभिप्रायाला स्पष्ट करणारे असें असेल तरी याच्या अर्थाला सांगतात - 'कर्माचा लाभ' प्रतीकाला ग्रहण
करून प्रत्यक्ष पदाच्या अर्थाला सांगतात - 'प्रत्यक्षं' इत्यादिकाने विहित कृत्-कृदन्ताचा योग असतां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात्प्रधानं । तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि । यथा राजाऽसौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत् ।

॥ व्याख्यान ॥

२.५.८३१९

याचाच सदृष्टान्त विस्तार करितात- 'ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात्प्रधानम्'- निश्चयेंकरून ब्रह्म ज्ञानानें प्राप्त करण्याकरितां इष्टतम असल्यामुळें प्रधान आहे. 'तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते'- तें जिज्ञासेचें कर्म प्रधान ब्रह्म ग्रहण केलें असतां 'यैर्जिज्ञासितैर्विना' = ज्यांची जिज्ञासा केल्यावाचून 'ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति'= ब्रह्म जिज्ञासित होत नाहीं ते 'तानि'- ती प्रमाणादिक 'अर्थाक्षिप्तान्येव'- सामर्थ्यावरून आक्षिप्तच आहेत. 'इति न पृथक् सूत्रयितव्यानि'= म्हणून पृथक् सूत्रित करण्यास= सूत्रानें सांगण्यास योग्य नाहीत. 'यथा राजाऽसौ गच्छतीत्युक्ते' जसें 'हा राजा गमन करितो असें म्हटलें असतां 'सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति'= राजाचें परिवारासह गमन सांगितलें असें होतें.' तद्वत्'= त्याप्रमाणे.

॥ विवरण ॥

ब्रह्माश्रित लक्षण, प्रमाण, युक्ति, साधन फळ त्यांचाही विचार प्रतिज्ञात होतो. कारण त्यांच्या जिज्ञासेलाही ब्रह्मज्ञानार्थत्वानें ब्रह्मसंबंधित्व आहे. कर्मणिषष्ठी तर ब्रह्मकर्मकच विचार प्रतिज्ञात होतो अशा आक्षेपसंधीनें शेषषष्ठी असें म्हटलें जातें म्हणून माझा प्रयास व्यर्थ नाहीं असा अर्थ. तुझ्या प्रयासाचें हें फळ युक्त नाहीं कारण श्रुतीनें प्रत्यक्ष प्रधान ब्रह्माच्या जिज्ञा[illegible]

॥ विवरणव्याख्याना ॥

२.५५.८३१७

'कर्तृकर्मणोः' कर्तृयोग व कर्मयोग षष्ठी होते असा व्याकरणसूत्राचा अर्थ आहे. त्यामुळें त्यानें विहित असा अर्थ. वतसें असतां शब्दा[illegible] आसनु अविलंबानें [illegible] असा अर्थ. 'ब्रह्मकर्मकच' [illegible] वेदानें लक्षणादि कर्मकविचार प्राप्त केला जातो.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याख्यान

६५।२०
ज्या अर्थी ब्रह्माची प्राप्ति परम पुरुषार्थ आहे त्याअर्थी तें ज्ञानानें प्राप्त करण्याकरितां इष्टतम आहे. म्हणून त्याच्याकरितां असलेल्या प्रवृत्तीचें तें प्रधान आहे. त्या प्रधानाची जिज्ञासा केली असतां ज्याची जिज्ञासा केल्यावाचून त्याची जिज्ञासा संपूर्ण होत नाही, तें सामर्थ्यावरूनच त्याच्याकरितां जिज्ञासित केलें जातें. तें पृथक् सांगण्याचें कृत्य (=प्रयास =फळ) नाही. जसें 'हा राजा गमन करितो' असें सांगितलें असतां जेवढ्या परिवारावाचून राजाचें गमन संपन्न होत नाही. तेवढ्याचें गमन सामर्थ्यावरून आक्षिप्त आहे. म्हणून लोकांत पृथक् सांगितलें जात नाही. त्याप्रमाणे येथेंही स्वरूप (लक्षण), प्रमाण, युक्ति, साधन व प्रयोजन ब्रह्मज्ञानाच्या परिपूर्णतेकरितां सामर्थ्यावरून जिज्ञास्य आहे म्हणून पृथक् सूत्रित करण्याचे योग्य नाही.

॥ विवरण ॥

१७३।१८
याची प्रतिज्ञा असतां त्याच्या उपकरणाच्या विचाराच्या आर्थिक प्रतिज्ञेला उद्दितत्व आहे असें सांगतात- 'ज्या अर्थी'. तेथें ज्या अर्थी 'ब्रह्मणः' इति कर्मणि षष्ठी' (पृ १९२।११) येथून आरंभ करून 'पुनः शास्त्रप्रवृत्तौ च' (१९८।१) या ग्रंथापर्यंतच्या ग्रन्थानें अप्रधान अशा लक्षणादिकांच्या विचाराला शब्दानें मुख्य वृत्तीनें ग्रहण करून सामर्थ्यावरून प्रधान अशा ब्रह्माच्या आक्षेपकल्पनेपेक्षा श्रेष्ठ मुखतः प्रधानाच्या विचाराचें ग्रहण करून अप्रधानाच्या विचाराची सामर्थ्यावरून आक्षेपकल्पना आहे. म्हणून कर्मांत ~~षष्ठी स्वीकारिली असें सांगितलें. शेषषष्ठी घेतली असतां संबंध सामान्याला सांगितलें जातें.~~

॥ विवरणव्याख्यान ॥

५३७।१९
कर्मणि षष्ठी समासाचा आश्रय करून प्रधान ब्रह्मजिज्ञासेनें सामर्थ्यावरून अप्रधानाची जिज्ञासा होते असें (भाष्यांत) सांगितलें. त्याच्याशीं वैपरीत्य शंकेचा निरास करितात- 'तस्य ब्रह्मणः' इत्यादिकानें. शेषषष्ठी पक्षांतही ब्रह्माला कर्मत्व सिद्ध होते कारण संबंध सामान्याला विशेषाविष्ठत्व आहे. असें (भाष्यांत) वृत्तिकारांनीं सांगितलें तें अनुपपन्न आहे. कारण 'षष्ठी-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

~~१०४३~~ ६५।२६
पुनः शास्त्रप्रवृत्तीच्या क्रमांत षष्ठीला जाणविते. कशी? असें तर शास्त्र प्रारंभ करण्यास

॥ विवरण ॥

षष्ठी दाखविली असें सांगितलें. 'शेष' यानें संबंधसामान्याला सांगितलें जातें, कारकपंचकाव्यतिरिक्त संबंधविशेष सांगितलें जात नाहीत. तेथें जशी 'देवदत्ताचा स्वं (स्वतःचा) अशी षष्ठी विशेषसंबंधातही अभिन्न अर्थाला सांगण्याला योग्य आहे. याप्रमाणें देवदत्तस्य गच्छति' 'देवदत्तस्य गम्यते' इत्यादि कारक संबंध विशेषांतही अभिन्न अर्थाला सांगण्यास योग्य नाहीं. परन्तु सांगितलें त्या संबंधसामान्य अशा अर्थाच्या सामर्थ्यावरून कोठें कारकसंबंधविशेषही सामर्थ्यावरून कळतात, अशा प्रकारे अर्थात 'षष्ठी शेषे' (पा. सू. २।३।५०) असें व्याकरणांत म्हटलें. सामर्थ्यावरूनही कारकसंबंधाचा प्रतिभास होत नाही असें आम्ही म्हटलें नाही असें पूर्ववाद्याचें मत आहे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

शेषे" असें (पा. सू. २।३।५०) षष्ठीला शेषत्व सांगून, शेष कोणता? अशी शंका असतां कर्मादिकांहून अन्य स्वस्वाम्यादि संबंध शेष असें (व्याकरण) वृत्तिकारांनी सांगितलें आहे! अशी आशंका असतां सांगतो- 'शेषयानें' संबंधाला सांगतो- 'कारकपंचक' - कर्म, करण, संप्रदान, अपादान व अधिकरण कारकपंचक शब्दाचा अर्थ आहे. संबंध विशेष अशा स्वस्वाम्यादिकाला व्यभिचारित्व असल्यामुळें षष्ठ्यर्थत्वाची अनुपपत्ति आहे; त्यांत षष्ठी असा पक्ष असतां" स्वस्वाम्यादि संबंध शेषः" हें व्याकरण वृत्तिकारांचें वचन कसें? त्यावर तात्पर्य सांगतो- 'तेथें जशी' 'देवदत्तस्य' या षष्ठीनें निर्दिष्ट संबंधमात्राला विशेषाची आकांक्षा असतां 'स्व' अशा पदाच्या समभिव्याहारामुळें षष्ठी स्वस्वामि संबंधानें युक्त संबंधमात्राला जशी सांगते तशी 'देवदत्तस्य गच्छति' असें म्हटलें असतां षष्ठी कारकसंबंधविशेषास स्पष्टपणें सांगत नाहीं. कारण तेथें संबंधविशेषाची प्रतीति होत नाही. असा अर्थ. पण मग संबंधविशेषाची प्रतीति कशी? अशी शंका घेतली असतां सांगतो- परन्तु ... असें ... 'सांगितलें त्या' सांगितलेले जे संबंधसामान्य तोच अर्थ त्याच्या बळावरून असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५।२५

श्रुत्यनुगमाच्च। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" [तै. ३।१] इत्याद्याः श्रुतयः "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" [तै. ३।१] इति प्रत्यक्षमेव

॥ व्याख्यान ॥

योग्य आहे. "पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इत्यादि श्रुतीवरून व न्यायावरून पुण्याचा क्षय दिसत असल्यामुळे विरक्ताला "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादि श्रुतीवरून ब्रह्मज्ञानापासून परमपुरुषार्थाची सिद्धि होते म्हणून त्याच्या ज्ञानाची इच्छा करणाऱ्यास "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि श्रुतीकडून त्याच्या प्रतिपादनपूर्वक "तद्विजिज्ञासस्व" असें साक्षात्च जो ब्रह्माचे कर्म तेने व ज्ञेयतेने अनुशासन आहे तेंहे "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" असें सूचित आहे. त्याने कर्मषष्ठीचा परिग्रह केला असता श्रुतीला अपेक्षित न्यायाला सूचन परसूत्रतिलो अनुगत होते. अन्यथा त्याला अननुगत असे वक्षेद्रद्र असें सांगतात – 'तद्विजिज्ञासस्व या श्रुत्यनुगमाच्च' = श्रुतीच्या अनुसार सूत्र प्रतिपादन करीत असल्यामुळेही ही कर्मणिषष्ठी आहे. असा संबंध. हें स्वसंग्रहवाक्य असून याचाच प्रपंच (= विस्तार) करितात – 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्याद्याः श्रुतयः' = ज्याच्यापासून हीं भूतें उत्पन्न होतात इत्यादिक श्रुती 'तद्विजिज्ञासस्व'

॥ विवरण ॥

'पुरुषार्थस्य प्रकृतीत्व' येथून आरंभ करून 'ब्रह्मजिज्ञासा' याच्यापर्यंतच्या ग्रंथाने अधिकार व विषयाशी महत्त्वाच्या विचार विधीचा प्रतिपादक श्रुतिवाक्यांस न्यायाने कर्मकारकत्व सांगितले. व सूत्रावाही त्याच्याशी एकार्थत्व असे-

卐

विचार विधीची विषयावाचून अनुपपत्ति असल्यामुळे कर्मकारकत्व निश्चित आहे असा अर्थ. पण श्रुतींत कर्मत्वाची विवक्षा असेल तरी सूत्रांत त्याची विवक्षा कशी? त्यावर सांगतात – 'सूत्रकारी' सूत्रकारही विचारविधीला अपेक्षित न्याय प्रतिपादन करीत असल्यामुळे त्याच्याशी एकार्थत्व (= कर्मविवक्षा) आहे असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति। तच्च कर्मणि षष्ठी परिग्रहे सूत्रेणा-नुगतं भवति। तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी। ज्ञातुमिच्छा जि-ज्ञासा। अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म फलविष-

॥ व्याख्यान ॥

तद्ब्रह्म' = त्याला जाणण्याची इच्छा कर ते ब्रह्म आहे 'इति प्रत्यक्षमेव' = असें प्रत्यक्ष = शब्दानेच 'ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति' = ब्रह्माला जिज्ञासेचे कर्मत्व दाखवि-तात. 'तच्च कर्मणि षष्ठी परिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति' - तें तर कर्मांत षष्ठीचे ग्रहण केलें असतां सूत्राने अनुसरले असे होते. 'तस्माद्ब्रह्मणः इति कर्मणि षष्ठी' = म्हणून ब्रह्मणः ही कर्मांत षष्ठी आहे. 'ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा' जाणण्याची इच्छा ती जि-ज्ञासा अशा रीतीने इच्छेला दाखविण्याकरिता अवयवार्थाला सांगतात. व इच्छेला फल-विषयत्व असल्यामुळे 'सन्नाला अनुभव पर्यंतता सुचविली' तें सांगतात- 'अवगतिपर्यंतं ज्ञानम्' = साक्षात् अनुभव पर्यंत ज्ञान 'सन्वाच्यायाः इच्छायाः'

~~अवगति~~'

॥ विवरण ॥

त्यामुळे तेथेंही ब्रह्माला ब्रह्मांत कर्मत्वच सांगितले पाहिजे असे दाखविले.

१८-१०

"ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा" इत्यादि भाष्य आहे. लोकांत इच्छेला ज्ञातविषयत्व असल्यामुळे ब्रह्माचे ज्ञान असतां त्याच्या ज्ञानाच्या इच्छेची अनुपपत्ति आहे. अज्ञान असतां अगदीच आहे. म्हणून ब्रह्मज्ञानेच्छा कशी त्याबद्दल सांगतात- वगैरे

विवरण व्याख्यान

ब्रह्म ज्ञात असतां किंवा अज्ञात असतां त्याच्या ज्ञानेच्छेची अनुपपत्ति असल्यामुळे 'ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा' हे भाष्य अनुपपन्न आहे?

अशी आशंका असतां सांगतात- 'ज्ञातुमिच्छा'. आक्षेप समाधान पूर्वक त्याला उपपादन करण्याकरितां आक्षेपाला सांगतात- 'अगदीच' =

'अज्ञात' इच्छेच्या कारणाचा सद्भाव असतांही जेव्हां इच्छेचा असंभव असतो. तेव्हां कारणाचा अभाव असतां कार्याचा अभाव असतो.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

कर्म- सन् प्रत्ययवाच्य इच्छेचे कर्म आहे (~~तेच फळ आहे~~) फलविषयत्वादि-
च्छायाः- कारण इच्छा फलविषयत्व आहे. अवगति शब्दाने साक्षात् अनुभव सांगितला
जातो. ज्ञान तर परोक्ष विषयांत अनुभव नसणारा असतांनाही संभवते. व सोडिले तरी असंभा-
वित विपर्यांत ते आकांक्षित रूप असते. असे पूर्वी सांगितले. ते सांगतात — पुढे पृ. २०२ वर

॥ विवरण ॥

पण ही इच्छा केली जाणारी अवगति कोणती? त्यावर सांगतात- 'साक्षात् अनुभव'. पण प्रथमच अवगति उत्पन्न होते? त्यावर सांगतात- 'ज्ञान तर'. शब्दावरून परोक्षतेने कळले असता अपरोक्ष ज्ञानाची इच्छा केली जाते. असा अर्थ. जेव्हां पुनः शब्दापासून अपरोक्ष ज्ञान उत्पन्न होते? त्यावर सांगतात- 'सोडिले तरी'. (यापक्षांत) प्रमाणाने जाणण्याकरिता' याचा-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

हे काय सांगावे? असा अर्थः पण अवगति व ज्ञानांत भेदाचा अभाव असल्यामुळे ज्ञात असतां अवगतीची इच्छा असणे लक्षांत अनुपपन्न आहे? अशी शंका घेतो- 'पण ते इच्छा' हेतु असिद्ध आहे असे सांगतात- 'त्यावर सांगतात साक्षात्'. अपरोक्ष व परोक्ष प्रत्ययांत भेद प्रसिद्ध आहे असा अर्थ. पण अपरोक्ष वस्तूंत शब्दापासून अपरोक्ष ज्ञानाची प्रथमच उत्पत्ति होत असल्यामुळे तेथे कादाचित्य (?) नाही? अशी शंका घेतो- 'पण प्रथमच'. शब्दाचा परोक्षज्ञान जनन स्वभाव असल्यामुळे त्याचा परित्याग कसा? असे सांगतात- 'त्यावर सांगतात ज्ञान तर'. 'ज्ञानतर' येथे व्याख्यानांत शब्दापासून असे जाणावे. तेथे परोक्ष बोध किंवा अनुभव नसणाऱ्यांनाही याने कळते आहे. शब्दापासून परोक्ष प्रत्ययाच्या उत्पत्तीच्या प्रतिपादनाचे फळ सांगतात- 'शब्दावरून'. अपरोक्षांत शब्दाला परोक्ष प्रत्यय जनकत्व असतां मिथ्याज्ञान जनकत्वाने शब्दाचे अप्रामाण्य येईल. म्हणून त्याला अपरोक्ष प्रत्यय जनकत्व मानले इष्ट आहे व असे असतां तेथे कामनेचा असंभव आहे? अशी शंका घेतो- 'जेव्हा पुनः'. अपरोक्षत्वे कळले असले तरी अप्रतिबद्ध अपरोक्ष प्रमा देणारी कामना युक्त आहे असा परिहार करितात- 'त्यावर सांगतात व सोडिले तरी'. पण शब्दाने जर अपरोक्ष कळले तर अपरोक्षज्ञान इच्छिले जाते असे कसे म्हटले? अशी आशंका असतां अपरोक्ष निश्चय जनन द्वारा जाणले जाते असे सांगतात- '(यापक्षांत) प्रमाणाने'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

त्याचा अपरोक्ष निश्चयानुभवाहे असा अर्थ.

१७४ । १४

पण येथे ज्ञान म्हणजे काय सांगितले जाते? प्रमाणफल संवेदनच विज्ञान आहे असे सुगत, प्राभाकर, वैशेषिक, नैयायिक म्हणतात. संवेदन ज्याचे फल आहे अशा चतुष्टय संनिकर्षादि सामग्रीवाचून नंतर प्रमातृव्यापार नामक ही ज्ञान नाही असे, वार्तिककारांच्या (भाट्ट) मतांत तर संवित्‌जनक प्रमातृत्व व्यापार ज्ञान आहे. क्षपणक (जैन) व लोकायतिकां (चार्वाकांच्या) च्या मतांत आत्मचैतन्यच ज्ञान आहे. सांख्य वेदान्तांच्या मतांत करणव्युत्पत्तीने बुद्धिवृत्ति ज्ञान असून भावव्युत्पत्तीने संवेदन ज्ञान आहे. त्यावरसर.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

५३१ । १७

ज्ञानशब्दाच्या विषयी विवाद दिसत असल्यामुळे त्याच्या निर्णयाकरिता शंका अवतीर्ण करितात - 'पण येथे' पण ज्ञानशब्दाला प्रसिद्धार्थत्व असल्यामुळे शंकेला अवसर नाही? अशी आशंका असतां ज्ञानाच्या स्वरूपाची प्रसिद्धि असताही त्याच्या विशेष अंशांत विवाद असल्यामुळे संशय मूलक आहे असा भाव मनात सांगतात - 'प्रमाण फल संवेदनच' पण संवेदनाला फलत्व असून (ज्ञायते अनेन ज्याच्या योगाने जाणले जाते असे) ज्ञानाला त्याचे जनकत्व असल्यामुळे त्यांचे ऐक्य कसे? म्हणून ते (सुगतादिक) सांगतात - 'संवेदन ज्याचे' आत्मा मन इन्द्रिय व अर्थ संनिकर्ष यांचा उभय संमतत्व असल्यामुळे त्याच्यापासूनच संवितजनन संभवत असतां कारणान्तर कल्पना अयुक्त आहे असा अर्थ. मीमांसकाला सांगतात - 'वार्तिककारांच्या'. 'मी जाणतो' असे ज्ञान आत्म्याचा आश्रयाने अनुभवास येते स्फुरणतर चरधर्म असल्याने दोन्हीच्या ऐक्य कसे? असा अर्थ. 'करणव्युत्पत्तीने' - 'ज्ञायते अनेन इति ज्ञानम्' ज्याच्या योगाने जाणले जाते अशा करणव्युत्पत्तीने वृत्तिज्ञान आहे 'भावव्युत्पत्तीने' 'ज्ञप्तिर्ज्ञानम्' अशा भावव्युत्पत्तीने संवित् ज्ञान आहे. अशा रीतीने विमति दाखवून तिच्या निराकरणाला उपक्रम करितात - 'त्यावरतर' आत्म्याला अस्थायित्व असल्यामुळे तेथे कर्तृव्यापाराधीन फल कसे? असे मानणाऱ्या सुगताचे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

– स्थायी आत्मा असतां संवित् फलाचा उदय कर्त्याच्या व्यापारावाचून उत्पन्न होत नाही. पण ज्या कारणापासून कर्त्याच्या व्यापाराचा जन्म होतो त्याच्यापासूनच अनुभवाचा जन्म होईल. कारण आत्म्याच्या परिस्पंद व्यापाराची अनुपपत्ति आहे. येथें ग्रन्थ वित्रासवेळीं काय लोकांत कर्त्याच्या व्यापारापासून फलाचा जन्म प्रत्यक्षानें कळतो किंवा नाही? व्याप्तिग्रहणाभावामुळे अप्रत्यक्षत्वामुळे होत नाही. असें असल्यास सर्वत्र कर्त्याच्या व्यापार कळणार नाही. लोकांत कर्त्याचा व्यापार तर कळतो. पण लोकांत फलदर्शनानें कर्त्याचा व्यापार प्रत्यक्षसिद्ध आहे. मग आत्म्यांतही व्याप्ति नियमामुळे त्यावरून त्याचें अनुमान केलें आहे. पण ~~निरवयव~~ आत्म्यांत.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

~~[illegible]~~ निराकरण करितात – 'स्थायी आत्मा' (सुगतांकरितां स्थायी आत्मा सिद्ध साधन केलें असें असल्यास) कल्पनागौरव प्रसंगामुळे कर्तृव्यापार इष्ट नाही. शंका (मीमांसकादिक) घेतात – 'पण ज्या कारणापासून'. काय परिस्पंद व्यापार आहे किंवा परिणाम? आत्म्याच्या सर्वगतत्वामुळे पहिला पक्ष नाही असें सांगतो – 'कारण आत्म्याच्या'. प्रमाणाच्या अभावामुळे दुसरा पक्षही नाही असा अर्थ. 'प्रामाणिक कल्पन वा अदो-षत्व असल्यामुळे असें नव्हे असें सांगतात – 'स्यादि वित्रासवेळीं' व्याप्तिग्रहणाभावाच उपपादन करितो 'अप्र-त्यक्षत्वामुळे' 'हि' शब्दानें प्रमाणान्तरापासून व्याप्तिग्रहण शंकेचें निरसन करितो. प्रामाणिकत्वाचा प्रदर्शन करितात – 'सर्वत्र कर्त्याच्या व्यापार', मग कर्त्याचा व्यापार न कळो त्यावर सांगतात – 'लोकांत' पहिल्या (कळतो) पक्षाचा अनुवाद करितो. 'पण लोकांत' दृष्टीच्या कर्तृव्यापार जन्म दिसत असल्यामुळे संवित् ला ही त्याचें जन्यत्व अनुमित केलें जातें. असें सांगतात – 'मग आत्म्यांतही' आत्म्यांस सांगितलेल्या व्यापाराच्या अ–
~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ करितो – 'पण आत्म्यांत' व्यापारावाचून केवळ त्याचे उपलब्ध होत नसल्यामुळे व्यापाराची संभावना अनुवाद.

इष्ट आहे असें सांगतात –

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

परिणाम नामक व्यापार नाही कारण त्याला आरंभ मानलेला आहे असे वैशेषिकादिक म्हणतात. पण प्रयत्न व्यापारजन्य फल असेल तर फलाचा कर्त्याच्या व्यापाराच्या व्याप्तीचा नियम आहे. पण असमवायि कारण अनुसार मनाच्या संयोगापासून व्यापाराखेरीज ज्ञान उत्पन्न होते. तसेच कारण संयोगाहून निराळा फलाच्या जन्मांत व्यापार दिसत नाही. येथें सर्व संकर वादी उत्पन्न करितात - पक्वादिकांत फलाचा कर्तृव्यापार धीमता दिसत असल्यामुळे तेथें तसें जाणावें. येथें सर तसे दिसत नसल्यामुळे कर्त्याचा व्यापार नाही - असे. तेंतर अनुमान प्रक्रियेत अनिश्चित असल्यामुळे उपेक्षा केला जातो. मुग्धता कोणी नाही नित्य आत्मप्रत्यय साधन केले

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'न प्रयत्न' फल अन्यथा सिद्ध आहे अशी शंका येते - 'पण असमवायि' समवायि असमवायि निमित्त कारणांच्या अनुरोध्यावरून फलाच्या उत्पत्तीचा संभव असल्यामुळे कारणान्तराचा शोध नाही. असा अर्थ. कारणान्तराचा सत्त्वात कार्याच्या उत्पत्तीची उपलब्धि होत असल्यामुळे जसा त्याचा अभ्युपगम आहे. तसा व्यापार ही मानला पाहिजे असें सांगतात - 'नहि कारण'. कारण कुठार व वृक्षसंयोगाहून निराळा उद्यमनादि व्यापार दिसतो असा अर्थ, पण जेथें जे दिसते तेथें ते इष्ट असो आत्म्यांत दिसत नसल्यामुळे मानणे योग्य नाही. अशी अनुमानांत अन्यथा शंका येते - 'येथें सर्व संकरवादी'. अनुमान मात्राच्या उच्छेदाचा प्रसंग येत असल्यामुळे ही शंका योग्य नाही असें सांगतात - 'तेंतर' इष्ट साधनता ज्ञानपूर्वक प्रवृत्ति आहे हे तर सर्व जनांत प्रसिद्ध आहे. तेंतर तुझ्या मतांत संभवत नाही कारण ओदनगत इष्ट साधनता अप्रत्यक्ष आहे. अनुमेयत्व होणार नाही कारण उक्त न्याय तेथें ही प्रसृत होतो. त्यामुळे जीवनच दुर्लभ झाले. त्या मतांत फलाचा कर्तृव्यापार जन्यत्व असले तरी क्षणिक मतांत त्याची कल्पना करावी अशी आशंका असतां क्षणिकत्वाचा निरस्तत्व असल्यामुळे त्याचा अनुदितदुष्ट आहे असें सांगतात - 'मुग्धता कोणीला ही' क्षपणक मतांत नित्य चैतन्य स्वरूपाने प्रकाशक आहे किंवा आगन्तुक ज्ञान द्वाराने असा विकल्प करून पहिल्याचा.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

असल्यामुळे ज्ञानांना कर्त्याच्या व्यापाराची अपेक्षा अनुमित करीत आहे. क्षपणकांनाही निरुपाधिक स्वरूप चैतन्याचा विषयावभासित्व असतां सर्वदा सर्व विषयांचा अवभास होईल. लोकायतांना तर जन्यचैतन्यामुळे त्याच्या व्यापाराचे अनुमान आहे. पण सर्वगत निरवयव आत्म्याला परिस्पंदरूप परिणाम युक्त नाहीत ही खरें (म्हणून वार्तिककारीय मत उपेक्षणीय आहे. आमच्या मतांतर) अध्यास परिनिष्पन्न अंतःकरणाशी (प्रतिबिंबद्वाराने) संपिंडित आत्म्याच्या ज्ञानाकार परिणाम आहे. संवेदनाकाराने (स्वरूप चैतन्याने) तर परिणाम नाही कारण त्याचा नित्य सिद्धत्व आहे. म्हणून अंतःकरणाच्या परिणामविशेष, चैत-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

दूषित करितात- 'क्षपणकांनाही' इत्यादिकांनी व्यापाराची सिद्धि होते असा अभिप्राय. लोकायत मतांतर संवेदनाला आगंतुकत्व असल्यामुळे त्याचा जनक व्यापार मानणे इष्ट आहे. असें सांगतात- 'लोकायतांना'. दूषणान्तराला सांगण्याकरितां पूर्वोक्त शंकेला उत्थापन करितात- 'पण सर्वगत' सर्वगतत्वामुळे परिस्पंद नाही. निरवयवत्वामुळे परिणाम नाही असा अर्थ. आत्म्याचा परिस्पंद सांख्यमत नाही त्याला आम्ही अंगीकार करितो. परिणामाची अनुपपत्ति आहे असें जे म्हटले ते मान्य नाही कारण काय तात्त्विक परिणामाची अनुपपत्ति आहे किंवा काल्पनिकाची? पहिल्याला अंगीकार करितो तर 'खरें'. दुसऱ्याला दूषित करितात- 'अध्यास परिनिष्पन्न'. पण अंतःकरण संपिंडित आत्मा संवित्च्या आकाराने परिणामाला प्राप्त होतो असें जर मानावे ज्ञान परिणामाने काय उपयोग? अशी आशंका असतां सांगतात- 'संवेदनाकाराने तर', "नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" [बृ. ४।३।२३] अशा श्रुतीवचन संवितला नित्यसिद्धत्व आहे असा अर्थ. बोधरूप आत्म्याला विषयाचे द्रष्टुत्व असल्यामुळे परिणाम कल्पनेने काय उपयोग! अशा शंकेचा उपसंहार दिशाने निरास करितात- 'म्हणून अन्तःकरणाच्या'.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्वादिच्छाया। ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म। ब्रह्मा-

॥ व्याख्यान ॥

'ज्ञानेनाहि प्रमाणेन', 'हि' = निश्चयेकरून 'ज्ञानेन प्रमाणेन' = ज्ञायते अनेन इति ज्ञानम् या करणव्युत्पत्तिवरून ज्ञान = तदाकार वृत्ति या प्रमाणाने 'अवगन्तुमिष्टं ब्रह्म' = ब्रह्मसाक्षात्कारण्याकरिता = अभिव्यक्तकरण्याकरिता किंवा प्रकाशितकरण्याकरिता इष्ट आहे.

॥ विवरण ॥

ज्याच्या विषयावच्छेदाकरिता उपाधि आहे तो करणव्युत्पत्तीने (व्युत्पत्तीने) ज्ञान असून भाव व्युत्पत्तीने तर संवेदनच अर्थप्रकाश 'ज्ञप्तिर्ज्ञानम्' अशा रीतीने ज्ञान म्हटले जाते. तेथे अर्थ ज्याला उपाधि (= जनक) आहे असे अपरोक्ष संवेदनाला (~~ज्ञान~~ वृत्ति) अवच्छे-
~~दक~~ (= वृत्ति)
दक ज्ञान अपरोक्ष आहे — असे आम्ही म्हणतो.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'विषयावच्छेदाकरिता' = विषयाशी संबंधाकरिता. 'उपाधि' = प्रयोजक. स्वतः असंगाच्या विषयसंबंधाच्या असंभवामुळे त्याचा हेतु ज्ञान (वृत्ति) इष्ट आहे असा अर्थ. परिणामवृत्तिच्यांत प्रतिबिंबित संवित्‌ला ज्ञानशब्दाची व्युत्पत्ति दाखवितात-
'तो करणव्युत्पत्तीने'. अशा रीतीने संवित् व ज्ञानांत भेद असतांही परोक्ष व अपरोक्ष असा संविद्‌चा भेद कसा? कारण तिला स्वापेक्षत्व असल्यामुळे अवच्छेदक वृत्तीला हे परोक्षत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतात — 'तेथें अर्थ' 'उपाधि' = जनक. इंद्रियसंयुक्त अर्थ स्वाकार वृत्तीला उत्पन्न करितो. त्या वृत्तींत अपरोक्ष संवित् प्रतिबिंबित होते. व त्यामुळे अपरोक्ष संवित्‌च्या प्र-
तिबिंबाच्या आधारतेने ज्ञानाला (वृत्तीला) ही अपरोक्षत्व आहे. जेथें तर इंद्रियानें असंप्रयुक्त अर्थाला वृत्तिजनकत्वाचा अभाव आहे तेथें अपरोक्ष संवित्‌चा प्रतिबिंबभाव नाही. म्हणून तेथें ज्ञानाला परोक्षत्व आहे. असा अर्थ. अपरोक्ष संवित्‌च्या अवच्छेदकत्वाला उपादान करण्याकरिता 'अर्थ ज्याला उपाधि आहे' असें विशेषण दिले.
५४२।९३
उत्तरभाष्याचे व्याख्यान सोडून देऊन तेहि श्रुत्यवधारणानें सूत्राचा शास्त्रांत अंतर्भाव कशामुळे सांगितला जातो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वगतिर्हि पुरुषार्थः । निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात् ॥

॥ व्याख्यान ॥

व 'हि' = निश्चयेकरून 'ब्रह्मावगतिः' = ब्रह्मरूपतासाक्षात्करण 'पुरुषार्थः' = पुरुषार्थ आहे. 'निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्' = कारण ती (= ब्रह्मावगति) सकळ संसाराचें कारण अशा अविद्येचा व तीज्याचा आदि आहे अशा संसारानर्थाचा नाश करिते

॥ विवरण ॥

१७५।१५

पूर्वीलभाष्यांत अवयवार्थाच्या व्युत्पादनाने अपरोक्षज्ञानेच्छेचा वाक्यार्थत्व सांगितलें इच्छा दृ-ष्ट्या जाणाऱ्या ज्ञानकर्मफलाच्या उपदेश पुरस्तात (इच्छा व ज्ञानाच्या) अंतर्गत त्याचे साधन अशा वि-चाराला कर्तव्यतेने वाक्यार्थाला उत्तरभाष्य प्रतिपादन करिते. त्याचें हें तात्पर्य दाखविण्याकरितां व्याख्यानकर्ते शंकेला उत्पन्न होणाऱ्या शंकेला निवृत्त करितात. 'कोण्या' या सूत्राचा वाक्यार्थ वर्णनीय आहे की - तो असा -

॥ विवरण व्याख्यान ॥

अशी आशंका असतां भाष्यानुवादपूर्वक ती पुढे सांगतात - 'पूर्वीलभाष्यांत', 'अवयवार्थाच्या' = 'ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा' अशा रीतीने जिज्ञासा शब्दाच्या अवयवार्थाच्या असा अर्थ. पण इच्छेला वाक्यार्थत्व असतां तिचा विषय सांदर्थीन ध्यान असल्यामुळे कर्तव्योपदेशाची अनुपपत्ति येते. व तसें असतां साकांक्षत्वाने वाक्यार्थाचें वैयर्थ्य येते अशी आशंका असतां सांगतात - 'इच्छेला जाणाऱ्या', 'अंतर्गत' = इष्यमाण ज्ञानाप्रत इच्छेचा साक्षात् साधनत्वाचा अ-संभव असल्यामुळे इच्छेच्या नंतर होणारा व ज्ञानाच्या पूर्वकाल संबंधी विचार लक्षित केल्या जातो. तेथें ब्रह्मज्ञानाची उत्पत्ति साधनापासून उत्पत्ति संभवत नसल्यामुळे वेदान्तापासून उत्पत्ति स्वरूपी पाहिजे. आणि निर्णीत शाकित तात्पर्य वेदा-न्तांना तर अप्रतिबंध अपरोक्ष प्रत्ययजनकत्व नाहीं म्हणून मुमुक्षुकडून तात्पर्य विचार कर्तव्य आहे असा अर्थ. प-

१।३।१

ण दुसरी आशंका असतां तिचें निराकरण होईल परंतु तो प्रकरणी अशी शंका घेत्ता - 'कोण्या', शंकेला सांगतात = 'या सूत्राच्या'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

६८।१८

तेहं शास्त्राच्या अंतर्भूत सूत्र आहे.

॥ विवरण ॥

१७ पे।१८.

~~असे वाक्यार्थ वर्णनीय नाही. तो असा~~ — या सूत्राचा शास्त्रात अंतर्भूतत्व असतां विचारारंभ कर्तव्यता सांगणाऱ्या विचार सूत्राचा आरंभ कशाने केला जाईल? स्वतः केंव्हा म्हणणे असेल तर आत्माश्रयतापत्ति येते. दुसऱ्या सूत्राने म्हणणे असेल तर अनवस्था प्राप्त होते. आतां अंतर्भूत नसेल तर प्रथम सूत्राचा अशास्त्रत्वाने अनारंभ प्रसंग येतो — असा. त्यावर सांगतात — 'तेहं'. आपात प्रतिपन्न उत्तरीनिकार विधीचे स्वतःला अपेक्षित विचाराकरिता प्रथम सूत्राला आरंभित करीता — विधीचा विचार केला असतां विधिविषय विचारांना करणाऱ्या सूत्रांनी मागाहून आरंभित

॥ विवरणव्याख्यान ॥

वाक्यार्थ' ~~असे~~ हे सूत्र शास्त्राच्या अंतर्भूत आहे? किंवा नाही? असा विकल्प करून पहिल्याला उत्थापन करीता — 'या सूत्राचा शास्त्रांत' त्यांतही या सूत्राचा आरंभ याचेंच प्रयुक्त आहे? किंवा दुसऱ्याने? असा विकल्प करीता — 'विचारारंभ कर्तव्यता'. पहिल्या पक्षाला उठवून दूषित करीता — 'स्वतःकेंच'. स्वतः च्या आरंभ सिद्धी करीता त्याचे प्रयोजकत्व असो आत्माश्रयता. दुसऱ्याला दूषित करीता — 'दुसऱ्या सूत्राने' आद्य सूत्रारंभाला सूत्रान्तराने प्रयोजकत्व असतां त्याच्या आरंभाकारितां सूत्रान्तराने प्रयोज्यत्व त्याला अन्य प्रयोज्यत्व असो अनवस्था. पहिल्या विकल्पातील दुसऱ्या पक्षाचा अनुवाद करीता — 'आतां'. वाक्यार्थ निर्णयाप्रति साधनभूत पक्षाला प्रतिपादक आद्य सूत्र शास्त्रबाह्यत्वामुळे मुमुक्षुकडून अनारभ्य आहे असे सांगतो — 'प्रथमसूत्राचा'. अंतर्भाव पक्षाला हेतु दुष्टत्व असल्यामुळे ग्राह्यत्व कसे? त्यावर सांगतात — 'आपात' सांगो अध्ययनविधीला अपेक्षित करून 'श्रोतव्यः' या विधीला जाणतो. विधीचे अनुबंधत्रयावाचून असंभाव्यमान अनुबंधत्रयाला अपेक्षित त्याचा प्रतिपादक सूत्राला आरंभित करीतो. असा अर्थ. अध्ययनविधीच्या अपेक्षेने 'श्रोतव्यः' इत्यादि विधी उत्तरविधि शब्दाचा अर्थ आहे. असे असतांही या प्रथम आरंभ कशामुळे? त्यावर सांगतात — 'तेहं विधीचा विचार'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥व्याख्यान॥

तथाने प्रयोजनाच्या (=अधिकाऱ्याच्या) संबंधि जिज्ञासा व मुमुक्षा [illegible] कारणान्तरा-
व भेतः
सिद्ध एकीला = (मुमुक्षेला) पूर्ववृत्तीत्वेने हेतुत्व (अथ शब्दाच्या) [illegible]ग्रहण केले

"विवरण"

कथितो. म्हणून याला एक शास्त्रत्व असतां ही अनवस्थानाही. श्रोतव्यादि वाक्यांच्या स्वार्थी समन्वय हो-
णाने विचार्य मागे वेदान्तवाक्यांच्या ही सूत्रांत समन्वय निपित त्यामुळे याचा समन्वयांत ही संबंध आहे. येथे
१७६।३
(सूत्रांत) तर श्रुत्यर्थाने कार्य प्रतिपादन केले जाते ते सांगतात- 'तथाने' प्रयोजन = अधिकारी. 'कारणान्तराने' = अथ
यज्ञादि कर्माने व दृष्ट व्याप्तीच्या अनुसंधानाने. 'एकीला' = साधन कलापाला 'सामर्थ्य करून' आनंतर्य विधा
नाच्या सामर्थ्यावरून. मुखाने हेतुत्वाला मागणाऱ्याही 'अतः' शब्दाच आशंकान्तर निवृत्तीत तात्पर्य असल्या-

"विवरणव्याख्यान"

तथापि समन्वयाशी संगति कशी? त्यावर सांगतात- 'श्रोतव्यादि' 'श्रोतव्यः जिज्ञासितव्यः' इत्यादि वाक्यांच्या विचार
विधीत समन्वयत्व हे सूत्र प्रतिपादन करिते व अर्थावरून विचार कर्तव्यता सिद्ध आहे असा वेदान्तांचाही सूत्रांत
समन्वय निपित तत्त्वे प्राप्त होतो असा समन्वयांत संबंध आहे असा अर्थ. सूत्रांत अनुबंध त्रयाचे अप्रतिपादन असल्यामुळे
याचा तत्प्रतिपादकत्व कसे असे विचारतो- 'येथे तर' येथे- सूत्रांत. 'श्रुत्यर्थाने' = मुख्यवृत्तीने अप्रतिपादन आरंभ
आहे असे सांगतात- 'ते सांगतात'. पण 'एकीला' येथे काय जिज्ञासा निर्देशिले केली जाते किंवा मुमुक्षा? पहिल्या पक्षी तिला जिज्ञा-
सेच्या हेतुत्वाच्या अभिधानाचा अयोग आहे. दुसरा पक्षही नाही. कारण पूर्वी साधन चतुष्टयाला हेतुत्व सांगितले. येथे [illegible]-
कीला हेतुत्व सांगितले जाते असा विरोध प्रसंग येतो? त्यावर सांगतात- 'एकीला' मुमुक्षा शब्दाचे विशेषणत्वाने उपलक्षणत्व
असल्यामुळे विरोध नाही असा अर्थ. पण 'सामर्थ्यावरून ग्रहण केले' असे कसे म्हटले? कारण 'अथ' शब्दाने त्याचे ग्रहण केले
आहे? त्यावर सांगतात- 'आनंतर्यादि' आनंतर्य अथ शब्दाचा अर्थ आहे त्याच्यावरून हेतुत्व कळते असा अर्थ. पण हेतुत्वाला मा-
गणाऱ्या 'अतः' शब्दाने त्याचे ग्रहण आहे? अशा शंकेचा निरास करितात- 'मुखाने'. जिज्ञासेला कारणाच मुख्यवृत्तीने

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

व तिच्या नंतर तिने प्रवृत्त झालेल्या दुसऱ्याला (=जिज्ञासेला) कर्तव्यता श्रुतार्थाने सांगितली. येथें हा जाणतो कीं ' मला हें (=ज्ञान) कर्तव्य आहे. परंतु उपायाला जाणत नाही ' म्हणून त्याला

॥ विवरण ॥

पुढे त्याने ही सामर्थ्यावरून हेतुत्व सांगितलें. अनुवादांत प्रयोजनाचा अभाव असल्यामुळे कर्तव्य पदाचा अध्याहार करून जिज्ञासेची कर्तव्यता श्रुतार्थाने सांगितली. पण इच्छेच्या संयोगामुळे ज्ञानाला साध्यता कळत असल्यामुळे ते कर्तव्य असें कळत नाही असें सांगतात - 'येथें' सुखसंवेदनत्वामुळे इष्यमाणाची साध्यता स्वयंसिद्ध आहे तो शब्दाला अपेक्षित केली नाही असा अर्थ. मग कशाचे विधान केलें जातें ? त्यावर सांगतात 'परंतु उपायाला' कळत नस-लेला अभिलषिताचा उपाय विधिशब्दानें प्रतिपादन केला जातो असा अर्थ. अपरोक्षानुभवाप्रत विचाराला

॥ विवरणव्याख्यान ॥

सांगितलें असें कसें म्हटलें ? कारण त्याचक पदाचा अभाव आहे ? अशी आशंका असतां सांगतात 'अनुवादांत' जिज्ञासेचें = विचाराचें विचारकर्तव्यतेला सूत्रार्थत्व नाही ? अशी शंका घेता - 'पण इच्छेच्या' 'अधिगते शास्त्रमर्थवत्' अशा न्यायाच्या विरोधामुळे असे नाही असें सांगतात - 'यावरून तो' ज्ञानकर्तव्यतेला अधिगतत्व कसें ? त्यावर सांगतात - 'सुखसंवेदनत्वामुळे', पण ज्ञानाला असा-ध्यत्व असतां मन ? प्रत्ययत्वाचा इच्छेवरून कर्तव्यत्व प्राप्त झालें ? अशी शंका घेता - 'मग कशाचे', इच्छेला इष्टाचें स्वतः सिद्धत्व असल्या-मुळे विधिकर्तव्योपदेशाची अनुपपत्ति आहे म्हणून उपायाला उद्देशित करून त्याचें कर्तव्यत्व सांगितलें जातें. असें सांगतात - 'त्यावर सांगतात परंतु' पण नियोगाला प्रकाशक असल्यामुळे तो सांगण्यास पाहिजे असें म्हटलें पाहिजे. 'उपायाला सांगितले पाहिजे', असें कां म्हटलें ? अशी आशंका असतां प्रवर्तकत्वही इष्ट साधनाला आहे. अशा अभिप्रायानें सांगतात - 'कळत नसलेला', विचाराचें ज्ञानाप्रत अन्व-य व्यतिरेकानें सिद्ध असल्यामुळे तेथें विधि अनर्थक आहे ? अशी आशंका असतां सांगतात - 'अपरोक्षानुभवाप्रत', जसें 'व्रीहीनवहन्यात्' येथें दृष्टार्थ असाही अवहननांत नियमादृष्ट संभवत असल्यामुळे विधीचा आश्रय केला जातो त्याप्रमाणे येथेही.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६१८

तस्माद्ब्रह्मविजिज्ञासितव्यम् ।

॥ व्याख्यान ॥

उपाय सांगितला पाहिजे. शास्त्राचाहि संबंध अभिधेय (= विषय) प्रयोजन सांगितलीं पाहिजेत. इतरथा प्रज्ञा (= बुद्धि) रहिता प्रमाण सर्वग्राह्य होईल. म्हणून याच सूत्राने हेंहि सर्व सूचित आहे. असें कथन करण्याकरितां सांगतात- 'तस्मात्' = म्हणून = विशिष्ट अधिकार्‍यादिकांची सिद्धि झाली असल्यामुळे मुमुक्षूनें 'ब्रह्मविजिज्ञासितव्यम्' = ब्रह्मज्ञानाकरितां विचार

॥ विवरण ॥

दृष्टोपायत्व असतांहि श्रवणादिकांचा विधि असल्यामुळे अदृष्टोपायत्वहि दाखविलें आहे. पण पदार्थांच्या व्याख्यानाशिवाय स्वतःच वाक्यार्थाला जाणतो. वाक्यार्थाच्या कथनानें काय उपयोग? खरें वाक्यार्थकथनानें संबंधादिकांच्या सामर्थ्यावरून प्रतिभासलेलो. असें सांगतात- 'शास्त्राचीहि' पण मुमुक्षूनें ब्रह्मानुभवाकरितां विचार

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पण तेथे नियमादृष्टाचें साध्य यज्ञाप्रमाणें संभवत असल्यामुळे विधीला अर्थवत्त्व आहे. येथें तर अदृष्ट साध्य नाही? अशीहि शंका घेऊं नये कारण आत्मसाक्षात्काराला अदृष्टाचें साध्यत्व आहे. अशा अर्थी 'तस्माद्ब्रह्मविजिज्ञासितव्यम्' इत्यादि व्याख्यानेंर आक्षेप घेतो- 'पण पदार्थांच्या' प्रयोजनविशेषाच्या संभवअसल्यामुळे तो वाक्यार्थ देखील कथनीय आहे. असें सांगतात- 'खरें' पण वाक्यार्थाचा कथन करणार्‍याभावानें संबंधादिकांची अप्रतिपत्ति असल्यामुळे हें अनर्थक आहे? अशी आशंका घेतो- 'पण मुमुक्षूनें' पुढील ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. येथें हें विवक्षित आहे- ब्रह्मज्ञानाकरितां विचार करणें आहे असें म्हटलें असतां अनधिगत ब्रह्माचें प्रमेयत्व = विषयत्व आहे. ब्रह्मज्ञानाचा मोक्ष हा फलरूप प्रयोजनत्व आहे. शब्द प्रतिपादक व विषय शास्त्राचा प्रतिपाद्य प्रतिपादकभाव संबंध आहे व ज्ञानकामाला अधिकारित्व आहे. अशारीतीनें अनुबंधचतुष्टय लभ्य होतें. म्हणून अनुबंधचतुष्टयाचा संभव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

कर्तव्य आहे. येथील 'तव्य' प्रत्ययाने 'सन्' प्रत्ययाळा विचाराचे कर्तव्य सूचित केले आहे. म्हणून अंतर्गत विचारस्वरूपी अमान्य विधेयत्वाच्या अंगीकाराने ब्रह्म (ज्ञाना-करिता) मीमांसा करण्यास योग्य आहे असा अर्थ. येथें हे सांगितले - ब्रह्मज्ञानकाम्याने हे शास्त्र श्रवण करण्यास योग्य आहे. कारण ब्रह्मज्ञानाचे या शास्त्राने निरूपण केले आहे त्याने प्रयोजनाळा (अधिकाऱ्याळा) अभिमत उपाय शास्त्र आहे. म्हणून सामर्थ्यावरून शास्त्राचे संबंध विषय प्रयोजन कथन केले असे होते.

॥ असे व्याख्यानातील तृतीय वर्णक समाप्त झाले ॥

॥ विवरण ॥

कर्तव्य आहे. असा या वाक्याचा अर्थ आहे. येथें प्रयोजन संबंधादिकांची प्रतिपत्ति कशी? त्यावर सांगतात - 'येथें हे सांगितले'? पण ब्रह्मज्ञानाच्या द्वाराने काम्यमान मोक्षाचे साधन विचार आहे. असा प्रकारें संबंध सिद्ध होतो असे जरी तरी विषयादिकांची सिद्धि कशी? त्यावर सांगतात - 'म्हणून सामर्थ्यावरून शास्त्राचे'?

॥ असे विवरणातील तृतीय वर्णक समाप्त झाले .

॥ विवरण व्याख्यान ॥

असे त्यामुळे विचार कर्तव्य आहे - असें.

॥ असें विवरण व्याख्यानातील तृतीय वर्णक समाप्त झाले.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=04.10.19 15:10
,TRANSFERRED=2019/10/04 at 15:44:13
,PAGES=159
,TYPE=STD
,NAME=S0001964
,Book Name=M-1378-SHRI BRAHAMSUTRA SUTRI BHASYA VYAKHYANAM
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection